

نوي نى انگلش سرى
مقاله لرتوېلمى

نوي

ايشانچ توره

قۇلىنگىزدەگى نوايىنى انگلش يۇلىدەگى اوشبو مشق و بيتىكلرىمنى اولوغ
بابامىز امىر علىشېر نوايى و برچە نوايى سېورلرگە بغيشلەدويم.

ابشانچ تۇره

کتاب بېلگيلری:

کتاب آتی: نوایې نی انگلش سړی

یازووچی: ایشانچ توره

نشرگه تیارلاوچی: محمّد عالم کوهکن

نشر اپتووچی:

صفحه لرنی ترتیبگه سالووچی: محبوب الله توران

مقوا چیزووچی: اولتنیش

چاپ پیری:

چاپ ییلی: ۱۴۰۲/۲۰۲۳

چاپخانه:

تیراژ:

نوايىنى انگلش سىرى

مقالەلر تۇپلىمى

ايشانچ تۇره

۲۰۲۳

کتاب ایچیده گیلر:

۱. خراسان و هرات علیشېر نوایي تصویریده
۲. نوایي اثرلریده خاتین-قیزلر تصویرى
۳. نوایي نینگ یازیلمه‌ی قالگن اثرى
۴. نوایي و تورک اتمه‌سی
۵. نوایي اؤزبېک تىلى و ادبیاتی نینگ اساسچىسى مى؟
۶. علیشېر نوایي عبدالرحمن جامي قاشیده قندهى کتابلرنى اؤقیگن؟
۷. علیشېر نوایي نینگ شاه غریب میرزاگه اؤگیتلری
۸. ایكى غزل شرحى
۹. علیشېر نوایي و پهلوان محمد اؤرته‌سیده بؤلیب اؤتگن هزل
۱۰. علیشېر نوایي انسیکلاپدییه‌سى حقیده
۱۱. قدیمانه شعر یاکه نوایي شناسلیک مسئله‌لری
۱۲. قیلنى قیرق یارگن بايقرا
۱۳. علیشېر نوایي اثرلریگه یازیلگن سؤزلیکلر
۱۴. نوایي دن نوا تاپدیم
۱۵. نوایي ایشلتگن سؤزلرنینگ یازیلیشى و ایتیلیشى قندهى بؤلگن؟
۱۶. نوایي سباقلىرى
۱۷. نوایي نى اؤرگنیش منبعلىرى
۱۸. نوایي نېگه ایكىتته تخلص قؤیگن؟
۱۹. فرهاد و شیرین داستانیده سېوگى مکتوبى
۲۰. نوایي نینگ دانالیك دفتریدن
۲۱. نوایي نینگ رنجنامه‌سیدن تامچیلر
۲۲. نوایي نینگ ساقینامه‌لری چینه‌کم "دردنامه" دیر
۲۳. نوایي یازوو اختراع قیلگنمى؟

۲۴. ینه اؤزبیک اتمه‌سی نینگ کبلیب چیقیشی حقیده
۲۵. افغانستان ده نوایی شناسلیک قچان باشلنده‌دی؟
۲۶. خوارزمی چه تورکی تیل بؤلگنمی؟
۲۷. نوایی خوانلیکدن
۲۸. نوایی غربت نینگ اچیق المېنى چېککنمی؟
۲۹. نوایی فانتازی‌سی
۳۰. نوایی تورکی تیلر و تورکی شعریتنى فرقله‌گنمی؟
۳۱. نوایی نینگ بدیعی تفکری
۳۲. نوایی هم خطا قیلگنمی؟
۳۳. نوایی و فردوسی
۳۴. نوایی چیندنم بویوک‌می؟
۳۵. نوایی اثرلریده تیلگه آلینگن کیم باشگه عاید سؤزلر
۳۶. گر سېن ادراک ایله‌سنگ، عین حقیقت دور مجاز
۳۷. نوایی حکایتلریدن
۳۸. پرده آرتیده‌گی محبت یاکه نوایی اوپلنگن‌می؟
۳۹. حیات سینا‌ولریدن اؤتگن شعریت
۴۰. نوایی شعرینی توشینیش نېگه قیین؟
۴۱. خاتین-قیزلر نوایی نگاهیده.

سۆز باشى

نامه و قاصد بيله تاپمس نوایي دردی شرح،
چون توگنمس محنتی نې یازیلیب، نې ایتیلیب.

میر نظام الدین علیشېر نوایي (۱۵۰۱ - ۱۴۴۱) تېموریلرنینگ ایکینچی پایتختی هراتده، غیاثالدین کیچکینه بهادر عایله سیده دنیاگه کېلدى. بویوک شاعرینینگ عبرتلی حیاتنامه سی اۆز دوریده، اوندن کپین هم تآریخچی و تدقیقاتچیلر تامانیدن یېترلیچه یازیلگن و یاریتیب کپلینماقده. کۆپ قیزه لی ایجادکار و تفکری تیرن شاعر دایما عالم و ادبیاتشناسلر دقت مرکزیده تورگووچی ذاتدیر. میر علیشېر بویوک امیر، دولت اربابی، اۆزبېک ادبیاتی نینگ اینگ یارقین سیماسی، شاعر و متصوف؛ اۆرته عصر تیلشناسی، تآریخچی، ادبیاتشناس، تذکره نویس، چۆنگ قره شلی متفکر، دها ایجادکار، اولوغ حکمت نویس همده اۆزیدن کۆپلېب مادی-معنوی میراث قالدیرگن تاریخ نینگ نادر کیشیلردن سنهله دی. علم و صنعت حامیسی بۆلگن شاعر سلماقلی اثرلری، اولکن معنوی میراثی و اۆزی قیلگن خیریه ایشلری، بجرگن رسمی و اجتماعی فعالیتلری؛ باشقەر بیلن کپلیشيب بغری کپنگلیکده یششگه خواهشمند و اېلسیورلیگی بیلن اؤن بېشینچی عصر اجتماعی، اخلاقی، سیاسی و مدنی وضعیتیکه اولکن تاثیر اؤتکزگن شخصیت صفتیده اعتراف اېتيله دی.

علیشېر نوایي اۆزبېک تیلی نینگ جدى حمایه چیسی و جانکویری اۆله راق جسارتله اۆزبیکانه یلاو کۆتریب، سۆز و تفکر میدانیکه بېل باغلب چیقدى. تیل مسئله سیده ملی کوره شچن و اولوغ اندیشمند صفتیده اۆزینی کۆرستدی. او، بو ساحه ده عملی ایشگه قؤل اوریب، جانلی مثاللر تۆپلېب، سالیشتیرمه یؤسونده "محاكمة اللغاتین" ("ایکى تیل محاکمه سی") اثرینی یازدی. بو اثری بیلن اېسکی اۆزبېک تیلینی فارس تیلیدن هیچ قنده ی کمچیلیک جای یۇق ایکنینی، چاغیشتیریش میتودی اساسیده نظری اثباتلې بیردی. نه فقط اثباتله دی بلکه، تورکی تیل (اېسکی اۆزبېک تیلی) نینگ فارس تیلیگه نسبتا ایریم اوستون

انسان غه ابرور کمال مطلوب،
اندين دغى درد و حال مطلوب.
هر کيمگه که علوم بؤلسه حاصل،
گر دردی و حالی یوق، نی حاصل؟
لیلی و مجنون

"محاکمة اللغتين" بیلن چپکلنمهی، نوایی فارس لریننگ "بیشلیک" لریگه جواب
طریقه سیده بیشلیک یازیب کؤز لرینی قمشتیریپ قؤیدی. بار استعدادینی ایشگه
سالیب، اؤزبیک ادبیاتینی کؤکلرگه کؤتردی. "منطق الطیر" گه مناسب "لسان الطیر" (
قوش تیلی") نی ایجاد ایتدی. فارس تذکره لریگه بس کپلووچی "مجالس النفايس"
("نفیس مجلسلر") دنیانینگ یوزینی کؤردی؛ ارداقلی انسان "تذکره الاولیا" لرگه تینگ
"نسايم المحبت" ("مجتب شباده لری") تصوفی اثرینی قلمگه الدی.

فارسی ادبیات کلیاتلری بیلن بؤیشگودېک "خزاین المعانی" ("معنار
خزینه سی") نی قاغذگه توشیردی. عروضی رساله لریگه مقابل تورکی (اېسکی
اؤزبیکچه) "میزان الاوزان" ("شعر وزنلری") نی اؤزبیکچه ده یازدی؛ شونینگدېک،
"منشیات" ("بیتیکلر ییغیندیس")، "وقفیه" ("هدیه قیلنگن")، "محبوب القلوب" ("
کؤنگلریننگ سېوگنی") و باشقه بیر قطار کته- کیچیک اثرلرینی کتاب حالیده
کپلگوسی اولادلرگه تقدیم ایتب کبتدی. و اینگ مهمی بیرارته فارسی تیلی شاعر
بجره الهگن ذوالسانین / ایگی تیلی لیک استعداد وقابلیتینی کؤرسه تیب، "دیوان
فانی" نی ادبیاتیمیزگه بغشیده قیلدی. بو سلماقلی و اولوغ ایشلری بیلن تورکی عالم
اینیقسه اؤزبیک خلقینی شرفیاب قیلدی اولوغ نوایی.

فارسی اېل تاپتدی چو خورسندلیق،
تورک داغی تاپسه برومندلیق.
فارسی اؤلدی چو الرغه ادا،
تورکی بیله قیلم انی ابتدا.

حیرت الابرار

نوایی «تورکی بیله قیلم انی ابتدا»- دېگن سؤزی و بېرگن وعده سی اوستیدن
چیقدی. چیندنم تورک تیلی (اؤزبیک تیلی) نی برومند قیلیب، کمالگه یېتکزیب،

توركي عالمى، بىرىنچى گلدە اۋزىك خلقىنى شاد و خورسند اېتىدى. توركى تىلدە سۆزلىرى سادە بىان بىلەن اېمىس بلکہ، يوكسك بدىعى قىلىپ تىرتم اىلەدى. "خمسه" يازىكن عىشېر نوايى تىرن و چقور معنالى شعرىتى نىنگ باقىلىگى خصوصىدە منە بوندى اىلىنچ بىلدىرەدى:

«...خيالىمگە انداق كېلور كىم، سۆزىم مرتبهسى اوجىدىن قوئى اېنمەگى و بو مرتبهم كوكبه (شان و مرتبه)سى اعلى درجەدىن اۋزگە يېرنى بېگنمەگى (خوش كۆرمىلىك)". (محاكمة اللغتين)

نوايى بىز اوچون حىيات مكىتى وظيفهسىنى اۋتەيدى. انسانى مناسبت، اخلاق و تربىه بايىدە هم اوندىن اۋزگە تورگن نرسەلر جودە كۆپ. شاعر سۆزلىرى معنوى كىچىلىگىمىزنى بوت قىلىپ، تۋلدىرىپ تورهدى. ياش اولادگە بىرگۈچى اۋگىتلىرى مۇل. اۋزىكچىلىك تربىه اصولى و ذهنىتىدە ائە -ائە نھايتدە عزيز و محترم ذاتلر دىر. اولرنىنگ عزتىنى قىلىپ، خدمتىدە بۇلماق شرف حسابلەندى. بو نرسە عىشېر نوايى سۆزلىرى اىلە بىغایت گۆزەل افادە قىلىنگن:

باشنى فدا اىلە اتا قاشىغە،

جسىمنى قىل صدقە انا باشىغە.

تون- كونىنگە اىلەگلى نور فاش،

بىرسىن اى انگلە، بىرسىن قوئاش.

حىرت الابار

قويىدەگى تۋرتلىك اېسە نوايى نىنگ " اربىن " اثرىدە كېلگن:

آنەلرنىنگ اياغى آستىدە دور،

روضە جنت و جنان باغى.

روضە باغى وصالين تىلر اېرسنگ،

بۇل انانىنگ آياغى تۇپراغى.

اولوغ متفكر اۋزىك خلقى نىنگ فرهنگى نىنگ كىملىگى، اۋزلىگى و مىلى

غرورى سنەلەدى. شونىنگ اوچون هم اونى هر دايم احترام اىلە تىلگە الەمىز،

ارداغىمىزدا سقلىمىز، ھەر يىلى اولوغ ذات نىنگ توغىلگن كونىنى نشانلب،
حرمتىمىزنى بجا كېلتىرەمىز.

حرمتلى اوقوچى!

قولىنگىزدەگى كتاب كىمىنە نىنگ يىللر دوامىدە، ھەر خىل سويەدە يازىلگن ترقاق فكر
و مشقلىرىمدىن بيتىكلىرىم بۇلىب، اولرنى سىز عزىزلر مېنىنگ نوايىدن اۇقىگن،
انگىلگن، اۋرگىنگن و بىلگىنلىرىم ئىمرەسى اۋلەراق قبول قىلگەيسىز. بو تۈپلم ذاتاً،
نوايىنى توشىنىش، اۋرگىنىش و انگلىشگە كىرىشەدى بىر گپ. نوايى عالمىگە عقل
اېشىگىدىن كىرىب، تفكر چېچكلىرىنى تېرماق نىتى ايله اوشبو اثر دنياگە كېلدى.

كتابدە علىشېر نوايى حقىدە مھمراق فكر ايتەآلمەگن بۇلىشىم مەكەن.
نوايىدېك اولوغ ذات خصوصىدە سۇز يورىتىش جراتى مېندە قەيدىن بۇلسىن! ھىچ
بۇلمەگندە يازگىنلىرىم عزىز تىلداشلىرىمگە اۋزبېكچە مقاله و متننى تۇغىراق انشاء
قىلىشگە كۈمكلىشەدى دېگن امىدىم بار.

مېنىنگ يازىش اسلوبىم باشقەلردىن بىر از فرق قىلىشى مەكەن. شاعرانە تىركىب،
مجاز و استعارەلردىن كۇپ ايش آلەمن. باشدە شو تامانلەمە سەھل آغىرلىك قىلر بلكە؛
دقت بىلن اۇقىلسە متنگە ماسلەشىب كېتىلە بېرەدى. تۈپلم خىطالردىن خالى اېمس،
كتابنى اۇقىب ناتۇغرى اۋرىنلىرى بۇلسە، كىمىنەنى اگاھلىنتىرسىنگىز مەن بۇلمەمن.
ھەر قندە تىنقىدى فكرنى حرمت بىلن قبول قىلەمن. كتاب حقىدە فكر و
ملاحظەلرى بار بۇلگن عزىزلرگە الدىندىن مەنتارچىلىك بىلدىرەمن.

سۇز سۇننگىدە اوشبو كتاب نىنگ يوزە گە كېلىشىگە تورتكى بۇلگن، مەنتلرنى
تۇغرىلىشگە بېواسطە اشتراك اېتگن قدرلى دوستىم، تىنقىلى ژورنالىست، شاعر و
ادىب مەھمەد عالم كوھكەن گە چېكەن زەھمتلىرى اوچون علىحدە تشكۈرلىرىمىنى اظھار
اېتەمن.

كەمال احترام ايله

ايشانچ تۇرە / كانادا، تورانت

عليشېر نوابى اثرلرئده هرات تصويرى

خراسان بون دور هرى جان انگه،
 هرى جان، بندور خراسان انگه.
 نوابى

خلاصه

گپ هرى (هرات) حقيده، نې-نې اپوريل زمانلرنى باشيدن كېچيرگن بو قديمى زمين كۆپ-كۆپ حادثه-واقعه لرنى اؤز بغيرده سقلب كېلماقده. هرات اوستيدن مينگ-مينگ يىللر اؤتئب، منه قلملر معظم شهر يوزيدن غبارلرنينگ قلين اؤرتگينى(پرده) كؤتريب، اونينگ قيافەسىنى نمايان اېتماقده. سؤزيميز بوندن آلتى عصر آلدن قد كؤرتيب تورگن هرات حقيده دير. انيق راق ايتگنده عليشېر نوابى تصويرلب بېرگن هرات بيتيگيميز اؤرتەسىده تورەدى. اؤقيب تورگننيز مقالهده كهنه هرات نينگ كېچميشى حقيده ايخچم سؤز يورئتيله دى. مقالهنى اؤقيب، نوابى كؤزى بيلن كؤرگن آبدەلر، باغ و راغ، كؤشك و سرايلر...نى بېر-بېر نظردن كېچرگندهى بؤله سيز. تورلى دورلرده حكم سورگن سياسى سلالەلر قيسقچه تيلگه آلينهدى. ينه مقالهده خراسان اؤلكەسىده سهل كم بېر يوز يىلليک ييل دوام اېتگن تيموريلر دورى حكايه قىلينهدى. هرات نينگ حسين بايقرا زمانەسىده رواج تاپگنى قلمگه آلينگن دير. مقاله نينگ اساسى قسىمى "هرات قيافەسى نوابى اثرلرئده"-دېگن موضوعنى اؤز ايچيگه آلهدى. فكر و معلوماتلرئيميز اېسه باى شعرى تصوير و انيق فكتلرگه اساسلنگن دير.

كليت سؤز و بيريكمەلر

هرات، خراسان، تېموريلر دورى، نوابى، بايقرا

باشلمه

خراسان و هرات نینگ پارلاق اؤتميشيگه قره ب، انسان كوزى قونب كېته دى. شونده ديار و معظّم اؤتميشى بارليگدن كؤنگليده فخر و افتخار حسيني تويه دى كيشى. بونده دى مسئله لرده انسان ذاتى تفكر قىليب، عقلىنى يوگورتيريشگه چارله يدى. هرات بغرى دفينه يو، خزينه لرگه ليما-ليم توله. اونى فقط شفقت بيلمس حادثه لردن امان توتيشگه سعى-حركت قيلماق كېره ك.

شونيسى باركه، بو عزيز پېرلر (خراسان و هرات) اؤته اينچلى قيرغين-برات اورشلىرى باشدن كېچيريب كېلدى. شونگه قره مەى، اېزگو نيتلى شاهلر، وزيرلر، شاعر، عالم و دانشمندرلر؛ ماهر صنعتچى و قولى گل اوسته هنرمندر هر دايم هراتنى رواجلنتيريش فكريده بؤلگنلر. شولر نينگ فعاليت و حركتى طفيلى هرات كؤركم له شيب، آباد يورتگه اينلتيريلگن. اينيقسه تېمورى شهزاده لر دوريده يشب اؤتگن قوروچى اوسته-بناكارلر، كاسب، عالم، شاعر و متفكرلر هراتنى مثلسيس درجه رواجلنتيرگنلر. اينيقسه عlishب نوابى نينگ بو باره ده گى اولوغ خدمتلىرى بې قياس دير. مقاله ده هرات نينگ جلوه يو، جمالى بويوك نوابى قلمى بيلن شعرى صنعت ايله يارقين بؤياقلرده تصويرلب بيريلگنى عكس ايئتيريله دى.

قؤلينگيزده گى بيتيكده اؤن بېشينيچى عصرده گى هرات قيافه سى اطرفليچه ياريتيشگه حركت قىليندى. نوابى نينگ "خزاين المعانى" ("معنالر خزينه سى") دن كېنگ استفاده قىليندى. هرات نينگ منظره سى، جاده لرى، كوچه يو، كويلرى، مسجد و خانقاهلرى، كتابخانه يو، كمشك و سرايلريگچه، سان-سناقسيس باغ-راغلىرى، كؤپريك، قلعه-قؤرغانلريگه اولوغ نوابى كوزى بيلن قره لى و بويوك شاعر و متفكر نينگ غايت گؤزل شعريدن كېره كليگيچه كېلتيريلدى.

نوابى دن آيننگن گؤزل شعر و كؤچيرمه لر بو- هلى بو همه سى دېگنى اېمس. اوشبو مقاله ده "خمسه" نينگ "حيرت الابرار" داستانيده كېلگن بيرگينه باذن استفاده قىليندى. بولردن تشقري "خمسه" نينگ قالگن داستانلريده و نوابى نينگ باشقه اونلب اثرلريده هرات حقيده سؤز كېته دى. اينيقسه "محبوب القلوب" ("كؤنگيللر نينگ سېوگى")، "نسايم المحبت" ("محبت شباده لرى")، "مجالس

النفائس" تذكیره سیده قىزىق و مهم معلوماتلر قىد اېتىلگن. نوابى اثرلریده يازىب قالدېرىلگن هرات حقیده گى گېلر، سۆز واسطه سیده عكس اېتگن عجاب تصورلرنى اۇقىب-آق، كىشى اۇزىنى اۋن بېشىنچى عصرده گى هرات گه بارىب قالگنده ي حس اېتهدى.

شونىنگدېك، مقاله ده نوابى نىنگ اۋته معنالى "خراسان بدن بۇلسه، هرات اونىنگ جانى"-دېگن شاعرانه تعبىرى گه اهمىت قره تىلدى. هرات خراسان نىنگ جانى اېكنى هم مقاله همده نوابى اثرلریده افاده اېتىلگنى اۋز اثباتىنى تاپدى. يازوو اۋز اۋقوۋچىلرېنى اۋتمىشگه اعتبارليراق بۇلىب، نوابى كىبى دانا ذاتلر بساطىدن معنوى آذوقلنىشگه اونده يدى. كېلتىرىلگن شعرى مثاللر جانلى صحنه كىبى اۋقوۋچىلرگه يېتىب بارهدى و اولرنى زېرىكتىرىشدىن اسره يدى.

خراسان نىنگ جانى

خراسان (قوياش اۋلكه سى) و هرات/هرى/هرىوا -بو ايكى جغرافى اتمه مملكت و شهر صفتیده قديم-قدىمدن(اوستادن باشلب...) موجود بۇلىب، جوده كۋپ امپراتورلىك، پادشاهلىك، سلطانلىك، اميرلىك و خانلىكلرنى باشدىن كېچىرگن. بو تارىخى اۋلكه و شهر اۋتمىشده ايران، توركستان، اۋرته آسيا، افغانستان و هندوستان غرىبگه بۇلگن كېنگ منطقه ده تمدن مركزىگه ايلنگن (جامى، ۹-۲۹: ۱۳۴۸)

نوابى تعبىرى بىلن ايتگنده خراسان نىنگ جانى بۇلگن هرات نىنگ كېچىمىشى حقیده تارىخى منبعلر ده غايت قىمتلى معلوماتلر قىد اېتىلگن دىر: مۇلفى نامعلوم "حدود العالم"(۹۸۲م) اثریده، "نزهة القلوب"(حمدالله مستوفى)، "تارىخ بيهقى" (ابوالفضل بيهقى)، "زبدة التواريخ" (حافظ ابرو)، "حبيب السیر" (خواندمير)، روضة الصفا" (مىرخواند)، "روضه الجنات" (اسفزارى)، "كُرت نامه" (ربيعى پوشنگى)، "عجاب المقذور (ابن عربشاه)", "ظفرنامه" (شرف الدین على يزدى) و "بابرنامه" كىبى تارىخى كتابلر كۇلىب باى معلوماتنى اۋزیده سقلب كېلهدى. شونىنگدېك قديمى هرات تۇغرىسیده قىمتلى يازوولر تذكیره و ادبى منبعلر جمله دن: "مطلع السعدين" (عبدالرزاق سمرقندى)، "تذكرة الشعرا" (سمرقندى، ۳۶۶-۳۷۷: ۱۳۳۸)، "مجالس

النفائس" (عليشېر نوابى) اثرلرئده هم قىزئدن-قىزئق مهم معلوماتلر يازئب قالدئرئلگن.

شو كئى مشهور روس، اروپا، ايران و افغانستان تارىخچى عالملىرى هم بو اېسكى كېنگ اؤلكه (خراسان) و دانگ تره تگن كېنت (هرات) باره سئده علمى، تحقىقى اثرلر يازگنلر (ويكئىپئديا: ائضاح).

بو شهر شكوهى فقط شولردن عبارت اېمس. هرات اېسكى خراسان نئنگ اېنگ قديمى و مشهور شهرلرئدن، كېين راق اېسه اونئنگ پايتختى سنه لگن. مذكور شهر اوزاق اؤتمئشده هند اوقيانوسى كشف قئلئنمىسدىن بورون بويوك ائبيك يؤلئ يؤنه لئشئده يئرلشگن بؤلئب، شرق و غرب تمدنلرى كېسئشگن حدود بؤلگن. هراتده مئلاددن آلدئن و مئلاددن كېين تورلى سياسى سلاله لر حكمرانلئك قئلئب اؤتگنلر.

مئلاددن آلدئن مقدونئه لئك اسكندر (م۳۳۰) بو شهرنى قؤلگه كئيرئتگن. اوندىن سؤنگ هرات سلوكئلر (۲۰۸) قؤلئگه اؤتگن. ساسانئلر دورئده اېسه يئرئگ شهرگه ائلنگن. بو شهرنى ۸-عصرده عربلر استئلا ائتگن. سامانئلر (۹عصر) دورئده خراسان نئنگ اساسى شهرلرئدن اېدى. ۱۰-عصر باشلرئده غورئلر دولتى تركئبئ گه كئره دئ. ۹۹۸-يئلى غزنوئلر حكمرانلئك قئله دئ؛ ۱۲۱۴-خوارزمشاهلر تصرف ائته دئ ۱۰۴۰-يئلى سلجوقئلر ضبط قئله دئ؛ ۱۲۲۱-يئله شهرنى مؤغوللر باسئب آله دئلر. ۱۳۸۳-يئلىدىن هرات صاحبقران امئر تېمور دولتى تركئبئگه كئردئ (انسكلارئدئه، ۲۰۰۵: ۳۵۸).

خراسان اتلمئش كېنگ جغرافئه ده صاحبقران امئر تېمور كرتلر حكمرانلئگئ گه برهم بېرئب، اؤز مستحكم حاكمئئئنى اؤرنئدى. تخمئن يوز يئل دوام ائتگن تېمورئلر دورئده هراتنى امئر تېمور اولاد لرئدىن: مئرانشاه (۱۳۶۶-۱۴۰۸)، كېئچئلئك شاهرخ مئرزا (۱۳۷۷-۱۴۰۷)، سلطان ابوسعئد مئرزا (۱۴۲۴-۱۴۰۷)، بائسنقور مئرزا (۱۳۹۹-۱۴۳۳) سلطان حسين بائقرا (۱۴۳۸-۱۵۰۶) و باشقه تېمورى شهزاده لر باشقوره دئ و هراتنى اؤز دولتى نئنگ پايتختئگه ائلئتئره دئلر. هراتده شاهرخ مئرزا ۴۳ يئل، سلطان ابوسعئد ۱۲ يئل و سلطان بائقرا اېسه ۳۴ يئل سلطنت قئله دئلر. بو دورده هرات جوده ترقئ ائته دئ، علم-فن، ادبئات، صنعت، هنرمندچئلئك و تورلى كسب و كار رواج تاپه دئ.

ھرات اۋرتە شرق نىنگ مدنى مركزى بۇلىب قالە بېرەدى. حسين بايقرا اۋغىللىرى ارەلرېدە چىققن ضدىتلىر طفىلى ھراتنى اۋن آلتىنچى عصر باشلرېدە شايبانىلر اېگلەيدى. صفويلر (۱۷۱۶) دورېدە بۇلسە مستقل ھرات حاكملىگى تۈزىلەدى؛ كېين ھراتگە افشارلر (۱۷۳۲) اېگە چىقەدىلر. شۈندەى قىلىب، آخر-عاقبت ھراتنى ۱۷۴۷-يىلى افغان درانىلرى باسىب آلەدى (نوابى، ۱۲:۱۹۸۷).

بو جغرافى اتمە "ھرى"/"ھرات توركى آت بۇلمسە-دە، تارىخاً توركى مدنيت نىنگ مھم اۋچاغلرېدن بىرى صفتىدە تن آلىنەدى. اينىقسە اوشبو شەر اۋن بېشىنچى عصر دە علمى، ادبى، مدنى، اقتصادى و سياسى اۋردە(مركز) وظيفەسىنى اۋتەگن. اۋتمىش دە خراسان و ھرات دە بۇى كۈرستگن مدنى يادگارلىكلر اساساً، انە شو توركى سياسى بۇغىنلر قۇلى بىلن بنىاد تاپگن دېر. بو ايكى نام، اۋن تۇرتىنچى و اۋن بېشىنچى عصرلرگە كېلىب، ينە-دە، وقار و صلابت تۇكىب، اۋزېدن غرورلى جرنگ ساجىب تورگن. بو بارەدە سۇز يورىتگن اولوغ شاعر و متفكر علىشېر نوابى، جدى بىر مسئلە و تارىخى حافظە گە اهمىت قرەتەدى. ھرات وفا بوستانىگە ايلنگن، بو بوستاندن تورىب نوابى خوانىش قىلماق دە:

وفا بۇستانى نىنگ داستان سرايى،
ملامت بلبلى، يعنى نوابى.

شۈندن سۇنگ علىشېر نوابى «...انداق عرض قىلوركىم، -دېبە "بدايع البدايه" ديوانى نىنگ دىياچەسىدە منە بۈندەى سۇز باشلەيدى - اول چاغ كىم، خراسان تختى كۈرەگانلىق دۋاجى(كىيم) ايله زىنت فزاي و كۈرەگان فرقى جهانبانلىق تاجى بىلە فلک فرساي اېردى...» يعنى (خراسان كۈرەگانىلر قۇل آستىگە اۋتېب-آق، زىنت تاپتى (آباد و معمور بۇلدى) شو بىلن بىرگە كۈرەگانى شاهرلنىنگ باشى سلطنت تاجىنى كىيب، شەرتى عالم اوزرە يايىلدى (نوابى، ۱۲:۱۹۸۷) در حقيقت، شاعر ۱۵-۱۴عصرلردە كۈرەگانىلر قۇلى بىلن يرەتىلگن(بىر تارىخى پلەدە اۋزى ھم كتە اولوش قۇشگن) دولت حقيده معلومات بېرماق دە.

نوابى دېپىرلى برچە اثرلرئىدە ھرات و خراساننى تورلى مناسبت ايله قلمگە آيىب، بو ايكى تارىخى جايلرنى مقتەيدى و اولر نىنگ كۆركى و آبادلىگىگە اشاره قىلەدى.

بو سبىدىن يارىمىش گويا خراسان كشورى،
كىم چىقىب دور باختردين آفتاب خاورى.

بيت نىنگ معناسى:

خراسان يورتى نور تره تىب، پارلب (رواجلەنىب) كېتگنى گە سبب شوگە، باختر (غرب- شمالگە قرەب تورگن شخس نىنگ سؤل تامانى/اۋرتە آسيا/توران زمين) تاماندن شرق نىنگ قوياشى (امير تېمور دولتى) چىقتى، دېيدى شاعر. خراسان كشورى نىنگ ۱۴-۱۵عصرده گى رواج و رونقىنى نوابى نىنگ يوقارىدە گى بيتىدە ھم انگلش ممكن.

باشدە ھىررود درياسى نىنگ شوندىگىنە ياقەسىدە جايىشلىگن ھرات اۋتمىشده كۋىلب فاتح و جھانگىرلرنىنگ دقت و اعتبارىنى اۋزىگە قرە تىب كېلگنى گە اشاره قىلدىك. قدىمدە "بويوك ايىك يۋلى" نىنگ بو شھردن اۋتگنى، اونگە يندە صلابت و جاذبە بېرىب كېلر اېدى. مادلردن تارتىب، ھخامنىشىلر، مقدونىلر، سلواكىلر، اشكانىلر، ھونلر، ساسانىلر، يفتاليتلر، كوشانىلر، عرب استىلاسى، سامانىلر، غۋرىلر، غزنوئىلر، سلجوقىلر، موغوللر و كرتلرگچە بۈلگن سياسى سلالەلر كھنە ھراتدە بىر مدت دور و دوران سوروب اۋتدىلر. شھرنىنگ رواج و رونقىگە قرەمەى، قىرغىن- برات اوروشلر طفىلى، خراسان پايتختى بۈلمىش ھرات نىنگ كولى كۈككە ساورىلىب كېلدى. ينە اۋشە اوروشلر عاقبتلىرى سبب، تورلى دور، تارىخ قتلەلرئىدە يره تىلگن مدنيتلر بوياعى يويلىب كېتدى. اېسكى آبدەلر و معنوى ميراث بارىب يۋقلىك و زوالگە باش قۋىدى.

گپ شوندى كە، داوروغى دنياگە كېتگن ھراتنى قۋلگە كىرىتتىش آرزوسى بويوك صاحبقران اميرتېمور (۱۳۳۶-۱۴۰۵) گە ھم تىن بېرمەى كېلدى. نھايت ۱۳۸۳- مىلادى يىلى ھرات امير تېمور قۋلىگە اۋتدى. خراسان دولتى اوستونلرى اوزرە اجدادلرئىمىزنىنگ بىراقلىرى ھىلىپىرەى كېتدى. كھنە ھرات اوستىدىن حكم يورغىزىش ايشلرئىنى تېمور مىرانشاھ گە تاپشىردى. كۋپ اۋتمەى ھرى امير تېمورنىنگ اېنگ

دانا اوغلى بولميش شاهرخ ميرزا (۱۳۷۷-۱۴۴۷) تامانيدن اداره اېتليېب، رونق تاپدى و تېموريلرنينگ ايکينچى باشکينتى گه ايلنتيريلدى. سؤنگ بايسنقور ميرزا (۱۳۹۹-۱۴۳۳)، اوندن کيېن ابوالقاسم بابر ميرزا (۱۴۲۲-۱۴۵۷)، سؤغين سلطان ابوسعيد ميرزا (۱۴۲۴-۱۴۶۹) و نهايت سلطان حسين بايقرا (۱۴۷۰-۱۵۰۵) لر بيرين-کېتتين حکمرانليک قيليېب کېلديلر.

تېموريلر دوريده هرات مسلمان شرق عالمى نينگ اېنگ مهم مرکز لريدن بيرېگه ايلندى. بو دوره گى هرات نينگ شان-شوکتى و تاريخى قيافه سى حقيده منبع لرده يېتريچېه معلومات قيد قيليېنگن. (انسکيلاپيديه ۳۹۷-۳۹۸: ۲۰۰۵).

حسين بايقرا دوريده هرات نينگ هر تامانلمه يوکسليشى-يو، چقنب برق اوريب رواجلنېشېنى اولوغ نوابي نينگ خدمتلىرى سيز تصور قيليې بولمه يدى (جامى، ۱۳۴۸: ۹-۸۶) تېموريلر دوريده عملگه آشگن قوريليشلر کوزنى قمشتيرگودىک درجه ده اېدى. آبادانچيلىکلرنينگ آخرى کورينمسدى. اولردن قورغان(قلعه)لر، رباطلر، مسافر خانلر، مسجدلر، خانقاهلر، کاروانسرايلر، شفاخانلر، مدرسهلر، کؤپريکلر، يؤلر، گنبد، بازار، حوض، چمن، دوکانلر، مناره، سراى، زيارتگاهلر، قصرلر، بلوکات (توتش قيشلاقلر)، حشمتلى گشکلرنى تيلگه آيش ممکن.

هرات اوڻ بېشينچى عصرده علم-فن، ادبيات، نفيس صنعت، هنرمدچيلىک مرکزېگه ايلنگن همده بو شهرده تورلى کسب-کار رونق تاپگن. ييرېک-ييرېک کتابخانلر بر پا اېتيلگن. اولردن "عليشېر نوابي کتابخانه سى"، "کتابخانه هاى همايونى" (حسين بايقرا)، "کتابخانه مدرسه شاهرخ ميرزا" و "کتابخانه سلطنتى هرات (جامى، ۲۲: ۱۳۴۸) " کيبلرنى قيد قيليېش لازم.

تېموريلر دوريده قد راستله گن مسجدلر: مسجد جامع هرات، مسجد گوهرشاد بيگيم، دارالشفای شاهرخ ميرزا، خانقاه مولانا شمس الدين، مسجد محمد آبشارکاني، خانقاه سر خيابان، عمارت سر مزار شيخ زين الدين خوافى، خانقاه جديد، مسجد شمع ريزان، خانقاه پير هرات، خانقاه خواجه عبدالله انصارى، خانقاه ملک حسين گرت، مسجد گنبد دارالساده و دارالصفى (جامى، ۲۱: ۱۳۴۸)

تېمورى شهزاده لر حکمرانليگى زمانه سيده فعاليت يورکيزيب کېلگن مدرسهلردن: مدرسې نظاميه، مدرسې و خانقاه شاهرخ ميرزا، مدرسې خواجه آفرين، مدرسې غياثيه، مدرسې سلطاني، مدرسې ميرزا بايقرا، مدرسې خواجه اسماعيل

احصارى، مدرسە جماليه، مدرسە بديعه، مدرسە خواجه جلال الدين، مدرسە فصحيه و مدرسە نوابى. شولر جمله سيدن دير. مولانا عبدالرحمن جامى ۲۰دن آشيق قصيده سىنى هرات عمارتلىرىگە بغيشلىب يازغن.

هرات شىرى نىنگ كۆركىگە كۆرك قۇشيب كېلگن باغلىر: جهان آرا، باغ زبيده، باغ دلکشای، باغ چمن آرای، باغ سفید، باغ زاغان، باغ قرنفل، باغ خیابان، باغ نظرگاه، باغ مختار، باغچه تخت عزیزان، باغچه گازرگاه، تخت باباسوخته و باشقهلر. ميرزا بابر اۋزى نىنگ "بابرنامه" سیده كۆزى بيلن كۆرگن باغلىردن ۲۱تە سىنى سنب كۆرستەدى: باغ بهشت، باغ بۆلدى، باغ وفا، باغ دلکشای، باغ جهان آرا، باغ كلان، باغ میدان، باغ نو، باغ نوروزى، باغ نظرگاه، باغ سفید، باغ صفا، باغ فتح، باغ خلوت، باغ چنار، باغ شمال، باغ خم، باغ شهر، باغ يورونچقه، باغلان. ("بابرنامه")

عليشېر نوابى اۋزى نىنگ ۳۰دن آشيق علمى، تارىخى، دىنى و ادبى اثرلىرىدە خراسان و هراتنى جۇشقىن رنگر بيلن تصويرلەيدى. بو جايلرنى او تورلى مناسبتلر بيلن قىتە-قىتە تىلگە آلەدى. قىغولى و شاديانه كونلرىدە هم نوابى خراسان و هرات بيلن هم نفس يشەيدى. شاعر بيرياقدن خراسان و هرات نىنگ آباد، سۇلېم، كۆركم باغ و بۇستان بۇلېب كېتىشىگە سېوينسە، باشقه تاماندىن اونىنگ اينچلى كونلرىگە كويىب اچينەدى و قىغوداش بۇلېب يشەيدى.

اى مغنى توت "عراق" آھنگى و كۆرگوز "حجاز"،
كىم نوابى خاطرى بۇلمېش خراساندىن ملول.

هرات ايجاد بابيدە عليشېر نوابى گە بختيارلىك قوچاغىنى آچدى و منگو حيات بخشيدە قىلدى. نوابى هراتنى اۋز ديوانيدە شوندىە تىلگە آلەدى:

نوابى اۋلمسيغە عازم عراق و حجاز،
مگر نزاھتِ مُلكِ هرى ابرور باعث.

بيت نىنگ معناسى:

نوابى نىنگ اۋلمسلىگى گە عراق و حجازگە سفرى نىتى اېمس، بلکہ، هرات ملكيدەگى اېزگولېكلر، پاكليكلر سبب دير. دېمك، هرات نوابىنى آق ترەب، آق

اۋرهب بغریده اۋستیرگن عزیز دیار بؤلگن. علیشبر نوایی اېمکداش، سباقداش و قدردان دوستی سلطان حسین بايقرادن کۋپ یخشیلیکلر کۋرگنی و آنه یورتی گۋزهل هراتده اۋسیب اولغە یگنینی اونوتیلیمس آنلر دېب بیلگن. یوقاریدهگی پاکلیک، ارمانی توپغولریدن مقصد هم انه شو جانیکه چۋغ بۋلیب یاییشگن ناستالژی بۋلگن بۋلسه عجمس.

هرات ادبی محیطیده نوایی نینگ توتگن اۋرنی، علم-فن، شعر و ادبنینگ رواج تاپیشیگه خدمتی اولوغ بۋلگن. هرات نینگ گورکیره ب رواجله نیشگه تاریخ فکتلر سیراب. حسین بايقرانینگ اۋلیمی مناسبتی ایله هرات گه بارگن ظهیرالدین بابر هرات شهری نینگ بیر بۋلهگی حقیده منه بوندهی دبیدی: "ییکیرمه کون کیم هریده ایدیم، هر کونده کۋرمهگن ییبرلرنی آتله نیب سیر قیلور ایدیم... بو ییکیرمه کونده سیرگاهلردین بیر حسین میرزانینگ خانقاھیدین اۋزگه ییر کۋریلمهگن شاید قالمدهی اېکن. گذرگاه و علیشبریک نینگ باغچه سی و جوازی کاغاذ و تخت آستانه و پلکاه و کهدستان و باغ نظرگاه و نعمت آباد گذرگاهی نینگ خیابانی و سلطان احمد میرزانینگ حضیره سی و تخت سفر و تخت نوایی و تخت برگر و تخت حاجی بېک ... و نظرگاه مختار و حوض ماهیان و ساقی سلمان و بلوری کیم... تۋرت طرفیدهگی تۋرت عمارت و قلعه نینگ بېش دروازه سی: دروازه ملک و دروازه عراق و دروازه فیروز آباد و دروازه خوش و دروازه قیپچاق و بازار ملک و چارسو و شیخ الاسلام نینگ مدرسه سی و ملکلرینینگ مسجد جامعی و باغ شهر و بدیع الزمان میرزانینگ جوی انجیل یاقه سیدهگی مدرسه سی و علیشبریک نینگ اۋلتورور اویلی کیم، "انسیه" دېرلر مقبره و مسجد جامع نی کیم "قدسیه" دېرلر، مدرسه سی و خانقاه نی کیم، "اخلاقیه" و "اخلاصیه" دېرلر، حمام و دارالشفاسی نینگ کیم "صفاییه" و "شفائییه" دیر، بارینی انداق فرصته سیر قیلدیم.

نوایی هراتگه مهر؛ حسین بايقراگه اېسه اخلاص و ارادت قۋیگنینی شاعر قوبیدهگی بیتده شوندهی اېسلب اۋتهدی:

نوایی اۋزگه شاه و اۋزگه کشور اېتمه هوس،
که تاپمه غونگ شاه غازی بیرله هری ینگلیغ.

هرات وصفیده کؤپ و خۇب یازگن بویوک نوابی باشقه بیر غزلیده منه بوندهی دُردانه سؤزلرنی یازیب قالدیرگن:

خیابانده نوابی صبرینی گر خوبلر آلدی،
اؤزیدین واقف اولسون، نېگه کیم شهر هری دور بو.
بیت نینگ معناسی:

اوشه زمانده امن و امانلیکده هرات خیابانیده گۆزهلر چیرای ساجیب، سلانه-سلانه یورر، نوابی اؤزیدین واقف بولسین؛ نېگه که، هراتده بو کبی سولو و کؤرکه یایلر آز اېمس. بو بیتده نوابی کؤزیدین هرات تېرک یورت، کعبه و ریاضتدن هم اوستون بیر وطن حسابلنگن:

نوابی، عیش اوچون دیر و ریاضت چيگه لی کعبه،
گر ایسترسېن بوايکی ایشگه یؤقتور هری ینگلیغ.
یاکه

نوابی، بهشت ایچره فراغت یؤلین سؤردونگ،
نموداریدور انینگ هری نینگ خیابانی.

شعرنینگ معناسی:

یاکه، بهشتدن فراغت یؤلینی تاپیشنی سؤرماقچی بولسنگ؛ اونینگ نشانه،
بېلگیلری هرات شهری نینگ خیابانی، دیدی.

خراسان و هرات نوابی نینگ سېوملی سؤزلری بؤلگن؛ بو اتمه لر یوره گی نینگ
بیر بؤلگی؛ اولغه یب، کمالگه یېتگن آنه یورتی نینگ ایسیق قوچاغی دېگن معنای
انگلتگن. شاعر اولب مرتبه بو ناملرنی ارداقلب تیلگه آله دی. حتی ادیب اؤزی نینگ
شاه اثری بؤلمیش "خمسه" نینگ ایریم بابلرینی اؤز آنه یورتیگه بغشله دیدی.

داستانلرده عکس اېتگن اولکه و کبنت

"خمسه" (بېشلیک) ترکیبی گه کیرووچی "حیرت الابرار" (یخشیلر حیرتی) داستانی
نینگ ۱۹- مقالته ده، نوابی خراسان و هراتنی توصیفلشگه علیحده بیر باب
اجره ته دی. هممه سی بؤلیم ۱۱۰ بیتدن توزیلگن اوشبو بابده، اول دنیانینگ یرهلشی،

يولدوزلر و سياره لرنىنگ بىر-بىرىگە اويغون باغلىقلىگى ھمدە اولر بىر-بىرلر ينى تقاضا ايتىب، تۇلدىرىپ تورىشى خصوصىدە سۇز يوريتىلىپ شوندىە دىپىلەدى:

ھر بىرىسى گە بىرىدىن تقويت،
ھر بىرى بىردىن تاپىيان تربىت.

خراسان مملكتى نىنگ جغرافى يېرلشيوى، كېنگلىگى، كېنت و قىشلاقلرى، كانى-
يو ، طبعىتى، سۇلىم منظره لرى تصويرىنى بويوك نوابى نهايتدە لطيف حسلرگە
اۋرەب، مھارت بىلن چىزىپ بېرىشگە كىرىشەدى. نوابى: كۇكدە قوياش مثلسىز
پارلب تورگىنىدېك، بېردە "بواقلىم" (خراسان) غايت گۇزەل و ياقىملى دىر،-دېدى:

بېردە بواقلىم دورور دلپذير،
كۇكدە قوياش طارمىدېك بى نذير.

خراسان نىنگ گۇزەللىگى و تاش-تېورەگى منە بو كۇرىنىشە بۇلگن:

بۇلدى چو موضوع مساحت فىنى،
دئىپدىلر اقلیم چھارم انى.
ساحتى تۇرتىنچى فلكتىن وسىع،
رتبەسى يېتىنچى سمادىن رفيع.
زىنت ارا روضه رضواندور اول،
روضەنى قۇى ملك خراساندور اول.
سبزه سىدىن گلشن مىناغە رشك،
توفراغىدىن عنبر ساراغە رشك.

خراسان نىنگ شھر و قىشلاقلرى منە بو رنگردە كۇرىنىش بېردى

خطه سىدە شھر عددىن فزون،
ھر يېرى نىنگ زىنتى حددىن فزون.
شھرلرى لطف ایلە خۇلد برىن،

خوبلر اول خُلد ایچیده حورعین.

نوابی ۱۵-۱۴- عصرده گی هرات نی شونده ی تصویرله گن

تاغلی آیلنده فلک ساده دشت،
 بارچه غه کؤک قئله سیدین سرگذشت.
 هر بیر نینگ جوفیده بیر طرفه کان،
 کانین ایتیب طرفه جواهر مکان.
 چشمه سیدین بؤلمه دی ظاهر سوی،
 کاندین آقیب بلکه جواهر سوی.
 دشتلری سطح ایله آیینه رنگ،
 سبزه اول آیینه غه هرساری زنگ.

اولوغ شاعر خراسان نی ییتی اقلیم بایلیگی نینگ بیتمس خزینه سی؛ ییتی
 قطعه تن بؤلسه اونینگ کؤکسی خراسان دېب وصف اېته دی. انه شو یورت نینگ
 کؤزلرنی قمشتیروچی بیر باش کېنتی بؤلیب، اونی هرات دېدیلر. بو شهر منظره سی
 شاه بیتلر واسطه سیده شونده ی گوده لنتیریله دی:

ییتی فلک نقدیغه گنجینه اول،
 ییتی اقلیم تن و سینه اول.
 انگه جهان کؤکسی کپلیدور صفات،
 انده کؤنگول خطّه پاک هرات.
 کیمکه کؤنگول وصفیده برهان دېدی،
 آنی بدن مُلکیگه سلطان دېدی.
 بؤلدی کؤنگول اؤرنیده بؤلماق ایشی،
 کیم کؤنگول اندین اوزه آلماس کیشی.
 زینتی انداقکه، بدن پیکری،
 وسعتی انداقکه، کؤنگول کشوری.
 آیتمه کشور، دې که باغ ارم.

دېمه ارم، ایت که بیت الحرم.
دوره‌سی اول نوع که پیک خیال،
یوز بیل انینگ دورنی کېزمک محال.
چرخ نگون سطحینی هنجار اېتیب،
مهره خورشید ایله هموار ایتیب.
توفراغینی مشک سرشک ایله بان،
هیئتینی رشک بهشت ایله بان.

نوابی نینگ تینیق، گؤزل و بدیعی تفکر ایله سوغاریلگن بیتلریگه اتهیین شرح یاکه، ایضاح بیرمه‌دېک. بیرینچیدن مصرعلر بی‌جیریم؛ سیرمعنا؛ سادّه و توشینرلی تیلده یازیگن؛ ایکینچیدن بېریلگن ایضاحلر مذکور بیتلرنینگ آهارینی تۇکیب یوباره‌یاتگنده‌ی نظریمده. نوابی شعریتی نهایتده نفیس دیر. نفاستگه یانده شوولر هم احتیاط کارانه بؤلماغی درست. سؤز هری حقدّه بارماقده. بو شهره‌۱۵-۱۴ عصر هراتی بؤلیب، تمپوریلر دوریده قیته بنیاد اېتیگن هرات دیر:

قۇرغانی نینگ پیکری انداق حصین،
کیم اویاتیب قلعه چرخ بیرین.
دوریده هر برجیده انداق عروج،
کیم قالیبان آستیده «ذات‌البروج».
ارکی بییکراک تۇقوز افلاک‌دین،
اویله که گردون کره خاک‌دین.
کنگریده مهر کییی تابلر،
بارچه ملک خیللیغه محرابلر.
لوحه‌سی زینت بیله کاشی نورد،
کاشی انگه یوز فلک لاجورد.
پیل فلک کیرگوچه دروازه‌سی،
طاق سما طاقی نینگ اندازه‌سی.
بیر توبیگه خندقى انداق کیریب،

كىم انىنگ بىر مېرەسىدىن ايىرىب.
 قلعه سىده حصن فلكدېك علو،
 شېرىده انجم سپه دېك غلو.
 تۆرت طرفى جدولى بازار انگه،
 كىرگن اولوس بارچه خرىدار انگه.
 ھرنى خرىدار گمان ايله بان،
 ساتقوچى يوز انچه عيان ايله بان.
 قىمتى اجناس بيله ھر دكان،
 خالى اېتىب حوصله بھركان.
 رخت كه بزاز تېرىب رنگ برنگ،
 اطلس افلاك كېبى تنگ-تنگ.
 حقه گوھر بيله ھر جوھرى،
 چرخ ايله ظاهر اېتتيان اخترى.
 كىرسه چىقر يؤل تاپه آلمهى كۆنگول،
 سىرىده سوداىى بۇلوب عقل كل.
 مسجد جامى ينه بىر عالمى،
 طاقى ينه بىر فلک اعظمى.
 شھر جهان انده بو ھم بىر جهان،
 ايكى جهان بىر-بىرى ايچره نھان.
 چرخ اوزه زينه انىنگ منبرى،
 پاىھسى اول يېرگچه كىم مشترى.
 آى كېچه قندىل جهانتاب انگه،
 قوس قزح ھياتى محراب انگه.

خمسه "نىنگ اىلك داستانیده ينه ھرات نىنگ آبادانچىلىگى حقىده سۆز بارەدى:

شھرى ارا بۇيله بنا بى حساب،
 قلعهسى نىنگ تاشیده خود نى حساب.

هر نېچە كۆز توشگوچه ديوار پست،
 برچه ده معموره ايلگه نشست.
 تايقلى تعيين محلات بهر،
 اهل محلات اييريب شهر-شهر.
 شهرلر آتيني محلات ايتيب،
 بۇلدى چو يوز شهر هرى آت ايتيب.

تعبير جايىز بۇلسە، كمينە قيرق ييلگە يقين شەرى مطالعەم دواميدە ،حتا،
 فارس شەرىتيدە، (اينيقسە طبعيت تصويرى باييدە) هم بو قدر بديعى يوكسك
 شەرىتنى اوچرتمەگن من. شونينگ اوچون هم نوابىنى يبتوك سۇز صنعتكارى
 دېمىز. ينه هرات تصويرى:

الله-الله، نى هرى بو هرى،
 بير-بيريدىن طرفه انينگ هر بيرى.
 ايكي ثوابت فلكيدىن نشان،
 ايكي خيابانى ايكي كهكشان.
 انچه خوانيق بارى معمور انگە،
 كيم تاپه آلمەى كيشى مقدور انگە.
 هر اوله شور نانى انينگ قرص مهر،
 آلغان انى سايل قد خم سپهر.
 غلغلە ذكر فلكدين اؤتوب،
 قيسى فلک خيلى ملكدين اؤتوب.

۱۵- عصر هرات مدرسهلىرى-و بىلىم يورتلىرىنى نوابى شوندهى صفتلەيدى

مدرسه لر هر بيريسى ارجمند،
 پايدە كؤك مدرسه سىدېك بلند.
 طرحيده صنع ايلگى مهندسلىرى،
 روح قدوس فيض مدرّسلىرى.

فایده غه اهلی چو آچیب ورق،
 گرچه عطارد اېسه ایتیب سبق.
 طاقلری رفعتی نینگ یوق حدی،
 اویله که کؤک گنبدی دېک گنبدی.
 گنبد کاشیسیده کون عکسی فاش،
 اویله که کؤک گنبدی ایچره قوباش.
 هر ساری گلدسته سی هر یان بلند،
 کیم اېتیان فکریده گلدسته بند،
 خیل ملک قبه سی نینگ زابری،
 اویله که سرو اوزره چمن طابری.
 قبه بؤلوب عرش مقدس انگه،
 بیر قفسه چرخ مقرنس انگه،
 هیئتی مخروطی ایله مستطیل،
 عرش ستونی بؤلوریدین دلیل.
 میل بیله مهجه سی تارتیب علم،
 ظاهر ایتیب نکتة لوح و قلم.
 مؤذنی هرتون قویی شمعین توتوب،
 شمع کواکبنی فلک یاروتوب.
 چرخ مروری بیله تاجلیدین،
 منطقه خطی سیزیلیب میلیدین.

هرات مسجدلری تصویرى

هر ساری بیر مسجد عالی اساس،
 زینتینی عقل ابته آلمه ی قیاس.
 رفعت انگه چرخ معلی کببی،
 چرخ دېمه مسجد اقصی کببی.
 فاخته قندیلیده خلوت نشین،
 عرشده اول نوع که روح الامین.

جمع ايچيده تقوى و طاعت اېلى،
 بلکه فلک خيلى جماعت اېلى.
 بېش نوبت غلغله کيم، يۇق حدى،
 غلغله يۇق دېدبە احمدى.

نوايې اېرتک و افسانهلر شاعرى اېمس بلکه، او تيرىک طبيعت کويچيسى دير

باغلىرى هر بيرى جنت مثال،
 روضه غه هر گوشه سيدين گوشمال.
 غير مکرر بارى سر منزلى،
 عيش و طرب منزلى هر منزلى.

هرات نينگ باغ و چمنلرى تصويرى:

بارچه چمنلر گل و گلزارليق،
 هرچمنى يۇلى گره کارليق.
 هر گرهيده گل و گلشن داغى،
 يۇق که مسدس که، مثنى داغى.
 گللىرى نوعينى نى دې انچه گل،
 انچه نې گل کيم، سنهى آلاگونچه گل.
 نخلينى دهقان که برومند اېتیب،
 شاخيگه يوزميوه نى پيوند اېتیب.
 بير شجر و يۇز گل ايله شيوهسى،
 طرفه که يوز نوع بۇلوب ميوهسى.
 صحنیده يو زگل چيقاريب بير ييغاچ،
 هرگلى نينگ عطرى باريب بير ييغاچ.
 قوشلرى يوز نوع خوش الحان بارى،
 سبزه و گل اؤزره خرامان بارى.
 سوو طرب انگيز چيکيب غلغله،
 اؤيله که عشرت نفسى بلبله.

عیشغه ترغیب کبلیب اول ندا،
باغ دماغین تره تیپ اول صدا.

هرات نینگ کوشک و ایوانی منظره سی:

قصرلری بارچه رفیع و متین،
کلک اوشاتیپ نقشیدین نقاش چین.
زینت ارا اویله که چینی پرنده،
نقشیغه نقاش قضا نقشینده.
طاقیغه کؤک پایه سیدین نردبان،
کُنگری دوریده زهل پاسبان.

هرات شهری نینگ تورت تامانی:

حد جنوبی سیده بیر طرفه رود،
رود نی کیم، لُجه چرخ کبود.
چرخ دېمی کیم، یوزیده هر حباب،
گنبد فیروزه دین آلمه ی حساب.
حد شمالیسی ساری ایکی نهر،
اول ایکیدین خرم و سیراب شهر.
ایکیسیده طمع زلال حیات،
روضه داغی تورتگه اندین اویات.
خضر سوییدیک انگه روشن زلال،
نطق مسیح انده نسیم شمال.
خطه سیغه اویله معظم سواد،
کیم انگه هر گوشه بیر اعظم سواد.
مصر و سمرقند نی مانند انگه،
ضمنیده یوز مصر و سمرقند انگه.
کیم انی حق اسره سون آفان دین،
ایمن اپتیپ بارچه بلیتدین.

نوابی قلمیده تصویرلنگن هرات بیلن بوگونگی هراتنی سالیشتیریپ باقسنگیز بیر بیلن آسمانچهلیک فرق کوزگه تشلندهدی. نوابی قوردیرگن تاریخی آیدهلردن درک یوق، منارهلردن اوچته گینهسی ییقیله‌ی-ییقیله‌ی دېب کؤککه بؤی چؤزیب تورییدی. نه جاده‌دن خبر، نه سرای، نه خانقاه، نه حوض، نه کؤپریک، نه شفاخانه، و نه -ده باغ و مدرسه‌لردن درک بار. قبرلرگچه بوزیلیب، تاشلری هوپریلیب، اؤغیرلر کپتیلگن. صاحبقران تېمور فرزندلریدن افغانستان‌ده خرابه‌لر و قورق یېرلر قالگن. هیچ کیم ایشانمهدی که، بیر زمانلر اؤزبیکلرنینگ اجدادلری بو یورتده سلطنت قوریب، دور و دوران سوریب اؤتگن بؤلسین. عقلگه سیغمس بیر وضعیت حکمران هرات‌ده وبوتون مملکتده.

نتیجه

افغانستان‌ده دوام اېتیب کېله‌یانتگن اوزاق ییللیک اوروشلر بو اولکه نینگ مادی و معنوی بایلیکلرینی یېب، یوتیب یوبارماقده. اوروشلرنینگ چقور تائیری بوتون خلق نینگ حیاتینی ایزیدن چیقریب، روحینی ققشه‌تیب باره یاتیر. بونده‌ی وضعیتده مملکت نینگ اؤتمیشگه کؤز قیری سالیب، مثبت خلاصه‌لرنی چیقورماق دور تقاضاسی دیر. عادتده بونده‌ی ایشنی بجریش بیرینچی گلده تفکر اېگه‌سی بؤلمیش قلمکش ایجاد کارلر اېلکه سیگه یوکلنگن بؤله‌دی. شاعر، یازوچی، عالم و دانشمندلر تره‌تگن گؤزل، حیات بخش و امیدلنتیرووچی فکرلر خلقنی تربیه‌لر، جمعیت دردینی آله‌دی، دېب اؤیله‌یمیز. علمی، تحقیقی ایشلر یاش اولادنی وطنپورولیک روحیده اؤنیب اولغه‌یشیگه کؤمکداش بؤلیشیگه ایشانمهدیز. مقاله‌ده کؤزده توتیلگن مقصد هم شو نکته لرگه قره تیلگن دیر. اؤتمیشی آباد، ترقی تاپگن یورت انسانلری وطنی نینگ بوگوننی و اېرتنگی کونیه‌گه هم بی فرق قالمهدی. ارزیکولی تحقیقی مقاله‌لرنی اؤقیب ایجابی اؤزگیشلرگه یوز بوریب، ینگیلیک، ترقیات و دموکراسی اېکیکلرنیه‌گه بغير آچه‌دی، دېگن امیدده‌یمیز.

علمی- تحقیق مقاله‌لر قدیمی هرات شهرینی اسره‌ب اویلیش، اونینگ مادی و معنوی بایلیگینی قیته تیکلش و مدرن قیافه کسب اېتیشیگه حصه قؤشه‌دی، دېب امید قیلسه بؤله‌دی. اؤتمیشی یوق خلق نینگ کېله‌جگی هم تاریخی تجربه‌دن خالی بیر قارانغی جغرافیه بؤلیب قاله بېره‌دی.

نوابى نىنگ يازىلمەى قالگن اثرى

ولى اېندى عزمىم بودور كه خدای،
اگر بۇلسە عمرىم غە مهلت فزای.
چېكىب طرفه تارىخىنگە خامەنى،
قىلىب نكتە غە تېز ھنگامە نى.

وقتىم نىنگ كۇپ قىسمى نوابىنى اۇقىش، اۇرگنىش و تحقىق قىلىش بىلن اۇتەدى. بو ايشىمدن لذتلنەمن، مراقلىدىر مېن اوچون البتە. ياشلىگىمدە نوابى شىرىنى نىنگ اھنگى يورەگىمنى اۇغىرلەگن بۇلسە، يىگىتلىگىمدە شىر معنالىرىگە چۇمىب كېتىدىم. اۇرتە ياشىمدە نوابىنى انگلش بىلن بىرگە اونىنگ اثرلىرىگە تنقىدى قرەش شىكللندى مېندە. كېكسەلىك دورىگە كېلىب اېسە، نوابى اثرلىرىنى تىلى جانىمگە چۇغ بۇلىب ياپىشىدى، مېنى اۇزىگە مېتلا قىلدى. تىل مسئلەسىدە ايتىلىشى كېرەك بۇلگن گپلر كۇپ نوابىدە. مسئلە گە تنقىدى قرەلسە، نوابى كېرەكسىز جودە كۇپ فارسى اضافىلرنى قۇللب، جدى كىچىلىك كە يۇل قۇيگن. او، اۇزىك تىلى گرامرىگە خاص بۇلمەگن فارسى عنصرنى آلىب كىرگن. شاعر تۇرت ديوان نىنگ ھر بىرىدە ۲۰۰۰دن ارتىق فارسى اضافە اوچرەيدى. عمر وفا قىلسە، اولوغ شاعر اثرلىرىدەگى فارسى اضافەلر لغىنىنى تۈزىش نىتىمىز ھم يۇق اېمس. شونگە قرەمەى، نوابى نىنگ اېسكى تىلىمىزگە قىلگن خىدمەتلىرى آلدىدە اوشبو فارسى اضافىلر ھىچ نرسە اېمسدەى كۇرىنەدى بو كىچىلىك. نوابى اۇزىك كلاسىك شىرىتىنى قنچەلىك يوكسكلرگە كۇتۈنگن بۇلسە، اېسكى اۇزىك تىلى مقامېنى ھم شونچەلر آشىردى. آخرگى اىگى بىل اىچىدە اولوغ نوابى اثرلىرىنى تىل تاماندن بىر سىدرە اۇقىب چىقەيىن، دېبە عزم قىلدىم. سۇزمە-سۇز و جملە-جملە قرەب چىقىشىگە تۇغرى

كېلدى. شوندىن سۇنگ خىرمان-خىرمان مىثال، دىلىل و فىكتلرنى يىغىش، بېلگىلىش و تۇپلىش اىشىم بۇلب قالىدى. اىلگىرىلىرى مېن اۇقىب يورگن (فاكولتەدە ھەم)، بىلگن و تىنگن نوابى بىلن خاىرگى توشىنگىنىم نوابى اۋرتەسىدە فىرق كتە بۇلىپ چىقىدى. ادىنگى نوابى، ياشلىگىم نىنگ مىستانە انلرىنى قوناق اۋتېشىگە، يىگىتلىك نىنگ شىدلى لىظەلرىنى مىئالى كېچىشىگە يار و ياور بۇلگن بۇلسە، خاىرگى نوابى مېن بىلن يۇلداش، درىدداش، سىرداش، يىخى-يامان كونلرىمگە شىرىك، يالىغىزلىگىمدە تېپەمدە خاىر و ناظر تۇره دىرگن بۇلدى. نوابى مېنى اۋزىگە مىفتون اىلب گىرفتار قىلدى. تىعبىر جاىز بۇلسە، اولوغ نوابى مېن اوچون اداغى كۇرىنمىس چۇنگ اچىن بۇلىپ قالماقدە.

نوابى نىنگ بدىئەتدەگى اىرىم قرەشلىرى مېنگە ياقمەيدى، خرافى گىلرى، بىر مونچە مىنى فىكلرنى ھەم بىزگە مىراث قالدىرگن. گىپنىنگ چىنىنى اىتەيىن، شوندىن راسە بىزاوتەلنەمن. اخ! شولىرى بۇلمسە ابدى دىپىم افسوسلىنىپ. نىمە قىلسىن او ھەم انسان، اۋز دورى نىنگ فىرزدى. اجتماعى، ادبى اۋى سىتىشىدن (تنقىدى قرەش) ھىچ كىم قاچىپ قوتىلەلمەيدى. شونىنگ اوچون نوابى اثرلىگە تنقىدى قرەگىم كېلەدى، لېكن بوگىلرىمنى كۇپچىلىك ياقتىرمىسە كېرەك. اولر بابىدە اۋى سىتىش (نقد-بىران نرسە نىنگ اىچىدن مىغزىنى سىتىپ چىقىرىش) نوابى نىنگ اولوغلىگىدن بىر نىمەنى كم قىلمەيدى. بو مىئلەدە وقى كېلىپ سۇز آچماقچى من. بو نرسە خاىرلر اۋرتەسىدە مىكاممە قىلىنەياتگن مىئلەلردن بۇلەدى. بوندىە تنقىدى مىناسىتلر. مىلى، اونچە-مونچە كمچىلىك نوابى مىقامىگە اصلا ساىە سالەلمەيدى. شاعىرنىنگ اېزگو فىكلرى، انسانپورلىك غايەلرى و يوكسك بدىعى تىفكرى بىرىنى يووبىب تېكىسلىب كېتەدى. اونىنگ سۇزلىرى-يو، زۇر فىكلرىدن تاثيرلىنىپ، سوئىمەى بۇلمەيدى. نوابى شونداق سىر مىحصول و كۇپ قىزەلى اىجادكار دەھا.

نوابىنى اۋزىبىك تىلى نىنگ پىختە بىلمدانى و دانا زىرگى تاپدىم. سۇزلىرىنى مومدەى تاوالب تىلگە كىرىتەدى، گىپىرتىرەدى، اولرگە يوك و مىئا بغىشلەيدى. سۇز تىلش، گىپ توزىش، قۇشىمچەلرنى قۇللىشەدىگى مىھارتى عقلنى شاشىرەدى. صاف توركى و اۋزىبىكچە سۇزلىرىنى جودە كۇپ اىشلىتگن. بو اىشلىرى بىلن بابامىز تىللىمىزنى بايىتىگن، رىنگمە-رىنگلشتىرىپ، جىذابدار قىلگن، تىلگە اۋزگچەلىك بغىشلەگن. اېسكى

اۋزىپك تىلىگە شوندىكى مېتىن قۇرغان بنا اېتىنگكە، اونى بۇزىشكە ھىچ كىم و ھىچ نرسە نىنگ كوچى يېتمەيدى. نوابى بوگونكى اۋزىپك ادبى تىلىگە اساس بۇلگووچى اېسكى اۋزىپك تىلىنى نە قدر كۇلكرگە كۇترگىگە يەنە بىر بارە ايشانچ حاصل قىلدىم. نوابى حمايەلب كېتىن تىلىمىز قراوسىز قالمسە؛ اديب سېوگن تىلگە مھرىمىز اۋكسىمەسە بۇلگنى دېمىن. يوقارىدە قىستىرىپ كىتىن تنقىدى اۋى-خىالدىن سۇنگ نوابى آلدىنگىدىن كۇرە، مېن اوچون عزىزراق، معتبرراق بۇلىپ جانىم نىنگ تۇرىدىن جاي آلەدى، نەفسىمگە قۇشلىپ كېتەدى، ارداغىمنى بوتونلى اېگلەدى.

بويوك ذاتلر آره سىدە اۋز خلقىگە قىغورىشده بوذاتگە تېنگ كېلەياتگنى بۇلمسە كېرەك. بدىعى تىرن تفكرى، عموم انسانى غايەلرنى اۋزىدە پرورشلەنگى؛ حياتنى ترم اېتىپ، بارلىق كوچىسىگە ايلنگنى بىر مسئلە؛ بولر اۋز اوج و مقامىدە! نوابىدىن اۋرگنەياتگن، اۋزلىشتىرىش ممكن بۇلگن نرسەلر بە غايت كۇپ. شاعرنىنگ اۋز تعبىرى بىلن اېتسك: «اېتىپ ساويمس ترانە و آلىپ قورىمس خزانە» اېكن اولوغ بابامىز. بو دېگنلرېمگە ايشانە بېرىنگ.

سۇنگى ھفتەلردە اديب نىنگ نثرى اثرلردىن «تارىخ ملوك عجم» («فارس اجدادلىرى تارىخى»)نى اۋقىياتگندىم. كتاب نىنگ آخركى ورقلرېگە يېتىگ، چقور نفس آلىپ، بىر آه تارتدىم راستى خبر. نخت ۱- دېدىم اچىمدە. نوابىگە كېرەكمى اېدى، شونچە عزىز عمرىنى اۋزگە خلقلر تارىخىنى يازىشكە بغيشلەنگى؟ بونچە كوچ و عقل و ذكاوتىنى بىكارگە صرفلدى بابامىز، دېب اۋكسىنە كېتىدىم، اويگە تالدىم. تىلگە آلگنىم كتابنى يازىش ھزلەكم ايش اېمس. پىشدادىلر، كيانىلر، اشكانىلر و ساسانىلر تارىخى بىلن باغلىق مىنگ-مىنگ واقعه-حادثەلر تىقىلىپ ياتىدى اوندە. شاهلر و شھزادەلر، اېل-يورت اوستىدىن حكمرانلىك مسئلەسى، تاج و تختگە دعواگرلىك، جنگ و جدلر از مونچە گېمى دېبىسىز؟! واقعهلر يوز كۇرستگن سنەلرنى ايتمەى سىزمى، تارىخى واقعه-حادثەلر، افسانوى شخصلرگە چە؟ «تارىخ ملوك عجم»دەگى منبعلر ھم انچە-مونچە. قالە بېرسە، رسم رسوملر، يۇرىقلر، توتوملر و ھكذالرنى تاپىپ، بىر جايگە تۇپلپ، اولرنى كتاب حالىگە كېلتىرىش جودە كتە مشقت، كۇپ پېشانە تېرى تۇكىشىنى طلب اېتەدى. بولرنىنگ قىناقلىرى(منبع) بىرى مھم تارىخى كتابلر-كو. نوابى نىنگ كېتىن كوچى و تارتگن محنتىگە اچىنە من راستى گپ.

نوابى بو اثرىنى "طبرى"، "بناكتى"، "طبقات"، رشيدالدين فضل الله نىنگ «جامع التواريخ»، "تارىخ جوينى"، "عجايب المقدور"، "تارىخ جهانگشا"، "ظفرنامه" و باشقه كۆپل قديمى و معتبر منبعلرگه اساسلەنىپ يازغن.

نيمە بۇلردى نوابى "تارىخ ملوك عجم" اۇرنىدە "توركييلر تارىخى" نى يازسە؟! دېگن سۇراق اچىمىدن اۋتدى. زۇر بۇلردى، باشىمىز كۆك كە يىنگن بۇلردى، مىنگلە يىمىز يره قلب، باى اۋتمىش يىمىزنى چقورراق انگلەگن بۇلردىك، غرورلرگە تۇلىپ تاشردىك، دىمىن اۋزىمچە. خلق تشوئشىدىن باش كۇترە آلمەي، اوروش-ماجرالرنى تىنچىتتىش ايشلرى بىر ياقده، دولت ايشلردىن آرتىپ قالگن بىر پرچە وقتىنى بىكار ايشلرگە صرفلىتى-يه، اولوغ بابام، دېب يىنە باش چىقە يىمن. بو بىلن نوابى نىنگ اوشبو اثرى اېندى هيچ و پوچگە چىقىدى دېگنى اېمس البته. بونىنگ هم اۋز اۋرنى بار.

نيمە بۇلگندە هم تىل تامانلە بو كىتاب نىنگ قىمىتى بە غايت يوكسك مېن اوچون. شو پىت قرەسم كىتاب خاتمەسىگە كېلىپ تورىمىن. كۆز اۋنگىمدە ھلى اۋقىلمەگن يىنە ۴۹تە يىت مرجاندەي تىزىلىپ تاولنە يىپتى. بىتلرنى بىرمە-بىر، توسمىللىب، اوشلب-اوشلب كۇرە من. سلمىقلب تىنمىدە تويىب-تويىب، اۋقىشىگە توتىنە من. اۋشە بىتلر مەنە بو مەنا-يو، مضمون بىلن باشلنەدى:

«اگر يزجرد بۇلسىن، گر شىھرىار و يا بهرام بۇلسىن و گر اسفنديار، خواه اسكندر كى يوربىش قىلىپ، سوولىك، قورلىكنى قۇل استىگە الگن بۇلسەر، يا خود يىنە تۇقۇز اسماننى ايگلب، آت اۋىنە تىب آي و قوياشنى ضبط اېتگن بۇلىشىلرگە قرەمەي، بولر ياروق اچونگە قدم قۇيركن؛ بىر كون يۇق بۇلىشلىرى، دىنانى ترك قىلىشلىرى مقرر دىر»-دېلەدى مذكور كىتاب نىنگ توگنچ بابىدە:

اگر يزجرد اۋلسون، ار شىھرىار،
وگر بهرام اۋلسون، گر اسفنديار.
كە قۇيدى وجود اويىغە قدم،
يىنە انگە بۇلماق كېرەكدور عدم.
سكندردىك الغان يوروب بحر و بر،
اگر تاپسە مىنگ يىل جهانده مقرر.

ينه بۇلسه معمور تۇقوز سپهر،
 اتى نعلى بۇلسه ياروق ماه و مهر.
 بارورده چو قالمس اولردىن بىرى،
 تمى سىن ايلرغه قيلمس كىرى.
 بىراوگه كه روزى بۇلوب شاهلىق،
 ضميرىغه سالسه حق آهلىق.
 كه بۇلسه جهانغه وفا يۇقتورور،
 جهان اهلىغه هم وفا يۇقتورور.
 كۇزىگه جهان حشمتين ايلمسه،
 حق امرىدىن اۇزگه عمل قيلمسه.
 عدالت اوچون ايستسه ملك و جاه،
 ستم دفع ايلرگه چيكسه سپاه.
 هر ايش كيم بۇلور مدعاسى انگه،
 غرض بۇلسه تينگرى رضاسى انگه.

شونىنگدېك: «سپىنىگ زمانىنگده خسته ليگيم آشيب، كوچيم قالمه گن بىر احوالده پنج گنج (خمسه) يازيب حضورىنگه آليب باريب تارتىق قىلدىم. ديوانىم (بدايع البدايه) دىياچه سىده هم سپىنىگ وصفىنگنى قلمگه الدىم. بولرىنىگ هر بىرىنى سۇز بىلگووچى جواهر شناسلر قياسلب، عقلنى ايشله تيب اۇزگچه گوهر اۇلەراق كۇررلر» دېدى نوابى.

ليكن شوندىن سۇنگ "بىزىنىگ حسين بايقرا" تىلگه آلىنگن پادشاهلر (تارىخ ملوك عجمده كېلگن حكمدارلر) ارەسىده اۇزگچه دير، دېيه منه بو بيتلرنى يازەدى:

بۇلوب سلطنت تختىده فقر جوى،
 شاه اۇلسه ولى بۇلسه درويش خوى.
 مونى شەليغ دېسه اېرمس يىراق،
 كه غفلتدين اگاھلىق يخشىراق.

دبیه، نوایي حسین بایقرا نینگ یخشی صفتلرینی تیلگه آلیب، شاهلیک اونگه
یره شگنینی شعرگه ساله دی و یارقین بیتلرده تصویرلشگه کیریشه دی:

ولی قیلمه دی شاهلردین کیشی،
که بو ایش ابرور شاه غازی ایشی.
دبمه ی عین انسان که انسان عین،
هم انسان و هم عین سلطان حسین.

شاه کپلدی شهلایق مسلم سنکه،
نه شهلایق که درویشلیق هم سنکه.
دبسم ایله یین وصفینگ آسان اېمس،
که مینگدین بیرین دبمک امکان اېمس.

شعر دوامیده: «ای شاه! سپننگ یخشی صفتلرینگ سان-سناقسیز، اولرنینگ
برچه سینی ایتیب توگه تیب بؤلمه دیدی. شونگه قره مه ی، سپن(بایقرا) حقینگده "پنج
گنج" ("خمسه")، "نظم الجواهر" ("گوهرلردن تیزیلگن شعر") و "دیوان" ("بدایع
البدایه"، "نوادر النهایه") دیوانلریم نینگ (شاعرنینگ دبیرلی برچه اثرلریده حسین
بایقرا تیلگه آلینه دی-تأکید بیزنیکی)- مقدمه سیده، سپننگ حقینگده انچه-مونچه
سؤز ایتدیم...»-دبیدی. نوایي "تاریخ ملوک عجم" نینگ آخریده:

دبسم ایله یین وصفینگ آسان اېمس،
که مینگدین بیرین دبمک امکان اېمس.
و لېکین منگه اولچه مقدور اېدی،
اول ایشلرنی کیم اسرو مشهور اېدی.
سپننگ وقتینگ ایچره کوروب ضعف و رنج،
زمانی که نظم ایله دیم پنج گنج.
که هر گنجیده اولچه ظاهر دورور،
نتارینگه یوزمینگ جواهر دورور.

كه انى كىيورگن زمان قاشىنگه،
 بارىسىن نثار ايله دىم باشىنگه.
 چو ديوانغه دىباچه قىلدىم رقم،
 صفاتىنگى شرح ايله دىم انده هم.
 كه هر لفظىنى عقل جوهر شناس،
 كۇريب جوهرى فرد ابلر قىياس.
 چو "نظم الجواهر" بيتىب اتىنگه،
 اۇكوش وصف درج ايله دىم ذاتىنگه.
 كه انجم دۇرىن گر تۇكر چرخ كوز،
 اېمس بير گوهر نىنگ بهاسى هنوز.
 ينه داغى كۇپ نظم گوهر فشان،
 بسى نثر داغى جواهر فشان.
 كه چون تارتدىم خامه مشك بىز،
 سنىنگ وصفىنگه ايله دىم نكته رىز.

«تلەى ساچىگى/نثرى، اىغاو/نظمى اثرلىمده هم سېن (بايقرا) حقىنگده كۇپ و
 خوب يازدىم. اما، بولر بىلن سېنىنگ حقىنگى ادا قىله آلگنىمچه يۇق؛ برچه يازگنلرىم
 مجمل (قىسقه، اىخچم)، اوزىق-يوللىق، اۇكسىك اېدى. هلى مېنده باشقه رېجهر
 بار،- دېدى نوابى،- اوهم بۇلسه سېن حقىنگده بلند اوازەلىك بىر تارىخ يازىشدىر»؛

ولى اېندى عزمىم بودور كه خدای،
 اگر بۇلسه عمرىمغه مهلت فزای.
 چېكىب طرفه تارىخىنگه خامەنى،
 قىلىب نكته غه تېز هنگامەنى.

يوقارىدهگى بىتدن معلوم بۇلگنىدېك، نوابى بىر "طرفه تارىخ" يازىب، بو
 كتابى بىلن هنگامه سالگوليك، شاو-شو كۇترگوليك نىتى بارلىگىنى يشىرمەيدى. اگر
 نوابى گه عمر وفا قىلىب، بو كتابنى يازگنده، اونگه "بايقرا نامە" ياكە "تارىخ ملوك

تورك-"دېب ات قۇيگن بۇلمىدى؟ بوندى دېب خلاصه چىقىرىشگە بىزده تۇله اساس بار. اېندى. نوابى كۇنگلىگە توگىب قۇيگن بوكتاب خصوصىده تۇخته لسك. خوش، كتاب قندهى موضوعلر و فصل و بابلرنى اۇز اېچىگە آلگن بۇلىشى كېرەك اېدى. اولرنى شاعر گۇزەل بېتلرده منە بوندى افادەلب بېرەدى:

صفاتىنگى اولدىن اخرگچە،
خيالات مخفى و، ظاهرغچە.
ولادت كونىدىن توتوب تا بودم،
بارىن شرح ايله ايله گى مېن رقم.

"تارىخ ملوك عجم" گە اۇخشەگن بو "طرفه تارىخ"، حسين بايقرانىنگ صفتلرېنى بيان قىلىش بىلن ابتدا تايپىشى كېرەك اېدى بىزنىنگچە. نوابى نگاھىدە يازىلمەى قالگن اثرىنىنگ يىنگى موضوعلرى نېمەلردن عبارت بۇلماغى لازم بۇلگن؟

بورونراق سالىب طرفه بنىاد انگە،
بېرىب ذكر ابا و اجداد انگە.
مضمونى:

«يازىلەجك كتاب نىنگ بنىادىنى قۇيركىمن-يازىشگە كىرىشركمن؛ همەدن الدىنراق ابوالغازى بهادرنىنگ بابا اجدادلرېدن سۇز باشلر اېدىم»-دېدى نوابى.
چمەمدە كتاب نىنگ باشلمەسىدە عنعنه گە كۇره توركى پادشاھلر (احتمال آلپ اېرتۇنگە (افراسياب) هونلر، كوشانىلر، يفتلىلر، قاره خانىلر، غزنوئلر، سلجوقىلر، خورازمشاھلر و تېمورىلر) حياتىدن بلكە سۇز چىلىشى كېرەك بۇلرمى اېدى.

سورەى نكتە سلطانلر احوالىدىن،
حكايىت قىلىب خانلر احوالىدىن.
دېبان برچە نىنگ ملك و دورانىنى،
معين قىلىب دۆر و پايانىنى.

توركى نسب خانلر و پادشاهلرنىڭ احوالىنى اولدن آخرگچە حكايەت قىلىپ، قيسى آلدن كېلدى و قيسى دنيان كېين كېتگىنى، نذرده توتىلگن اېمس مىكن اۇشه يازىلمەى قالگن كتابدە:

دېبان كيم قيو آدى اوّل جهان،
جهان آنى نې ينگليغ اېتدى نھان.
چو مسنددين آدى انىڭ رختىنى،
كيم آدى جهاندارلىق تختىنى.
چو اول تاپتى مسند يوزيدىن فرار،
ينه شاهلىق كيم گە تاپدى قرار.

يعنى، آدينلرى اۇتېب كېتگن توركى سلسلەلر آرتيدن قيسىلرى كېلدى و قيسىلرى كېتدى، دېگن واقعهلرنى كتابىگە جايەلەماقچى بۇلگن بۇلردى اولوغ نوابى.

انگە تيگرو كيم سېن شاه نيك بخت،
اتادىن- اتا وارث تاج و تخت.

يوقارىدەگى بيتدە عليشېر نوابى، حسين بايقرا دورىگچە باشقە توركى پادشاهلر سلسلەسى ايچيدە، اوزبليش بۇلگن بۇلىشى مىكن. فقط صاحب قران امير تېمور زمانيدە، اولاددن اولادگچە سلطنت، تاج و تخت مىراثى بۇلىپ كېلگىنىنى اېستەدى و دېيدى:

غرض كيم بو سۇز بيتسە انجامىغە،
بو تارىخ يوز قۇيسە اتمامىغە.

مقصدىم شوکە، مېن كۇزلەگن "طرفە تارىخ" مېنىڭ سۇزلرىم بىلن اداغىگە
بېتسە؛ و شو بىلن كتاب ھم خاتمە تاپسە، دېيدى اديب.

انگە ھر كىشى سالسە اچىب نظر،

بۇلوب كۇنگلى مضمونىدىن بهرهور.
نوابى چو عرض ايله دىنگ مۇدا،
كېل و مۇدا قىلغىل اېمدى دعا.

شو مۇدا مقصدنى ايلگرىگه سورماقچى مىسن؟ بو ايش عملگه اشەدى، كېل
اېندى اۇزىنگه اق فاتحه بېر، عاقبت بخير دعاسىنى قىل، دېماقده شاعر.

سېن اۇغىل زمان اھلىغه شاه و بس،
سنگه عدل تروىجى دلخواه و بس.
بيت معناسى:

اى نوابى سېن زمان اۇغلى سن؛ همده زمانلر نىنگ نادىرى سن، اىستەگىنگ
فقط عدالتنى تروىج قىلىش بۇلسىن.

قىامتقچه حشمتىنگ مستدام،
سلامىنگ قىلىب شاهلر والسلام.

(يازىلمەى قالگن كتابىنگ) بىلن حشمتىنگ، آت - آوازەنگ بر دوام بۇلسىن،
شاهلرنى (تارىخنى يازىب) خشنود قىلدىنگىمى، سېنى هم اولر ياد اىلب، سلامىنگگە
عليك قىلسىنلر.

عزيز اۇقووچى، بو مقالهنى يازەياتىب، بىر يشىرىن نرسە اوستىدن چىقىب
قالگندەى من و ايچ-ايچىمدن سويىنىب كېتە من. نوابىده انه شونقە مقالهلر آز
اېمس.

نوابی و تورک اتمهسی

علیشبر نوابی نېگه اؤزینی تورک دېگن؟ اؤرته عصرلرده تورک سؤزی نینگ معنا و مضمونی نیمه دن عبارت اېدی؟ بو سؤز نینگ بوگونگی چېگره سی قندهی؟ نوابی یوزلب مرته "تورک" سؤزینی تورلی- تومن معنالرده اؤز اثرلریده قؤلله گن (بو حقده قویراقده گپلشه میز).

بو مقاله ده انه شولر تېوره گیده سؤز یوریتب، ایریم تامانلریگه یاروغلیک تشله ییمیز. نېگه دېگنده، نیمچه ملار، تورکالوژی و اؤزبېک فیلولوژی سیگه هیچ قندهی علاقه سی بؤلمه گن "دکترلر" افسوسلر بؤلسین که، اؤزلی بیلمه گن مسئله تۇغریسیده ناتۇغری معلومات ترقه تیب، یاشلریمیز نینگ میه سینى اینیتماقده لر. اؤزینی توپه -توزوک سیاستچی، شاعر، قلمچی دېب حسابلاوچیلر گمراه لیک کوچه سیگه کیریپ، چنگ و توپراق ساوورماقده لر. موضوعگه اؤتیشدن آلدین قاچیریم قیلیب، فکر و ملاحظه لریمینی سیز عزیزلر بیلن اؤرتاقلشسم دېیمن.

تورکلیک فضیلت می؟

افغانستان اؤزبېکلری نینگ قولاغینی قیزیتیب کپله یاتگن بیر تېزک (؟) سؤز بار. محروم لیک، مظلوم و محکوم لیک سبب، بو سؤزنی اېشیتیب-آق، ملتداشلریمیز نینگ ایچلری غرورگه تؤولیب، یوزلریگه هیجان قلقیب تاشه دی. شو سؤزنی اېشیتگچ، اؤزلینی اعلی عرشده کؤرگندهی حس اېته دیلر. اولرگه بو توشونچه شونچه لر غرور بغیشله دیدی که، اؤزلینی "آدم آته" نینگ تونغیچ اؤغلانی سنه شه دیلر. کؤریسیزکه، بو طایفه آدم لمر (اؤزبېکلر) بیر یومه لب مست الست بؤولیشیب، کیملیگیدن، اؤز نام و نشانی، ملتی، تیلی و اؤزلیگیدن قؤل یوویب واز کپچیتیلر. بیر یومه لب دژاو "تورک" بؤولیب آلیشیتتی. حتی شونچه لر جذبه گه توشگنلرکه، بو آدم لمر اؤزلینی

اۋزىپك دېب ايتىشدىن عار اېتماقدهلر. "تورك" اتمه سىنى توشونمىدىن اونى يلاو- بىراق قىلىپ آلگنلر مۇل بو تۈگرەك - تاشده. تورك سۇزى حقىده آلدىنلرى راسه كۇپ يازگنمن؛ ينه هم توشونتىرىش قىلە من.

هه، "تورك"! بو وقارلى سۇز نه قدر صلابتلى، هىيتلى و مغرور جرنگله يدى! اۋتمىشده توركلر (توركىلر) آلدىده كۇپ فاتحلر، اېلكهسى بېرگه تېگمه گن آلپلر بېر تىشلب تىز چۈككنلر. اگر بو خلق عقل و ذكاوتىنى، استعداد و ادراكىنى بىغىب آلىب، يشىل بىراقنى دنياگه حكمران قىلىشگه ايشلتمه گنلر، شېهه سىز بوگون توركلر امريكا بىلن بېلە شىشى ممكن اېدى. حتى امير تېمور صاحبقران يلاوى روسيه، امريكا، و كانادا آسمانى اوزره هېلپلېرەب تورسه عجبمىدى. بابامىز اتم كوچىنى اۋتىنگه خرچ قىلدى-ده، افسوس!

اىستهمىمىزى، اىستهمىمىزى، حقىقت شوكه، "تورك" توشونچەسى آرقەسىده شان و شوكت، بويوك قدرت بىلن بېرگه اچىق سۇنىش، انقراض و مايوس مغلوبىت ياتىتى. غرور هم خجالت هم بو توشونچە بىلن قارىشىب كېتگن. توركلېك صلابتى خصوصىده كۇپ و خوب يازىلگن و يازىلماقده. قىتره من، خجالتلىك جايى شونده كه، "توركلر" (توركىلر) يات-ياووزلر آرزولرىنى عالمگه يايىش اوچون اياوسىز، تىنمىسىز كلە منارهلر قورىب، باش كېسىدىلر. اۋزلىرگه اېمس، اۋزگهلر اوچون قۇللىرىدىن كېلگن ايشنى قىلدىلر.

اۋتمىشدىن بېرگه يېتىب كېلگن مقتنگولېك، كۇزنى قمشتىرووچى افتخاراتىمىز، قىلىنگن ناباب لىكلرنى آقلەى آلمه يدى افسوس. بو مسئله حقىده بوندن آرتىقراق كېپرىشگه علاج يۇق، اۋزبېكلرىمىز هلى تيار اېمىلر. تىلداشلىرىمىز اېسكى قرىچ و اندازهلر بىلن يشب كېلماقدهلر. مىللى اوىغانىش، اۋزلىكنى انگلش دېگن كېلرگه اېرىشماق اوچون جوده كنه تۇسىق و مسافه بار هلى آلدىنده.

اۋتمىشگه بېر قرەب باقىنگ -ه! كوروش، اسكندر، جولى سزار، بويوك پىتور، و تارىخده دانگ ترەنگن برچە-برچە جهان فاتحلرى اۋزلىرى اوچون كورەشدى، جان بېرىب-جان آلىشدى، قان كېچىب بېر آچىشتى... اما، توركلر اۋزلىرى اوچون كنه ايش قىلە آلگنى يۇق.

توركى خىلقلر قندهى ناملر بىلن تىلىگنلر؟

توركي خلقلر باشقه ملتلر سينگرى انه زمين نينگ اپنگ قديمى فرزندلريدندير. بولر نينگ تارىخى بشر تارىخى بيلن بۇيلشهدى. ايلكار بو اتمه قيسى دور و زمانده وجودگه كېلگنى حقيده انيق-تينيق معلومات يۇق. سومرلر نينگ "گېلگميش" اثرىده توركي سۇزلر نينگ اوچره شى بو خلق تارىخىنى كميده ۶۰۰۰ يىل آرقه گه سورهدى. دىنى افسانه لرگه كۇره تورك سۇزى قوم معناسيده بير نېچه مينگ يىل آلدن ايشله تيلگن. افسانه لرگه قره گنده الپ ابرتۇنگه (افراسياب) توركلر نينگ اپنگ چاو تره تگن حكمدارى اۇلهراق اعتراف اېتيلهدى. بو معلومات ميفلر، جنگ نامه و بديعى ادبياتده هم تيلگه آلينهدى. خام چۇت قىليب ايتسك افراسياب بوندن تخمين ۲۷۰۰ يىل بورن حكم سوريب، داوريغىنى يايگن قهرمان حكمران بۇلگن. يازمه منبعلرده اېسه توركلر ميلادى ۶-۵ عصرلردن باشلپ قدرتلى دولت درجه سيگه كۇتريلگن اېل اۇلهراق قيد اېتيلهدى. بوندن بير يريم مينگ يىل آلدن بو اېل يازوو مدنيتيگه اېگه بۇليب، شرق و غرب بۇليب مركزلشگن دولت توزيشگه اولگورهديلر. پراتاتورك/prototurk دوريده سومرلر تركيبيده، كېينراق اېسه اوشون، آلتاى، توكويو، هون، كوشان و يفتل ناملرى بيلن تاريخده دانگ تره تهديلر. بو مسئله عليحده يازيشنى طلب اېتهدى.

محمود كاشغري دن سۇنگ ۱۵ - عصرده توركي عالم حقيده اپنگ كۇپ سۇز يوربتگن و تورك اتمه سىنى زياده ايشلتگن شاعر، اديب، عالم و تارىخچى صفتيده عليشېر نوابىنى تيلگه آلهمى بۇلهميدى. نوابى اۇرته عصر بويوك تيلشناسى اېدى. اۇ اۇز اثرلريده اۇزبېك تىلى نينگ افاده قدرتىنى كۇز-كۇز قىلدى. اۇزبېك تىلى دغل تىل اېمسلېگىنى گۇزهل بديعى اثرلرى بيلن نمايش اېتدى. نوابى نينگ دىنى و افسانوى ملاحظه لرىنى حسابگه المه گنده، تىل و ادبيات مسئله لرى بۇيىچه، تارىخى شخصلر، واقعه-حادثه لر حقيده ممكن قدر انيق و دقيق فكر يوربتگنى گه شاهد بۇلهميز. نوابى منبع و مۇخذرگه تهيه نيب ايش توتگن. توركي خلقلر آغزه كى ايجادى، تىلى، شعريتى و ميفالوژى سيگه قيزيققن. او، قديمگى توركي تيلگه عايدە ۱۴۰۰ نهچه سۇزنى اۇز اثرلريده قۇلله گن. شاعر تورك قىبله لرى، اوروغلريدن كۇپىنى اثرلريده تيلگه آلگن. نوابى تورك اېتنيك گروهلرى تىلى و ادبياتيده گى تفاوتلرنى-ده چقور حس اېتگن. بو حقيده مقاله ميز دواميده سۇز يوربته ميز.

شونىنگ اوچون هم نوابى اثرلىرى كۆپگىنە بىلىم ساحەلەرگە دستمايه بۇلە آلەدى. فكلش اوچون كۆپلە ساحە عالم و دتقىقاتچىلرگە ميدان آچەدى.

توركلر كيم اۇزى، بو سۇزىنىگ معنا و مضمونى نيمه؟

بو اتمه باره سىده جوده كۆپ يازدىم، يېتەرلىچە توشونتيريش قىلدىم. بو گل هم اونى علاجى بارىچە سىقىب، بىر اۈزەك مسئلە اۈلەراق آيدىنلىك كىرپىتىشگە توتىنە من. نىت و مقصدىم توركلىكنى ملتداشلىرىمىزدن تارتىپ آلىپ قۇيىش ياكە اولر نىنگ كۇنگلىنى بو تاتلى توبىغولردن بۇشە تىش اېمس البته. ملتداشلىرىمىز فكر و اندىشە لرىگە قىتە قرەب، حىيانگە بىرىلمەى نورمال مشاهده قىلسەلر يامان بۇلمسدى.

افغانستان دە تورك، دېلگندە توركيە دە يشاووچى قرداشلىرىمىز توشىنيله دى. بو تۇغرى اېمس. حاضرگى توركيە توركلرى نىنگ تارىخى نامى "تورك" بۇلمەگن. اولر اصلىدە اۈغوز تىپ لهجە دە شكللەنىپ، شو لهجە اساسىدە گپلشە دىلر. اولر سلجوقىلر دورىدە كىچىك آسيانى باسىپ، اېگلب آلگندىن سۇنگراق اۈزلرىگە شو "تورك" اسمېنى تىلشگن. بوندن آلدىن تورك قرداشلىرىمىز نىنگ اېتنىك نامى باشقە بۇلگن. اصلىدە اولر نىنگ تىلى هم باشقە قرىنداش توركى خلقلر سىنگرى، توركى تىللر عايله سىگە كىرەدى. يعنى، ۱۰دەن ۳۰-گچە دېب تخمىن قىلىنە دىگن توركى تىللردن بىرىدېر. اۈتمىشده برچە توركى خلقلرگە تورك دېلگن، بو بار گپ. كېچىمىشده تورك نامى ايشلە تىلگنى گە قرەمەى، اۈزگە توركى قوملر هم اۈز ناملرى بىلن اجتماعى، اقتصادى، سياسى و مدنى حياتده فعال قتنە شىب كېلە بىرگنلر.

نوابى اۈزىنى "توركچە" دە، "تورك تىلىدە" يازدىم، دېب تىنىشتىرگن اېسە دە، توركى اېلت، قىبلە و قوملرنى بىر-بىرىدن فرقلەگن (بو حقدە مقاله دوامىدە اۈقسىز). بوندن چمەسى مىنگ بىل اىلگرى بويوك قاموسى عالم محمود كاشغرى اۈزى نىنگ "ديوان لغات التورك" ("توركى سۇزلر تۇپلمى") اثرىدە توركى اېلتلردن ۲۰تە سىنى سنب اۈتگن. كاشغرى بابامىز عمومىتلە كۆپلە توركى قوملر نىنگ تىللرىدەگى فرقلرنى دە، اجرە تىب كۇرستگن. تارىخده توركى تىللر توركومىدە سۇزلشووچى اېل، اېلت و قوملر نىنگ عمومىشمە شكلدە "تورك" - دېب اتەلىشىگە معلوم سىبلر بار:

۱. تورکي قوم، قبيله و اپلتلر کپنگ جغرافی حدودلرده باشقه قوم و خلقلر بیلن بیرگه یشب گنلر. بیر-بیریگه تاثیر اپتگن، جنگ قیلگن، صلح قیلگن، اؤز تاریخی اؤزه نیده موجودلیگی اوچون کؤره شیب کپلگنلر. اؤرته عصرلرده یوزلب تورکي اوروغ، قبيله و اپلتلر نینگ هر بیرى نینگ نامینی علیحده توتیب ایتیشگه، اولر بیلن ملاقات و معامله گه کریش اوچون قیینچیلیک توغدیرگن. انیقراغی تورک بؤلمه گن اپلرگه هر بیرینی سنب، اتلش قیین بؤلگن. توغیراغی جوده کؤپ اوروغ، اپلت، قوم و خلقلر نینگ هر بیرى نینگ اؤز نامی بیلن ایتیشگه احتیاج هم بؤلمه گن. اولرنی بیر عمومی نام یعنی "تورک" آتی بیلن اتشگنلر. اؤشه بیترلی یورت آیش و اوروشلرده قؤلی بلند کپلگن قبيله تیلی یبتکچی تیل بؤلیب خدمت قیلگن. اؤرته عصر ملاحظه لریگه کؤره منطقا هم شوندهی بؤلیشی کبرهک اپدی.

۲. تورکي خلقلر نینگ دولت بؤلیب شکللنیشیده انه شوندهی بیته عمومی آت، اولر بیر بؤلیب ایش کؤریشلریگه قولهی بؤلگن، تورک اتمه سی اتفاقداشلیک رمزیگه اپلنگن. فارس لر، عرب لر تورکي تیللرده سؤزلشووچی اپلتلرنی بیر نام یعنی "تورک" آتی بیلن تینیگنلر و رسمی مناسبتده بؤلگنلر. بو کپلیشووگه تورکلر نینگ اؤز لری هم موافقت قیلیشگن بؤلیشیلری کبرهک.

یوقاریده قید قیلگنیمیزدېک، کته-کیچیک تورکي قبیللر تورک قوری (دایره)ده اؤز اتلری بیلن موجود بؤلیشگن. باردی بیران-بیر یبتکچی قبيله کوچگه اپگه بؤلگن بؤلسه، قالگن اپلت، قوم، اوروغلر اؤشه بیریک، یبتکچی و کوچلی "تورک" سلاله سی آرتیدن اپرگشیب کپته بپرگنلر. بیر پیت نینگ اؤزیده اؤز تیلی، اؤز اسم و رسمی بیلن هم کون کؤریشگنلر. بیر-بیری بیلن ضدلشگن حاللر بؤلیشیگه قره مه ی، شو تورکي اپلتلر دشمنگه قرشی بیر بؤلیشیب جنگگه کیریشگنلر. قیسی حوزده ده، قیسی دیر تورکي قوم حاکمیت تیپه سیگه کپلگن بؤلسه، اؤز اسم و رسمی، اداره و سیاستده "تورک" نامی بیلن حکمرانلیک قیلیب، ایش یوریتگن.

۳. تاریخاً، نه فقط تورکي خلقلر بلکه، دنیانینگ برچه تیللری بیر بابا تیلدن (حام-سام، سلاوین، لاتین، یونان، ساسنکریت (هند-اروپا، ایرانی و باشقه لر) ترقه لیشیب، کپینچه لیک اؤز نام و نشانیکه اپگه بؤلگنلر.

تورک" نامی اؤتمیشده کته سیاسی کوچ و کپنگ اتفاقداشلیک توشونچه لرنی ته شیگن. بوندن بیر یریم مینگ ییل بورون یازیب قالدیریلگن یادنامه لر آنه سای

بیتیکلری) گه تیه‌نېب اېته‌دیگن بؤلسک، شو نام استیده "تورک خاقانلیگی" دن عبارت امپراتورلیک بولیب، اولر تاریخده دور و دوران سوریب اؤتگنلر. شوندن بویان تا ۲۰۰۰-عصر باشلریگجه، مذکور تورکی خلقلر "تورک"، دېب اته‌لیب کېلینگن. اؤغوزلر هم، قیپچاق، چینگلر، اوبغورلر و قرلوقلر هم اوروش و سیاست میدانیده اؤزلیرنی تورک دېب بیلگنلر.

قاره خانیلر، غزنویلر، خوازمشاهلر، آلتین اؤرده خانلیکلری، مملوکلر، تیموریلر و اولردن کېیینگى سیاسی اېتنیک بؤغینلر سؤزلشگن تورک تیلینى اصلیده اېسكى اؤزبېک تیلی دېب توشونماق ضرور. تاریخا بو تیلگه خاقانى تیلی یاکه قاره خانى تورکچه‌سى دېیلگن. نوايې هم تورک تیلی دېگنده اېسكى اؤزبېک تیلینى کؤزده توتگن. سیاسی بوریلیش، ایوریلیش، اؤزگریش و ترقیات طلبیگه کؤره، حاضرگی کونده بو توشونچه قیته علمی تعریفله‌نېب، اونگه ینگى معنا یوکلنگن. چونکه، تیللر ترماقلشدی؛ مدرن دولتلر وجودگه کېلدى، بېراق، چېگره، پاسپورت، قشون، دیپلوماسى... و بېرلشگن ملتلر تشکیلاتى و اونلر انستیتوتلر وجودگه کېلدى. دنیا ینگیدن توغیلدى؛ اقتصاد، علم-فن و صناعتلشگن انقلاب پیدا بؤلدى. نوايې اثرلری نینگ تخمین ۹۹/۹۹ فایزى (تأکید بیزنیکی) قرلوق، چېگیل لهجه عنصرلیدن عبارت. قیپچاق لهجه گه عاید تیل عنصرى دېیرلى اوچره مه‌یدی. سؤز یسه‌لیشلىرى، عبارلر، جمله‌لرنینگ توزیلیشى اؤزبیکچه دیر. نوايې نینگ قوییده‌گی بیتگه اعتبار قره‌تینگ:

آشفته ساچین اول گل ییغدى و تیشلب اؤردى،
گرچه قیلور پریشان سنبل غه یپتسه زاله.

کېلتیریللگن بیتده: ساچنى ییغیب، تیشلب اؤریش اؤزبیک قیزی نینگ یسه‌نیش، بیزه‌نیشگه بیر اشاره اېمسمى؟ بونقه مثاللر جوده کؤپ. فقط تیل تامانلمه اېمس، اېلشناسلیک، اېنتوگرافیک معناده هم قیزیق-قیزیق فکتلرگه دوچ کېله‌میز.

حاضرگی کونده تورک دېب تورکیه‌ده‌گی تورکلر توشونیلسه؛ باشقه قرداش قوم و ملتلرگه نسبتا "تورکی" اتمه‌سى رسمی روشده قبول اېتیلگن و بوتون دنیاده تن الینیب، علمی ادبیاتلرده معامله گه کیریتیلگن. شونى تاکیدلش جایزکه، "تورکی"

اتمه بوتون تورکي خلقلرگه نسبتا ایشله تیلیشی اونچه ماس توشمه یدی. انگلیس، فرانسه، اسپانیا، جرمن و باشقه قطار تیللرده تورک و تورکي خلقلر ایری-ایری سؤزلر بیلن فرقلمه یدی. بونی فارسلرده هم فرقلمه بؤلمه یدی. تورکیه ده هم تورک دېب یوریتبله یدی. اؤزبیک تیلیده هلی مناسب اتمه تاپیلگنیچه یوق. ایریملر تورکیات دېب هم یوریتبله یدی.

تورک "دېگنده فقط اېسکی اؤزبیک تیلی کؤزده توتیلگن. نوابی تورکي شعر دېگنده هم قزلوق لهجه گه اساسلنگن شعرلرنی نظرگه الگن. چونکه، نوابی "بدايع البدايه" نینگ ديباچه سیده سکاکی نی اویغور شاعری، نسیمی نی تورکمان شاعری اؤله راق بیله یدی. نوابی تورکیه تورکلری تیلینی رومی تیل دېگن. علیشېر نوابی باشقه تورکي اېتلرنی اؤز نامی بیلن اثرلریده قید اېتگن.

یوقاریده ایتگنیمیزدېک "تورکي" سؤزی فارسچه یسه لیشگه اېگه بؤلگنی باعث افغانستانلیک اؤزبیکلر قولاغیگه باشقچه جرنکله یدی، اؤنغه یسیر ایشیتیله یدی. اؤزبیک تیلیده بونگه تېنگ اتمه تاپیلمه گنی اوچون بو نرسه اېنتیک اصطلاح صفتیده قبول قیلینگن. کمینه نظریدن هم (تورکي) اتمه مؤفقیته یلی چیقمه گن. باشقه توزوکراق سؤز هلی تاپیلمه گنی سبب اونی بی ملال ایشلته بېریش ممکن.

قیزیغی شونده که، قرداش تورکیه دولتی بو ایکی (تورک، تورکي) توشونچه اؤرته سیده گی فرقنی قبول قیلمه گن. ایگلّه سینی هم بیر "تورک" نامی استیده ایشلته یدی. تورک قرداشلریمیز بعضا، اؤزلرینی یوقاری توتیشیب، باشقه تورکي خلقلرنی "اقربا" - دېشه یدی. فارسلرده هم خودی شو معما بار؛ یو قاریده ایتگنیمیزدېک، اولرده هم تورک و تورکي اتمه لر اجره تیلمه یدی، تورک سؤزیگه "تبار" لغتینی قوشیب (تورکتبار، تورکیتبار) اؤله راق افاده قیلیب کپله دیلر. حال بوکه، دنیانینگ اېنگ معتبر تیللریده بو ایکی توشونچه بیر-بیریدن فرقلمه یدی. شرقی تیللرده هم بونینگ مقابلی تاپیلسه نور اوستیگه اعلی نور بؤلور اېدی.

بو مقاله نی یازیشدن مقصد

کمینه نینگ بیتگنلرینی یخشی توشونمی، تگیگه یېتمه ی، شاشمه-شاشرلیک بیلن خلاصه چیقمرسلیک لازم. برچه مسئله لرده مېنینگ قره شلریم باشقه لرنیکیدن توبدن

فرق قیلهدى. مېن اولاً، انسان من، قاله بېرسه اۋزبېك فرزندى من. شوندهى تېلىم و اېلىم بارلىگىدن كۈنگىلمده فخر و افتخار حسىنى تويه من. اۋزبېك خلقى نىنگ مدنى و معنوى بساطى مېنىنگ هم بايلىگىم. عىن پىنده توركى خلقلر هم، مېنىنگ كۈز قاره چېغىمدېك عزيز. اولر مېنىنگ قانداشىم، قرداشلرېم دىرلر. توركى عالمگه تېگىشلى برچه مادى و معنوى بايلىكدن سېوينه من. بىراق، شألى تارىخىمىزنىنگ- آق و قاره داغلىردىن قتيق اضطرابگه توشه من گاهىده. اېسىمگه توشسه اۋكسىك كونلرېمىزگه اچىنه من.

ملىلىگدن اينىقسه بىز افغانستان اۋزبېكلرىده دېيرلى كۈپ نرسه قالمه گن. باشقه لرگه بىم بۈلىب كېتىگىمىزدن اويقوم قاچهدى. مېن همّه نرسه گه شكاكلىك و تنقىدى كۈز بىلن قره يمن. اۋى سېتىش/تنقىدى تفكر مېن اوچون اۋته مهم. بوسىز برماقلىرىمده قلم يۈرغەلتمه سىن زاره، دېيمن!

افغانستان اۋزبېكلرى آره سىده جوده غلطفى و يىنگلىش اۋى-خىاللر يورهدى. ناتۈغرى معلومات ياشلرېمىزنى يۈلدن ادهشتىرىب كېلماقده. "تورك" اتمه سىنى توشونىش باييده ياشلرېمىزده چلكشلىكلر موجود. سۈز و اصطلاحلرنى نا اۋرىن ايشلته دىلر. كۈپچىلىك ملتداشلىرىمىز "برچه توركى خلقلر، توركىه توركلرىدن ترقهلىشگن"، -دىب كىچىك آسايلىك قرداشلىرىمىزنى شجره مېزنىنگ باش بۇغىنى اۋىلشهدى. توركىه توركلرى هم بىز كىبى توركى تىل عايله سىدن اجره لىب چىققن مستقل بىر خلق و تىلدىر.

تاكىدلش جايىزگه، توركلر اۋز تىلى و ادبىياتىگه اېگه بىر خلق. ينه اۋزىگه خاص آغزه كى ايجادى، مدنيت و صنعتى بار اولرىنىنگ. بىراق، قرداش خلقلر اۋرته سىده گى لهجه، لسانى و باشقه فرقلرنى هم كۈزدن قاچىرمىسلىگىمىز ضرور. اورخون آنه ساي بيتىكلرى-يو، "تعبىرنامه"، "مانويلىك توبه نامه سى"، كاشغرى نىنگ "ديوان لغات التورك"ى و يوسف خاص حاجب نىنگ "قوتدغوبىلىك" اثرى همّه مېز اوچون مشترك مىراث. اولرنى برچه توركى خلقلر ترجمه آرقه لى توشونه دىلر.

حاضرگى ادبى متن و رسمى نطقلر هم بىر توركى تىلدىن باشقه سىگه اۋگىرىلهدى. حتاكه، علمى، ادبى، رسمى ملاقاتلرده هم اۋرته ده تىلماچ بۇلمسه، بىر-بىرىنى توشونمىدېلر. بو طبيعى حال البته. چونكه، تىللر اله قچان فرقله نىب، مستقل بۈلىب آلىشگن. توركى تىللرنى "بىر تىل!" دېيش علمى خطا بۇلهدى. بو

نرسە فقط گىنە توركى تىللەرگە خاص اېمس؛ بلکہ بوتون دنيا تىللىرى شوندىكى ترماقلىشىو يۇلىنى باسىب اۋتنگلر و مستقل تىل بۇلىب وجودگە كېلگنلر.

بوگونكى كوندە اۋزبېكلر اۋزلىرىنى تارىخاً بيز "تورك" ميز، سىياسى معنادە شو نام آستيدە بىرلشەميز، دېسەلر عىبى يۇق. بو خطايۇل اېمس، مېن هم قۇشبلە من. بوندە سىياسى اتفاداشلىك خطا يۇل اېمس. اونگە ضرورت بار، قولب قوتلش كېرەك. اما، حاضرگى كوندە بيز اۋزبېك اېمس "تورك" ميز دېيشلرى مى فاجعە. اۋز تىلى، اۋتمىشى، خلقى، مىل غروينى انگلەمەگن بۇلەدىلر. اۋزىدن تانىش منقورتلىكدن باشقە نرسە اېمس. بونى ترغىب قىلىب كېلەياتگن كىمسە لرگە قرشى كورەشماق كېرەك. ملتىدن تانگن "يازووچىلر" نى اۋز جايىگە اۋتيرغىزىب قۇيىش لازم. اۋزبېكلر تورك اېمس، توركلر هم اۋزبېك اېمس. بلکہ، ايكلەسى بىر تىل عايلەسىگە كىرووچى جانداش، قرىنداش و دوست و برادر ملتىدىلر، دېب ايتماق حقيقت دىر. تۇغرى سۇز شوکە، برچە توركى خلقلر بىر باغ و بوستان نىنگ طرفە گللىرى دىرلر. هر بىرى نىنگ علىحدە مقامى، اۋزگچە هيدى، ايبارى، تورلى-تومن رنكى، جلا-يو، جلوهسى بار.

نوابى نىمە گە اۋزىنى "تورك" دېب ائەگن؟

نوابى فقط شاعر، تارىخچى، ادبىياتشناس، عالم و متفكر بۇلىب گىنە قالدى، اۋز دورى نىنگ يېتوك تىلشناسى هم بۇلگن. نوابى نىنگ بو ساحەلردە قلم تېبرەتېشىدن مقصدى اولّا، بوتون توركى عالم، اينىقسە اۋن بېشىنچى عصرگە خاص اۋزبېك ادبىياتى، شعرىتى، مدنيتى، صنعتى، علم و معرفتىنى كۇكلرگە كۇترىب، دانگىنى چىقىرىش بۇلگن. اېسكى اۋزبېك خلقىگە منسوبلىگى، اېسكى اۋزبېك تىلىدە سوادى چىقىب، معرفت حاصل قىلگنى، تېمورىلر دورى ادبى محىطىدە اونىب اولغەيگنى سبب، اساساً اۋز آنە تىلىدە ايجاد قىلىشگە قرار قىلگن. اېسكى اۋزبېك ادبى تىلى نوابى دورىدە "تورك" تىلى (چىغتاي تىلى هم) دېب ايتىلگن. نوابى دورىدە عرب و فارسلىر بىلن اېنگ كۇپ معاملە، مناسبت و علاقه دە بۇلگنلر هم شو تىل اېگەلرى بۇلىشگن.

بىر كتە تمدن حوزهسىدە "تورك" نامى الە قچان تنىلىب بۇلگندى. نوابى اۋز ايجادىدە تورك نامىنى قۇلەگن بۇلىشى طبعى بىر حالت. نوابى دن آلدىنگى و اوندن كېيىنگى شاعر و ادبىلر هم شو آتدن فايدهلنگلر. عين چاغده نوابى، " چىغتاي تىلى"، توركى تىل " توركمان"، اويغور"، " رومى" كى تىللرنى قلمگە آلگن. بوگونگى معيارلر نوابى دورىدە بۇلمەگن. پاسپورت، چېگرە، مدحىه، كانستىتوتسىه (اساسى قانون)، بىرلشگن ملتلر تشكىلاتى، پارلمان، مدرن حكومت و دولت بۇغىنلرىگە عايد توشونچه و اتمەلر بۇلمەگن او زمانلر. ۲۰-عصر تانگىدن باشلپ، جهان كتە اۋزگريشلرگە يوز بوردى. انسانىت زمانوى علم-فن، حق-حقوق بىلن اۋرتە گە چىقدى. شوندىن كېيىن يىنگى قدرىتلر وجودگە كېلدى. تارىخنى بېش-آلتى عصر آرقە گە قىتەرىب بۇلمەيدى.

باشقە تاماندن منطقەدە فارس تىلى و ادبىياتى گوركىرەب رواجلنگن اېدى. فارسلردن قالىشمسلىك و مسابقە لشىش معناسىدە هم انه شو عمومشمە تورك نامىدن استفادە قىلىشگە ضرورت بار اېدى. فارسى اېل اۋز شاعرلرى بىلن سويىنسە؛ تورك خلقى هم باى و آبرولى بۇلىشگە حقلى دېگن معنادە منە بوندى دەپىدى نوابى:

فارسى اېل تاپتى چو خورسندلىق،
تورك دغى تاپسە برومىندلىق.
حىرت الابرار

ياكە،

اگر بىر قوم گر يوز، يۇقسە مىنگ دور،
معين تورك اولوسى خود مېنىنگ دور.
فرهاد و شىرىن

يوقارىدەگى مثنوى دە نوابى:

بىر قوم بۇلسىن، يوز قوم بۇلسىن ياخود مىنگ بۇلسىن، بىر طرف؛ مېن
نمايندەلىك قىلەدېگن تىل اېگەلرى توركلىر بىر طرف دەپىدى اولوغ شاعر. بو اۋرىندە
"يوز"، "مىنگ" كى اتمەلردە اۋزىك اوروغلىرگە هم اشاره بار.

عليشېر نوابي "محاکمة اللغتين" اثریده اېسكى اؤزبېک تیلی نینگ مقامېنى اشېرگنېگه منه بوندهی:

«... دانا حکم عدالت یوزیدین کؤز سالسه و بورونگی فارسی و سؤنگی تورکي لطایف و دقایقیدین بهره آلسه حکم سورر زمانیده و قېسی نینگ مرتبه سینی تعین قیلور عوانیده امیدیم اولدور و بو خیالیغمه انداق کېلورکیم، سؤزوم مرتبه سی اوجیدین قوبی اینمه گی و بو ترتیبیم کوبه سی اعلى درجه سیدین اؤزگه یېرنی بېگنمه گی»-دېب یازهدی. بو اثرده اېسكى اؤزبېک تیلینی فارس ادبیاتیگه چاغیشتیرگن بؤلسه؛ "خزاین المعانی"، "لسان الطیر" و باشقه کتابلریده تورکي تیلده یوکسک سویه ده شعر یازیش ممکنلیگی خصوصیده گېیریب اؤته دی.

گپ شونده که، بیر عمومی نامدن فقط اؤزبېکلرگینه اېمس؛ آذری شاعر عمادالدین نسیمی (۱۴۱۷-۱۳۷۰) اؤز دوریده تورک شاعری، اؤله راق تنیلگن. بیراق، نوابی اسلوبی، تیلی بیلن نسیمی تیلی و اسلوبی اؤرته سیده فرق کته.

بنده سیغار ایکی جهان من بو جهانه سیغمارم،
گوهر لامکان منم کون و مکانه سیغمارم.

یا که

زاهدین بیر بارماغین کسسن دونر حقدن کپچر،
گور بو مسکین عاشقی سرپا سویورلار اغلاماز.

قیزیق جای شونده که، نوابی عمادالدین نسیمی نینگ تیلینی "تورکمانی تیل" دېب ایتگن. «رومی و تورکمانی تیل بيله نظم ایلبتور. و نظمیده حقایق و معارف به غایت کؤپ مندرج دور». "نسایم المحبت"

بو بیلن نوابی نسیمی تیلینی اؤغوز تیپ لهجه لرگه منسوبلیگی گه اشاره قیلماقده. اېسكى اؤزبېک و تورک تیللرینی بیر-بیریدین انیق فرقله ماقده. نوابی تیلی اؤغوز و قیپچاق تیللری لهجه سیگه ماس کېلمه یدی.

ینه بیر نرسه نی اېسگه بېره ی؛ باشقه تورکي خلقلرگه منسوب کؤپلېب، شاعر، عارف و ادیبلر هم خودی نوابی کبی "تورک" نامی ایله چاو/شهرت تره نکلر. نوابی "نسایم المحبت" اثریده بیر تقیم تورک متصوفلرینی هم بو آت بیلن قلمگه آلگن.

نوابى "تورك" سۆزىنى جوده كۆپ باره (سنب چىقىلگن اېمس؛ يوزدن آشيق بۇلىشى كېرەك) ايشله تگن. بو اتمه نى فقط خلق ناميده اېمس، بلكه باشقه معنالرده هم قۇلله گن. بو سۆزگه كۆز يوگورتىريب چىقسنگيز اونده تورك سۆزىدن منه بو شكللر يسه لگىنىنى كۆرىشىنگيز ممكن:

۱. تورك: تورك، وركى، توركخلقى شوخ، گوزه، اويناقى؛
۲. تورك الفاظى: توركى سۆزلر؛
۳. تورك نغمه سى: توركىچە آهنگ؛
۴. تورك اولوسى: تورك خلقى، تورك اېلى؛
۵. تورك اېلى: توركى تىلده سۆزلىشووچى اېل؛
۶. تورك تىلى: توركىلر سۆزلىشه ياتگن تىل؛
۷. تورك انجم: قوياش؛
۸. تورك فلک: مريخ؛
۹. توركى: توركىلرگه خاص؛
۱۰. توركى گوى: توركى تىلده يازووچى؛
۱۱. توركى گويلىك: توركى تىلده يازىشلىك؛
۱۲. توركى زبان: توركى تىل اېگه سى بۇلگن كىشى؛
۱۳. توركى نواز: توركى آهنگده؛
۱۴. توركساز: توركچه شكلده؛
۱۵. تورك تاز: حمله، تلان-تاراج قىلووچى؛
۱۶. توركى صفت: توركى آدملرگه خاص صفتىگه اېگه سى،
۱۷. تورك تازليغ: هجوم قىلىشلىك؛
۱۸. توركچه: توركچه؛
۱۹. توركانه اياغ" - توركى خلقلر عادتىچە اىچيله ديگن مى؛
۲۰. توركانه ساز ايت: توركچه كويله ماق دېگنى؛
۲۱. تورك تاز ايله: باسب كېلماق، تله ماق؛
۲۲. توركچه خط: "نسخ" و "تعلیق" دن باشقه بير خيل يازوو شكلى؛
۲۳. توركىه: خاتىن، گۆزهل، عمر يۇلداشى؛

۲۴. توركوش: تورككه اۇخشش؛

۲۵. توركي شعار: توركي نشانلى؛ شوخ فعللى^۱ مثال: «اما بير توركيه سى بار ابرميش
جميله كيم، انى اۇزى بيله ابلته آلمس ابرميش» (نسايم المحبّت)
مثالر تورت جلدليك "نوابى اثرلرى نينگ اىضاحلى لغتى" دن آلىندى؛ فارسى
كلاسيك منبعلرده اوچرەيدى بو مثاللر. يوقاريدەگى سۆزلرنى يىنگى معنلرده
ايشله تىلگىنىنى كۆريب و بىليپ تورىمىز.

^۱. «نوابى اثرلرى نينگ اىضاحلى لغتى»، بير جلدلى، منظر عبدالخير

نوابی تورکی اہلت و تورکی شعریتنی ہم فرقہ گن

علیشہر نوابی تلہی گینہ اثر لریدہ تورکی تیلر و اولرنینگ شعریتنی خصوصیدہ یؤل-یؤلہ کی سؤز یوریتیب کہتہ دی. نوابی ادبیاتیمیزنینگ بیر قسمی برچہ تورکی خلقلر اوچون مشترک لیگینی یازمہ گن بؤلسہ، اونی حس اہتگن. ہر بیر تورکی خلق نینگ تیلی و ادبیاتی بیر-بیریدن فرق قیلگنینی یخشی توشینیب یبتگن و شو فرقلرنی مثاللر واسطہ سیدہ یاریتیب کہتگن. قویدہ گی مصرعدہ نوابی تورکی خلقلرنی بیر عمومی نام آستیدہ بیرلشتیریپ افادہ لہ گن و فارسیلرگہ بلکہ، اونی فارسی شعریت و مدنیتگہ مقابل قویگن:

نوابی تورکی تیلر و اولرنینگ شعریتینی بیر-بیریدن فرقہ گنی گہ اشارہ قیلدیک. شاعر و عالم نینگ "بدایع البدیہ" ("بدیہ لرنینگ باشلنیشی") دیوانی نینگ دیباچہ سیدہ قیزیق بیر معلوماتگہ دوچ کہلہ میز. اویغورچہ یازیش و تورک (اہسکی اؤزبکچہ) بیتیشلرنی یوکسک سویدہ افادہ قیلیش بابیدہ ایکی شاعر نہایتدہ مہم بؤلگن، دہب حسابلہ یدی نوابی. بو ایگی اولوغ شاعرنی منہ بوندہی تنیشتیرہ دی:

«... و اویغور عبارتینینگ فصحاسیدین و تورک (اہسکی اؤزبک تیلی) الفاظی نینگ بلغاسیدین مولانا سکاکی و مولانا لطفی رحمة اللہ کیم...» دپیدی اولوغ ادیب. کؤریب و اوقیب تورگنینگیزدہک، اویغور تیلیدہ یازیش و شعر کویلشدہ **سکاکی**؛ شونینگدہک، اؤزبک تیلیدہ یازیش و شعر ایتیشدہ **مولانا لطفی** مشہور اہدی، دہب اعتراف اہتہ دی اوشبو متندہ. بونی، اؤشہ متن نینگ دوامیدہ کہلگن جملہ لردن ینہدہ یخشیراق توشینب آلیشیمیز ممکن:

«... بیرى نینگ (سکاکی) شیرین ابیاتی (اویغورچہ شعرلری) اشتہاری (شہرتی) تورکستاندہ بغایت و بیرى نینگ (لطفی) لطیف غزلیاتی انتشاری عراق و خراساندہ بی نہایتدورور، ہم دیوانلری موجود بؤلغی...» دہب یازہ دی نوابی.

يوقارىده عليشېربېك ايتگن معلوماتلرگه اهميت قره تيلسه، اويغور تيليده شرقى توركىستان ده "فصحا" (آچيق و روان سۆزلاووچىلر) كۆپ، عين پيت تورك يعنى اېسكى اۋزبېك تيليده هم آچيق و روان بيتگووچى و شاعرلر خراسان ده هم بار دېگن خلاصه گه كېله مېز. دىياچه نىنگ شو بۇله گيده ينه نوابى: «... فارسى دىئار و توركى شعار يىگىتلر سرخىلى يار عزيز شېلى (شېخيم احمد سھىلى ۱۵۰۲-۱۴۴۴)...»- دېه زمانداشى بۇلگن شاعر و اديب انوار سھىلىنى هم توركچه (اېسكى اۋزبېكچه) و فارسى يازووچى ماهر ايجادكار صفتيده اعتبارگه الهدى. "مجالس النفايس" تذكره سىده گى مثاللر هم شو معناده قلمگه آلىنگن.

نوابى فقط تىل و شعرىتده گى فرقلرنى گىپىربگينه قالمهى، توركى قوملر، اېتنىك قىبله و اوروغلرنى هم اجره تيب كۇرسته دى:

اگر بير قوم گر يوز، يۇقسه مىنگ دور،
معين تورك اولوسى خود مېنىنگ دور.
فرهاد و شيرين

ياكه،

ساچىنگ قراسيده يوز مشك تبت و تاتار،
قدىنگ هوسيده مىنگ سرو اوڭچ و خلخ.
نوادىر النهايه

تاتار- توركى خلقلردن؛

خَلْخ- قارلوق توركى قوملردن، اۋزبېك اوروغلريدن بىرى.
قوييده گى بيتده توركى قوملردن ايرىملرئنى قلمگه الهدى:

نوابى ايسته مظاهرده چهره مقصود،
عرب و گر چىغتاي، يۇقسه توركمن و خلج.
فوايدالكبر

ياكه،

... چون تاتار كفارى خوارزمغه بيتيتورلر.
نسايم المحبّت

ياخود،

نوابى سېۋدى بىر لولېنى كېزدىك رېع مسكونده،
اگر ارلات، اگر برلاس، اگر ترخان اگر سولدوز.
نوادالشباب

منه بو مثالده اېسه، نوابى توركمن گۆزەليگە كۈنگل بىرگىنىنى ايتىب اۋتەدى:

نوابى توركلرنىنگ تىركى توتسه، عيب قىلمنگ كىم،
انگە بىر توركمان مېوش غمى محكم دۋلاشبيتور.
بدايع الوسط

اۋزېك اوروغلىردن ترخان و برلاسگە اشاره:

اى نوابى، بىر ساقى وش قە انداق مېن خراب،
كىم اونوتمىش مېن جهان ترخان ايله برلاسدىن.
نوادالنهايه

يوقارىده كېلتىرىلگن فكتلردن معلوم بۇلىشىچە، نوابى بوگونكى فرقلىنىب كېلەياتگن
علمى اتمەلرنى اۋز دورى ميزانلريدن كېلىب چىقىب اجرەتگن. ايتگنىمىزدېك، نوابى
"تورك اولوسى" دېگندە عموم توركى خلقلر بىلن بىر قطارده عىناً حاضرگى اۋزېك
تېلى و اۋزېك خلقىنى توشىنگن. خلق صفتيده اۋزېك اولوسىنى باشقە توركى
قوملردن ايرىب كۈرستگندىر.

عليشېر نوابى اۈزبېك تىلى و ادبياتى نىنگ اساسچىسى مى؟

نيمه گه افغانستان نىنگ ايرىم اۈزبېك قلمكشلىرى اره سيدة هر دايم ناتۇغرى توشونچه، و خطا معلوماتلر ترقه لىب يوره دى؟ اۈشه ناتۇغرى نرسه لرنى توشونتيرسنگيز هم ايگى اياغىنى بير ابتيك كه تيققنچه توريب الهديلر. چله-چولپه قلم قيميرله تيب يورگن بۇلسه، اۈزىنى كته بيليمدان توتهدى. ناتۇغرى معلوماتلرنى باشقه لرگه يوقتيريشدن سيره تۇخته مه يدى بونقه لر. ابندى انه شو ينگليش و خطا معلوماتلردن بيرى تۇغرى سيدة سۇز يوريتماقچىمىز.

بو عباره نىنگ پيدا بۇلىشى حقيده

۱۹۱۷-يىلى بلشويكلر انقلابى غلبه قازانگندن كېين، ساويتلر مملكتيده " ينگى تفكر"، "ينگيچه انقلابى ادبيات"، "ينگيچه انقلابى صنعت و مدنيت" اساسچىلىرى دېگن صنعى توشونچه پيدا بۇله باشله دى. علم-فن ساحه لريده لىنينيزىم تعليماتىگه اويغون و ماس روشده ينگى اۈلچاو و قدريت يۇليده كۇره شو كىبى يىسمه يره تيققرگه ضرورت توغىلدى. چونكه، ولاديمير لىنين ساويتلر مملكتىنى قورگن اساسچى رهبر حسابلنردى. همه نرسه ايله نيىب، اۈرگىلىب بلشويكلر ابشك اغاسى قريچى بىلن اۈلچنشى كېرهك اېدى. شوندهى قىلىب، ساويتلر چمبره سيگه كيرگن ريسپوبليكه لر لىنين چقىريغىگه «لې!»-دېبه ساخته توشونچه لر تۇقيىب، اولرنى عاموى يپتكز مه لرده اعلان قىلىشگه شاشىلىشىدى. اتاقلى شاعر و فيلسوف ابى(ابراهيم) قۇنونبايف (۱۸۴۵-۱۹۰۴) ينگى قازاق ساويت ادبياتى نىنگ اساسچىسى؛ شاعر و دراماتورگ حمزه حكيمزاده نيازى (۱۹۸۶-۱۹۲۹) ابسه، ينگى اۈزبېك ساويت ادبياتى نىنگ اساسچىسى؛ ميرزا تورسون زاده (۱۹۱۱-۱۹۷۷) ابسه ينگى تاجىك ساويت ادبياتى نىنگ تمل تاشىنى قۇيگن سنه لدى؛ باشقه جمهوريتلرده هم شونداق و ضعيت

وجودگە كېلدى. بو اندازە نى ممتاز ادبىياتگە نسبتن قۇللىش ادبىياتچىلار آرەسىدە مودگە ايلندى. بوندى توشونىش و قرە شلرنىنگ اؤز موافق و مخالفى هر دايم بۇلىب كېلگن.

اساسچى نىمە دېگنى؟

اساسچى سۇزى نىنگ لغوى معناسىگە كېلسك. بو سۇزگە "اۋزبېك تىلى نىنگ ايضاحلى لغتى" دە شوندى ايضاح بېرىلگن: « بىرار نرسە گە اساس سالگن، پايدىوار قورگن كىشى؛ بىرار نرسەنى برپا قىلگن، تأسىس اپنگن ياكە، باشل بىر گن كىشى؛ يرەتوۋچى»- دېمك دىر.

انگەگىنىگىزدېك، برچە لغتلردە هم شو معنا بېرىلگن. يعنى، يۇق نرسەدن بىر نىمەنى بار اپتىشگە اساس قۇيىش؛ بونى عملگە اشىروۋچىگە اساسچى دېلەدى. بو توشونچە نىنگ منطققە ضد جايى بار. نوابى يۇق نرسەدن بىر نرسەنى بار قىلگنى يۇق. نىمە، نوابى اۋزبېك ممتاز شىرىتى نىنگ توب تاشىنى قۇيدىمى؟ يۇق البته. نوابى نىنگ اۋزبېك ادبىياتگە قىلگن بويوك خدمتلىرى، سىنگن محنتى باشقە سۇزلر بىلن، افادە اپتىلەدى و بهالەندى. بىرار بىر حزب، حركت، تشكىلات، بىرلشمە، اۋبوشمە، نشريات، نظرىە، اختراعلرگە نسبتا اساسچى سۇزى ايشلتىلەدى عادتدە. بىزىنىگچە بو توشونچەنى كۇچىرىب عىنأ تىل و ادبىياتگە ايشلتىش تۇغرى اپمس.

ادبىياتدە هم ادبى شىخصلرگە نسبتا قندەيدىر صفتلشلىر يورەدى. مثلا، فارس ادبىياتىدە رودكى گە نسبتا ادم الشعرا (شىرىت اتەسى، شاعرلر پىشواسى و شىرىنى باشل بېرگن)؛ حافظ گە قرەتە-لسان الغىب (ايچكى گىزلى(بىشىرىن) تىل سرلرىنى بىلگۋۋچى)؛ بىلدلنى تىلگە الكندە - ابوالمعانى (معنالر اتەسى)، خواجه احمد يسوى خصوصىدە سۇز كېتسە- سلطان العارفىن (دانالر، عافلر سلطانى) و اولوغ نوابى گە نسبتا سۇز ملكى نىنگ سلطانى دېلەدى و ينە بعضى ساحەلرنىنگ هم اپنگ يوقارىدە توروۋچى پىشوالرى بۇلىشگن. بو عبارە و صفتلرنى تىلگە ايش بىلن بىر تاماندن معلوم بىر شاعر، يازوۋچى، عالم و عارف نىنگ معنوى حقى ادا قىلىنگن بۇلسە؛ باشقە تاماندن اولرگە حرمت و احترام بجا كېلتىرىلگن بۇلەدى.

اما، نوابى اۋزبېك ادبىياتى و تىلى نىنگ اساسچىسى، دېگن گېنى اوشل بىل بىر تۇغرىدن-تۇغرى قوللىش، ايشلەتىش مطلقا خطا دىر. بابر تىبىرى بىلن ايتگندە

اۋزبېك كلاسېك ادبىياتىدە اپنگ «كۆپ و خوب» دېگن بېرىكمە عليشېر نوابى گە نسبتا بېرىلگن و يەنە بېر قنچە صفت و لقب بار:

بويوك متفكر، دانا وزير، بيتوك شاعر، اميركبير (بويوك امير)، اميرالكلام (سۆز ملكى نىنگ سلطانى)، اينچە (نازك) خيال اپگەسى، زنجيربند شير، دها، و باشقە صفتلر انه شولر جمله سيدن. نوابى شو صفتلر بيلن تن الينيب، اپل-يورت يوره گيدن جاي تاپگن شاعر، عالم و دانشمند سيمادير. بيز نىنگچە عليشېر نوابى نى اۋزبېك تىلى و ادبىياتى نىنگ اساسچيسى دېب ايتيش تۇغرى اېمس. نېگە؟

بېرىنچيدن- تىل و ادبىيات تاووق نىنگ كته گى، اۋتاو، اوى-كپه اېمس كه، بېر ساعت، بېر كون ياكە هفته لر اېچيدە قوريب تشلنە بېرسە. تىل و ادبىيات نىنگ اساسچيسى بۆلمە يدى؛ انبقراغى اونىنگ "اساسى" يۇق. اگر اساسى بار بۆلسە، او نرسە بديعى سۇقنىچ (فكر)، اۋى و تفكر بۆلەدى. بديعى اۋى و تفكر -بو چۇنگ توشونچە؛ كېنگ جريان. تفكر اوزاق مدتلى فونىمين-phenomen پديدە. او يوز يىللىكلر دواميدە تدرىجى، سېكىن-استە يېتتيليب بارەدى. بو توشونچە لر بېرى-بېرىگە ايش/همراه؛ تىل هم ادبىيات هم فكر بيلن ايش كۆرەدى. فكرنى اېسە استعداد اپگە لرى، سۆز اوستە لرى جماعەسى شكللنتيرەدى و وجودگە كېلتيرەدى؛ سۇنگ خلق نىنگ معنوى ملكيگە ايلنەدى. بو ارەدە نوابى كىبى دهارلر يۇلچى يولدوز بۇلىب بۇى كۆرستە ديلر. در حقيقت اۋزىدن كېين كېلە ياتگن قلم اپگە لرىگە مياق وظيفە سىنى اۋتە يدى.

تىل و ادبىيات توشونچە لرى ذاتاً، اجتماعى آنگ تورىگە كىرەدى. اونىنگ اساسچى اېمس بلکہ، يره تووچيسى بۆلەدى؛ يره تووچيلر اېسە بېرىنچى گلده خلق همدە فكرلاووچى قىلم، اولوغ ايجادكارلر بۇلىشەدى. تىل فكرلش قورالى؛ ادبىيات اېسە واقعه-حادثه، اېچكى كېچىنمە لرنى گوزەل سۆز و فكر ايله بيان قىلىش، معناگە تۇيىنتىرېلگن تيرن نطق دېمكدير. اپنگ گوزەل فكر و معنالى سۆزلر خلق آغزەكى ايجادى: داستان، آتەرلر سۆزى، عبارە، مقال، تېرمە -ايتىملر، قۇشېق، سېزوانلر بۆلسە؛ شاعر و يازووچيلر يره تگن بديعى اثرلر؛ صنعتگە يوغرىلگن چىنە گم ايجاد (شعرىت، ساچكى-نثر) دە اۋز چقور افادە سىنى تاپگن بۆلەدى.

اىكىنچيدن-نوابى عروض نظريە سىنى اۋزبېك ادبىياتىگە ايب كىرگنى اوچونمى؟ يۇق. چونكە، اۋزبېك شعرىتى عروض ورنى بيلن اېگىزەك اېمس كه،

اساسلشگە اورىنىلە بېرسە. ياخود، اوندن كېين توغىلگىنى يۇق كە، عىشېر نوابى عروس وزنىدە شعر يازىپ، باشقەلرنى اۋز ارتىدىن اېرگىشتىرگن بۇلسىن. نوابى دن بىر نېچە يوز يىل آلدىن هم اۋزىبىك كلاسىك ادبىياتىدە عروس وزنىدە عجاب شعرل يازىلگن. ادبىيات نظرىيەسىدە نوابى دن اىلگىرى هم قلم اورگن ذات «فنون البلاغە» مۇلفى شىخ احمد طرازى بار-كو. شعرى داستانلردە چە؟

نوابى دن تۇرت عصر بورون يوسف خاص حاجب نىنگ «قوتدغوبىلىك» («سعادتكە اېلتوۋچى بىلىم») آتلىق كتە داستانى وجود گە كېلدى. شعرىت بايىدە شاعر و متصوف احمد يسوي نىنگ «حكمتلىرى»، حكيم آتە، سليمان باقىرغاني، رىغوزى، اتايى، گدايى، سكاكى، خوارزمى، سىد احمد، لطفى، اميرى، دربىك، يقىنى و باشقە كوپل شاعر و توركى مشايخلر سۇزلىرى شېهەسىز اۋزىبىك ادبىياتى نىنگ اېنگ گۇزەل نمونەلرىنى اۋزىدە سقلىب تورىدى.

اۋچىنچىدىن نوابى اىجادى، تفكرى قىدىمىتىدىن سوو اىچگىنى يۇق كە دستكلنسىن. نوابى دن آلدىن هم كىمىدە يەنە تۇرت يوز يىللىك اولكن ادبى مىراث بار ارە دە. اگر ادىب احمد يۈگىنكى نىنگ «هېيئُتُ الحقايق» («حقيقتلر ارمغانى») اثرى ۸-مىلادى عصرده يازىلگىلىكى اۋز اثباتىنى تاپسە، دېمك، نوابى دورى بىلن اىلك يازىلگن بدىعى اثر آره سىدە كىمىدە ۷ عصرلىك فرق وجودگە كېلىپ تورگىنىنى كۇرەمىز.

نوابى اۋزى نىنگ "نسايم المحبت" ("محبت شبادە لرى") اثرىدە قىزىق بىر معلوماتنى اۋرتە گە تىشلەيدى. نوابى ادىب احمد يۈگىنكىنى ابوحنىفە امام اعظم شاگردلردىن بۇلگىنى حقىدە گىپىرركن، جملەدن شوندى دەيدى: «بىر كون امام اعظم (ق) درسىغە حاضر بۇلور اېكندور و بىر مىئىلە اۋرگىنىپ، بو يۇلنى يەياغ بارور اېكندور. حضرت امامدىن سۇرە بدورلر كە، شاگردلرىنگىز اراسىدە اندا قكە، كۇنگىلىنگىز تىلر، راضىسىز...؟ امام (ق) دېدور كە، بارى يىخشىدور. **اىلا اول كور تورك كە، صفى نعال** (مجلس نىنگ اخرى؛ كاوشلر يېچىلەدىگن جاي) دە اۋلتورور و بىر مىئىلەنى مذبوط قىلىپ... اندا گە كېرەك اول تحصيل قىلور» (نسايم المحبت)

اۋزىبىكستان نوابى شناس عالملىرى اۋرتە سىدە؛ ادىب احمد قىسى عصرده يشب اۋتنگىلىكى بايىدە تارتىشبولر كېتماقده. ادىب احمد يۈگىنكى امام حنىفە (۶۹۹-۷۶۷) شاگردلردىن بۇلسە، ۸-مىلادى عصرده يشب اۋتنگن حسابلنەدى. بو بىلن

توركى ادبیات ىاشى ینه-ده ۲-عصرگه اوزهیه دی. یوگنكى محمود كاشغرى و یوسف خاص حاجدن آلدین ایجاد قیلگن بۇلیب چیقهدى. بومسئله ده حاضرگچه بیر توختمگه كېلىنگنى یۇق. بو پرچهنى اقتباس كېلتیریشیمیزدن مقصد، نوابىدن ۷عصر بورون هم اۇزبېك شعریتى نینگ بارلیگیگه بیر اشاره دیر. ادیب احمد یوگنكى اۇز اثریده منه بو معنالى، اۇگیتلى و تینیق بیتلرنى كېلتیره دی:

اولوغلر نې بېر سه یمسمن دېمه،
ایلیك سون اغیز اور یمه سنگ یمه.

سونگك كه ایلیكدور، اېرنگه بیلیك،
بیلیكسيز اېرن-اول سونگكسيز ایلیك.

ایکینچی مذکور روایتنى اساس آگنده هم بو شعر نوابىدن ۲۰۰-ییل چمه سی آلدین یازیلگنى اۇز-اۇزیدن عیان بۇله دی. تۇرتینچیدن، یوقاریده سنب اۇتیلگن شاعرلر كۇپراق عنعنوی اصولده سېوگی-محبت حقیده کویله شگن و اۇزلیدن شعرى دیوانلر میراث قالدیرگنلر. حتی، اولر فارس تیلیده هم یخشی شاعرلر یازیشگن. سان و سلماق جهتیدن اولکن و نهایتده باى بو میراثنى یعنی ۷-۵ یوز ییلىك ارهلیقنى هیچ و پوچگه چیقرب بۇلمه یدی. بېشینچیدن، نوابى كۇپ یازگنى اوچون ۳۴ته اثر بیتیب قالدیرگنى سبب اونى اۇزبېك ادبیاتى نینگ اساسچىسى دېییش هم عادى حیاتی فکتلرگه تۇغرى كېلمه یدی. چونکه، ادبى قره شلر بونده ی میزانلر بیلن اۇلچنمه یدی. آلتینچیدن، نوابى اۇزبېك تیلى حقیده قیغوریب، اونى حمایه قیلگنى یاكه بو تیل نینگ باى امکانتینى كۇرستگنى اوچون اۇزبېك تیلى و ادبیاتى نینگ اساسچىسى بۇله بیرمه یدی. بونرسه لر شاعر و یازووچى آلدیده تورگن بورچ و مسوولیت حسابلنهدى.

بیتینچیدن، نوابى بیتوک و بر کمال شاعر؛ همەدن كۇره یخشی یازگن و نهایت درجه ده سۇزلرى پیشیق، تفکر قمره وی کېنگ، تخیل بابیده مثلسيز، و غرایب بدیعی ترکیبلر یره تووچىسى اېکنى گه شېهه قیلیب بۇلمه یدی؛ بو تاماندن هم

نوابىيگە نسبتا اوشبو ادعانى قۇللىش اۋرىنلى اېمس. بىزىنىڭچە مسئلەگە بوندىھى قرەش ميزان و معيار بۇلمسلىگى كېرەك. چونكە، او يۇق نرسەنى يېرەتمەگن. بلكە، بابامىز يشىنلر، انگەلر، يالىنلر، چۇغلر و اوچقونلر، ياندىدە اۋتە يالقين و منگو قوباش بۇلىب نور ترە تگن؛ گلچراغ ياقىب، ادبىياتىمىزنى پارلەتتېب كېتىگنى راست. بو حقدە.

تورک نظمىدە چومېن تارتىب علم،

ايله ديم اول مملكتنى يك قلم.

ياكە

اگر بير قوم گر يوز يۇقسە مىنگدور،

معين تورک اولوسى خود مېنىنگدور.

غلىشېر نوابىي گچە يشب ايجاد اېتگن شاعرلر ديوانىدن شعرى پرچەرلر كېلتىرىشگە حاجت يۇق. او شعرلر نىنگ ايرىملرى خودى بوگون يازىلگندەھى جىرنگ ساچىب تورىبتى. كېزى كېلگندە شونى هم ايتش كېرەك كە، بوندىن ۱۰۰۰ يىل اۋل يازىلگن يوسف خاص حاجب نىنگ "قوتادغوبىلىك" منظومەسى، اۋزبېك و عمومى توركى ادبىياتدە مثلى يوق اثر سەنە لە دى. بو اثر نوابىي داستانلرىدىن ۵۰۰ يىل ايلگرى يازىلگن. حجاما كتە، مضمونا تىرىن بو اثر، تىل جەھتىدىن دېبرىلى صاف توركى تىلدە يازىلگن. عربچە، فارسچە عنصرلر ايتىرلى اوچرەمەيدى.

بوندىن تخمىنا ۱۰۰۰ يىل بورون علامە محمود كاشغىرى قلمى بىلن يازىلگن "ديوان اللغات الترك" ("توركى سۇزلر تۇپلمى") اثرىدە معنادار تورتلىكلر، ساچمە فكرلر كېلتىرىلگنى گە شاھد بۇلىب، اۋزبېك ادبىياتى نە قدر باى، تارىخگە اېگە اېكنى گە ايشانچ حاصل قىلەمىز.

ادبى اۋىلرىمىز خلاصەسى اولهراق يىنە، شولرنى هم قىد قىلماقچى مىز كە، نوابىي اۋزبېك ادبىياتى نىنگ اساسچىسى بۇلمەگنى سىنگرى، او اۋزبېك تىلى نىنگ هم اساسچىسى اېمس. بير جملە بىلن ايتەدىگن بۇلسك، نوابىي دن آلدىن يازىلگن ادبى علمى اثرلر ("ديوان اللغات الترك" و "قوتادغو بىلىك") نى استىنا قىلگندە، اولرنىنگ تىلى غلىشېر نوابىي تىلىدىن كۇرە بير قدر سادەراق و حاضرگى اۋزبېك تىلىگە انچە يقىن تورەدى. سۇزىمىزنىنگ اخرىدە التماس شو كە، تىلداشلىرىمىز سۇزلرنى اۋز اۋرنىدە دقت بىلن ايشلەتىشنى اۋرگنەسلر كوتىلگن مۇدا بۇلور اېدى.

علىشېر نوابى جامى قاشىده قندهى كتابلرنى اۇقىگن؟

اۋزبېك ادبىياتى تارىخىده جامى و نوابى مناسبتلىرى كته موضوع و مسئلەلردن سنەلەدى. بو خصوصده نوابى بۇيىچە يازىب بارىلە ياتگن صحبتلرئىمىز دوامىده شىنگىل-شىنگىل گىپىرىب اۋتماقده مىز.

علىشېر نوابى (۱۵۰۱-۱۴۴۱) و عبدالرحمن جامى (۱۴۹۲-۱۴۱۴) تېمور اولدىدن ابوالقاسم بابر و حسين بايقرا مىز بايقرالر دورىده دنياگە كېلگن ايكى بويوك سىما؛ بىلىم، فضىلت و قلم اېگەسى؛ اۋكتم انسانلر بۇلگنى بار حقىقت. ايكىسى هم سلطان حسين بايقراگە يقىن، همكار، دولت و سياست ايشلرىده مصلحتچى بۇلگنلر.

جامى اۋزى نىنگ "رساله حاتميه" (بو اثر واعظ كاشفى قلمىگە منسوب) اثرىنى حسين بايقراگە بغيشلەدى. عبدالرحمن جامى مهم مصلحت و كېرەكلى تكليلفرى بىلن حسين بايقرا دولتىنى شكللىنىشى گە كته حصه قۇشگن بۇلسە؛ بوگونگى تىل بىلن ايتگنده نوابى **باش وزير صفتىده** حاكميت غىلدىرەگىنى حرکتگە كېلتىرووچىلردن بۇلگن؛ ايكى بويوك ايجادكار بى واسطه دولتگە شرىك، دستور و نظامنامەلرنى عملیاتده ايشگە سالووچى اولوغ انسان اېدىلر. شونىنگ اوچون هم جامى نوابىنى دايم حاكميت اىچىده تورىب فعالىت يوربىتىشىگە طرفدار بۇلگن.

جامى، نوابىنى «خلققە فايده كېلتىرووچى بىر اولوغ نعمت» دېب بىلگن. جامى نوابىدن ۳۰ ياش كته اېدى؛ نوابى جامى اولىمىدن اوچ يىل كېىن يشەدى و سۇنگ بو ياروغ عالمى ترك اېتدى. عبدالرحمن جامى نوابى اثرلرئىنى كۇرىب بېرگن، كېرەك بۇلگنده توزەتئىش كىرېتىشىگە فكر هم بىلدىرگن. او، اېسكى اۋزبېك تىلىنى يخشى بىلگن.

استاد و شاگرد اۋرتەسىدهگى مناسبتلر هم جوده صمىمى، قويوق، قىزىق و هر تامانلمە دوستانە بۇلىب، بو علاقەلر ايكى بويوك ذات قلمى بىلن اثرلرىده قىد اېتىب كېتىلگن. نوابى جامىنى اۋزىگە پىر و استاد دېب بىلگن؛ جامى اېسە نوابىنى

اولوغ امیر، بی تکرار سؤز استادی، مظلوملر حمایه‌چیسی؛ دولت و خلق اوچون اولکن بیر غنیمت، دبییه احترام ایله تیلگه الگن. جامی "جواهر التفسیر" ("تفسیر جوهرلری") اثرینی نوابی گه بغیشلب یازگن.

جامی اؤزی نینگ "نفحات الانس"، "اشعة اللمعات"، "رسالة موسیقی"، "رسالة معما" کبی اثرلرینی علیشبر نوابی نینگ مصحلتی بیلن قلمگه الگن. جامی شونینگدک، "لیلی و مجنون"، "یوسف و زلیخا"، "خرد نامه اسکندری" و "بهارستان" کبی اثرلریده نوابی نی زمانه‌سی نینگ ده‌ها شاعری صفتیده اولوغله‌یدی. عبدالرحمن جامی اؤزی نینگ کؤپل شاعرلریده نوابی نی یخشی صفتلر ایله اېسگه آله‌دی؛ جمله‌دن "خردنامه اسکندری" داستانیده نوابی نینگ ادبی و معنوی کوچیگه اشاره قیلیب، "منه تورکی تیللی خلقلر (اؤزبیکلر) هم اؤزلری نینگ عجایب بیر شاعر و متفکر یگه اېگه بؤلدیلر دیدی:

به ترکی زبان نقشی امد عجب،
 که جادو دمان را بود مهر لب.
 ز چرخ آفرین ها بر آن کلک باد،
 که این نقش مطبوع از آن کلک زاد.
 بیخسود بر فارسی گوهران،
 به نظم دری دُرِ نظم اوران.
 که گر بودی آن هم به لفظ دری،
 نماندی مجال سخن گستری.
 به میزان آن نظم معجز نظام،
 نظامی که بودی و خسرو کدام.
 چو او بر زبان دگر نکته راند،
 خرد را به تمیز شان ره نماند.
 زهی طبع تو اوستاد سخن،
 ز مفتاح کلکت گشاد سخن.
 سخن را که از رونق افتاده بود،
 به کنج هوان رخت بنهاده بود.

تو دادی دگر باره این ابروی،
کشیدی به جولانگه گفتم و گوی.

صفاپاب از نور رای تو شد،

نوابی ز لطف نوای تو شد. <https://ganjoor.net/jami/Yourang/Y-Y>

جامی پیر درجه سیده نوابی نینگ ارداغیدن جای آلگن معتبر شاعر، عزیز ادیب و تدبیرلی دولت اربابی صفتیده گوده نهدی. نوابی اؤزی نینگ "خمسة المتحرین" اثرینی جامی حقیده یازگن. باشقه کتابلری جمله دن: "فرهاد و شیرین"، "محاكمة اللغتين"، "میزان الاوزان"، "دیوان فانی"، "سد اسکندری"، "حیرت الابرار"، "سبعة سیار"، "لیلی و مجنون" نینگ ایریم بابلرینی جامی گه بغیشله یدی. شو کبی علیشپر نوابی امیر خسرو دهلوی نینگ "دریای ابرار" (۲۵ بیت) و جامی نینگ "لجة الاسرار" (۱۰۰ بیت) قصیده لر یگه ایزداشلیک قیلیب، اؤزی نینگ "تحفة الافکار" (۹۹ بیت) قصیده سینی یازرکن، اونی عبدالرحمن جامی گه بغیشله یدی. اوشبو اؤز ارا دوستلیک و باغلیقلیک مناسبتلری اره سیده استاد شاگردلیک رابطه سی علیحده اؤرین توته دی. نوابی جامی آلدیده اؤز دوری نینگ تورلی فن و بیلیم ساحه لریدن سباق آلگنینی فخر و افتخار بیلن تیلگه آله دی. جامی نوابی نینگ اونیب، اؤشیشی و کمالاتگه ابریشه آلیشی اوچون معلوم، مهم کتابلرنی اؤقیشنی توصیه اېته دی. نوابی اېسه استادی نینگ توصیه و کؤرستمه لر یگه عمل قیله دی.

علیشپر نوابی ده عرفان و تصوّفگه بؤلگن قیزیق و صوفیانه کیفیت مولانا جامی دن یوققن دېسک حقیقتنی ایتگن بؤلهمیز. اگر جامی نینگ تاثیری بؤلهمگنده، نوابی تصوّفگه چقور کېتمه گن؛ بلکه قیزیقمه گن بؤلور اېدی. علیشپر نوابی تصوّفده بی واسطه عملیاتچی بؤلهمگن اېسه ده، قاتیب قالگن ساووق تصوّفی قرهش اونینگ اثرلریده چقور ایز قالدیرگن، ایریم شعرلریده دنیانی ترک قیلیش کیفیتنی هم اؤزینی کؤرسته دی. نوابی عرفان و تصوّفگه جوده چقور کېتیب، ایریم حاللرده شانیکه یرشمه گن "اؤلیشدن آلدین اؤلیشنی حقه قاووشیش" یؤلی دېبه توشینه دی. بونده ی حالتلر نوابی ايجادیکه سلبی تاثیر اېتیب توریشین انکار قیلیب بؤلهمه یدی.

نوابى "خمسە المتحرين" (بىر باشلمە، اوج مقالت و بىر توگنچىدن عبارت) اثرىدە مولانا جامى آلدیدە اۇقىگن كتابلرى سناغىنى قويدەگىچە كۇرسە تىب بېرەدى. متندەگى سانلر، ايرىم اىضاح و توشونتيريش بىزنىكى (ت. ايشانچ). اېندى سىز عزیز اۇقوچىلرگە نوابى استادى جامى آلدیدە اۇقىگن مەھم كتابلر بىلن بىرمە - بىر تىشىتيرىپ چىقەمىز. "خمسە المتحرين" دن كۇچىرمە:

"اول رسایل^۲ و كتب تعددیدیڭ كىم، بو فقیر الر خدمتیدە تعلیم و استفادە یوزیدیڭ اۇقیب مېن:

۱. اؤل الر بیتىگن "قافیه"^۳ رسالە سیدور كىم، انىنگدېك مختصر بوفندە هیچ كىم بىلمەيدور.
۲. يەنە "معما"^۴ نىڭ ايكىنچى رسالە سیدور كىم، "حلیت الحلل"^۵ دىن سۇنغرە راق بیتىل ب دور.
۳. يەنە هم الر نىڭ "عروض"^۶ رسالە سیدور.
۴. يەنە "لوايح"^۷ دور كىم، صوفیه مشايخ اصطلاحیدە بیتىل ب دور كىم، انداق رسالە هیچ راقم نىڭ قلمىدىڭ و هیچ قلم نىڭ رقمىدىڭ تحریر تاپمەيدور.
۵. يەنە "لوامع"^۸ دور هم بو اصطلاحدە كىم، هر لمعەسى نىڭ پرتوى سالكگە حرمان قارانغو توندە هدايت شمعى نىڭ آتارىدور، بلكە عنایت مشعلی نىڭ انوارى.

^۲ . رسالە - كىچىك ھجمدەگى بىتكىلر، كىچىك جزو، جامى اثرى

^۳ . "قافیه" (ايزىدن بارىش، تىزىلىش، اېرگە شىش) - جامى اثرى، ممتاز ادبىياتدە "قافیه" علمى اۆلەر راق اۇرگىلىب كېلىنگن ادبى، لفظى صنعتگە داير اتمە. شەردە بىتلرنىڭ آخىردە آھنگداش سۇزلرنىڭ و سۇز بىرىكمەلرى نىڭ اولنى و ياكە اونداشلر تىزىلىدە ايزچىل تىزىلىپ تىكرارنىپ كېلىشىگە ايتىلەدى.

^۴ . "معما" - جامى اثرى، ادبى ژانر، مصرع ياكە بىتلر اىچىگە سۇز اۋيىنى قىلىپ، توگىپ، يىشىرىلىپ كېتىلگن، اسم، رقم و توشونچەلرنى افادە اوتوچى شەرى ژانر

^۵ . «حلیت الحلل» («تحلیللر بېزەگى») جامى نىڭ فارس عرب تىلىدە يازىلگن معما ژانرىگە عاید مەھم اثرى

^۶ . "عروض" جامى بىتگن كتاب، شەرى اۆلچاو نظرىيەسىگە عاید مەھم كتاب

^۷ . "لوايح"^{۳۰} لایحە دن عبارت تصوف اساسلىرىگە عاید جامى اثرى

^۸ . «لوامع» - جامى نىڭ بو اثردە حمزە ابن فارس دېگن شاعر نىڭ قىصدەسى شىرھلنگن

٦. ینه "شرح رباعیات"^٩ دور، هم بو اصطلاحده کیم فنا طریقیده ماسوا الله اعضاسیغه تورت تکبیر اورماق ایننگ متولی سیدین میسر دور.
٧. ینه هم بو اصطلاحده "اشعه"^{١٠} دور کیم، تالووییدین خیره کوزلرگه آچوغلوق و قویاش نینگ شغشه سیدین تیره کؤنگلرغه یاروغلوغ یتیشور.
٨. ینه "نفحات الانس"^{١١} دور کیم، آشنالیغ نسایمی انس روضه سیدین جان مشامیغه کپتورور و کلفت شمالی قدس گلشنیدین روح دماغیغه یتکورور.
٩. ینه بیر "شواهد النبوت"^{١٢} مقابله قیلیتور کیم، الفاظی ایمان جویباری اشجارین یقین انهاری بیله سیراب و معناسی ایقان اشجاری اسمارین تحقیق سبحای اطماری بیله شهید ناب ایتور.
١٠. ینه بعضی مشایخ... رسایلیدین: خواجه محمد پارسا... نینگ "قدسیه"^{١٣} سیدور کیم، حضرت قطب اولیا بهاءالدین نقشبند رحمت الله نینگ فردوس ایین مجلسلریده اول حضرت نینگ معجز بیان تیللریغه اؤتگن حقایق و معانی بعضی خلفا کیم، جمع قیلورلر ابرمیش خواجه محمدی مذکور انغه معانی بیتیدورلر و طالبلر اوچون ایننگ دقتلری ایهامین واضیع ایتیدورلر.
١١. ینه حضرت شیخ المشایخ فخرالملت والدین عراقی نینگ "لمعات"^{١٤} یدور کیم حضرت مخدوم اول کتابنی بو فقیرغه سبق ایتورده ایتور ابردیله کیم، بو کتابنی نادان و بی اندام طورلیغ و ناهموار روشلیق ابل نینگ کؤپراق مشغوللوق قیلغانی خواص اهلیده بدنام قیلغان ابرمیش کیم، بعضی اؤقومس ابرمیشلر. بو جهتدین بو کتاب نینگ خوبولقلری یشورون قالغان ابرمیش. اسرو اظهاری خوشحالیق و سرور

^٩ "شرح رباعیات" - جامی اوزی نینگ عرفانگه عاید رباعیلرینی شرحلهگن

^{١٠} "اشعه" تؤلوق نامی "اشعة المعات" شیخ فخرالدین عراقی اثری بؤلمیش المعات شرحی؛ بو اثرینی جامی علیشبر نوایی گه بغیشلهیدی

^{١١} "نفحات الانس" جامی نینگ صوفی و مشایخلر حقیدهگی کتابی

^{١٢} "شواهد النبوت" نوایی نینگ التماسیگه کوره یازیلگن اثر، اوندی اسلام پیغمبری و اونینگ صحابه/یؤلداشلیرى نینگ حیاتیگه عاید معلوماتلر عکس ایتگن

^{١٣} "قدسیه" یا که "الحاشیه القدسیه" فارسی و عربی تیلده یازیلگن کتاب، طریقتچیلردن بؤلمیش شیخ خواجه پارسا

سؤزلری شرحلنگن

^{١٤} "لمعات" - جامی نینگ شو نامده یازیلگن تصوفگه عاید باشقه بیر اثری

قىلورلر اېردى، شرح بيتىمگى گە دغى بو ايش باعث بۇلدى. اوشبو انىنگ تارىخىدە بس دور.

۱۲. يىنە حضرت خواجه عبيدالله نىنگ... اتهلرى اشارتى بيله بيتىلگن رساله لرېدور، هم فقر و فنا طريقىدە كىم، اؤز اؤغلىگە بو دولت مىسّر بۇلوب اېركىن كىم اته امرى بيله بونوع شايسته خدمت قىلمىش بۇلغەي و انداق پسنديدە امر به جا كېلتورمىش بۇلغى^{۱۵}.

۱۳. يىنە مقرب حضرت بارى خواجه عبدالله انصارى... نىنگ "الهى نامه"^{۱۶} سىدور كىم؛ انىنگ وصفيدە قلم تىلى عاجز و لال و قلمزن خامەسى الكن و شكسته مقال دور.

۱۴. يىنە "خمسه"^{۱۷} بلکہ "هفت اورنگ"^{۱۸} كۇپره گىن مقابله دستورى بيله الر اۇقىغندە قولاق توتىلىب دور يا قولاق توتقوچىلر مددى اوچون الر مجلسدە اۇقولوب دور.

۱۵. يىنە دغى بعضى رسايل بار، اگرچه سبق دستورى بيله يا مقابله قانونى بيله الر خدمتيدە اۇقىلمەي دور، اما مشكل محللرى الردين سۇرولىب، تحقيق قىلىلىب تور.

^{۱۵} . "خواجه عبيدالله رساله سى" - طريقت پيشوارىدن سنه لگن خواجه عبيدالله رساله سى شرح قىلىنگن اثر

^{۱۶} . "الهى نامه" - خواجه عبدالله انصارى نىنگ تصوفى اثرى

^{۱۷} . "خمسه" - (هفت اورنگ تركيبده گى بېش داستان)

^{۱۸} . "هفت اورنگ" سلسله الذهب، سلامان و اېسال، تحفة الاحرار، سبحة الابرار، يوسف و زليخا، لىلى و مجنون، خردنامه

اسكندرى

علىشېر نوابى نىنگ شاه غرىب مىرزاگه اۇگىتلىرى

نوابى قىيامىگه يېتكىزىپ بلند، يوقارى سويده شعر يازگن؛ بدىعيت و صنعتى برکماليك اوجيده؛ سۇزلىرى باغلىشده نهايتده مهارت كۇرستگن. او يېردن اوزىلىپ، موھوم خىالات قابىغىده يشەگن شاعر اېمس. تارىخ نىنگ نادر انسانلىرىدىن بۇلمىش نوابىنى اۇز زمانداشلىرى تاووشىگه قولاق توتگن، اولر بىلن ھەم نفس يشەگن شاعر دېسك خطا بۇلمەيدى.

نوابى اۇز شاعرانە فانتىزى سىنى تىرىكلىك ايوانىدە برپا اېتگن متفكر ذات. شو معنادە نوابى اكثر اثرلىرىدە اۇن بېشىنچى عصر تېمورىلر اجتماعى حياتىنى تصويرگە الگن. واقعى ليكنى يارقىن بۇياقلىرىدە تىرتم اېتگن. نوابى شعرىتى اۇز دورى حياتىدىن يقال تصور بېرەدى. شاعر تېمورىلرگە بغيىشلىپ عليحده اثر يرهتمەگن اېسە-دە، دورى نىنگ احوال و وضعيتىنى اۇز كىتابلىرىگە مهارت بىلن سىنگدىرگن. نوابى ايجادىدە تېمورى سلطان و شەزادەلرنىنگ احوالى، شخصيتى، اېشى و يورىش-تورىشى معلوم درجەدە اۇز افادەسىنى تاپگن. بعضى تېمورى زادەلرگە بغيىشلىپ يازىلگن "خمسه" دەگى ايرىم بابلىرىنى مستقل بىر اثر درجەسىدە قلمگە آلىنگن دېيىش ممكن.

نوابى تېمورى زادەلرگە داىما يۇل كۇرستووچىلىك قىلىپ، اولرنى عدالت اۇرنتىشىگە اوندەگن؛ يورتنى آباد قىلىشىگە تشويق قىلگن. اېل-يورت خدمتىدە بۇلىش، علم-فن، ادبيات و صنعتنى رواجلنتىرىش؛ شاعر، عالم و صنعتچىلر حمايه چىسى بۇلىشىگە ترغىب اېتگن. نوابى "فرھاد و شىرىن" داستانى نىنگ ۵۳-بابىنى حسين بايقرانىنگ كىچىك اۇغلى شاه غرىب مىرزاگە بغيىشلەيدى. و مذکور باب منە بوندەى باشلەندى:

«سلطنت شجرهسى نىنگ ئمرهسى و خلافت باغى نىنگ شجرهسى، ھدايت اوجىده منزل اېتگن، تملق نىنگ نھائىتىغە يېتگن، رىا قصرى بىيادىن قۇنقرغان، بلاغت ايوانىدە آت چىقرغان، يعنى سلطان زادهى عالم ابوالفوارس شاھ غرىب بھادر خلدە دولتتە مدحىدە بىر نېچە سۇز سورمك و نصحت امىز نكتەلر عرضغە تېگورمك، امىد اول كىم بو شھوار دۇلرنى توفراغدىن الغەى و اداسىدە قولاغ سالغەى، بلكە اول گرنامىيە گوھلرنى قولاققە سالغەى»

"فرھاد وشىرىن"

شاھ غرىب غرىبى تۇغرىسىدە سۇز

شاھ غرىب مىرزا (۱۵-عصر نىنگ ايگىنچى يىمى، ھرات) سلطان حسين بايقرانىنگ خدىجە اغا غنچەچى اسملى خاتىنىدىن دنياگە كېلگن ايگىنچى اوغلى حسابلنەدى. او غرىبىي تخلص قىلر، استعدادلى شاعر بۇلىب، اۋزېك و فارس تىللىرىدە گۇزەل شعرلر ايجاد اېتگن سىمادىر. جسمىدە نقصانى (بوكرى) بۇلگن؛ يخشىگىنە، معنادار شعرلر يازىب، گۇزەل نطق صاحىبى صفتىدە ھم اېل ارەسىدە اعتراف اېتىلگن. شعرلرى نىنگ جمى ۱۲۱۰ مصرعگە يېتەدى. شاھ غرىب مىرزا اشعارىدە نوابى و جامى نىنگ تاثيرىنى سېزىش ممكن.

غرىبىي سۇز تىلش، بدىعى صنعتلردن اوستەلىك بىلن فايده لنىشە جودە ماھر بۇلگن. شعرلرىدە خلق نىنگ، خصوصا، ھرات اھالىسى نىنگ عرف-عادتلرى، عنعنەلرى، توشونچەلرى، كىيىنىشلرى، تورموش طرزى، حتا مشغولات، اۋىيىن-كولگىلىرىگچە عكس اېتىدىرىلگن. حسين بايقرا بىران ياققە كېتىب قالگودېك بۇلسە حكمدارلىكنى شاھ غرىب مىزاگە تاپشىرگن. ادىب شاعر غرىبىي اېرتە حىياتدن كۇز يومە دى، اوندىن بىران بىر فرزند قالمەيدى.

نوابى نىنگ دقت-اعتبارى شھزادە شاھ غرىب مىرزا گە باشقچە بۇلگن. علىشېر نوابى "مجالس النفايس" اثر نىنگ يېنىچى مجلسىدە اونگە بغيشلىب بىر مقاله بېرەدى. غرىبىي نىنگ وفاتى مناسبتى بىلن اونگە اتب ۵ بندلى (۶۰ مصرع) تاثيرچن بىر مرثىيە ھم يازگن. نوابى شاھ غرىب مىرزانى، اۋتكىر ذھنلى، انگى يوكسك، نطقى جاذبەدار و باشقە جودە گۇزەل صفتلرگە اېگە، دىبە تعريفلەيدى. حددن تشقرى

غريب (عجايب، نادر، كمتر، فقير احوال) بۇلىشى بيلن بيرگه، اپزگو صفتلرگه آراسته شهزاده گه ايلنگن بير انسان ابدى،- دېدى نوابى:

غريب اۇلغەى نھایتدين زياده،
بو ينگليغ گل کيم اۇلغەى شهزاده.

شهزاده غريبى حسنلى و ياقيمتاي کيشى بۇلگنى داستانده قيد قيلينگن. ميرزا غريبى خۇلقى خوش، حاضر جواب، سۇزگه چېچن کبى بير نېچه خصلت و چيرايلى فضيلتلر صاحبى بۇلگننى نوابى منە بونداق تصويرلەدى:

قَبِيو شهزاده اول کان ملاحت،
تکلم وقتى درياي فصاحت.
فصاحت بابيده شهغه قريب اول،
بارى شهلر فصیحى شاه غريب اول.
زهي نطقونگ تکلم وقتى جان بخش،
مسيحا ينگليغ انفاسينگ روان بخش.
نې معنى بۇلسه دقتدين نھانينگ،
حل ايلب آنى طبع خرده دانينگ.
کيچيک ياشده قيليب طبعينگ شماره،
خرد پيرىنى طفل شير خواره.
سپنينگ ذاتينگه دور بو سۇز فروغى،
کيچيک ياشدين اولوغلر نينگ اولوغى.

يۇقاريده گى بيتلرده تصويرلنگنى دېک، شاه غريب ميرزا اؤتکير ذهن ابگهسى، عقللى و نطقى تاثيرچن ييگيت بۇلگن. جسميده گى نقصانلر اونينگ شخصيتيگه تاثير اېتمه گن. يوقاريده شاه غريب ميرزانى ايگى تيللى شاعر بۇلگن دېدىک. شو اۇرىنده نوابى نينگ آلقيشگه سزاوار بۇلگن غريبى نينگ فارس تيليده گى گۇزەل غزلريدن بيرىنى اۇقيشينگيزگه حواله قيله ميز:

دوستان! هر گه، گذر سوی مزارِ من کنید،
 جای تکبیرم دعای جانِ یارِ من کنید.
 تن چو خواهد خاک گشتن، کاشکی پیش از این،
 پایمالِ توسنِ چابک سوارِ من کنید.
 گر ندانید، آنچه با فرهاد و مجنون، عشق کرد،
 حال ایشان را قیاس از روزگارِ من کنید.
 چون به جامِ باده، لعلِ روح‌بخش او رسید،
 لای او را مرهمِ جانِ فگارِ من کنید.
 من از او رسوایِ خلق و او به من بی‌التفات،
 رفت کار از دست بیرون، فکر کارِ من کنید.
 قاتلِ من، تا ز خیل مهوشان دانند کیست،
 صورتش را، نقش بر لوحِ مزارِ من کنید.
 چون غریبی گوهر افشاندم به وصفِ لعل او،
 گوش، سوی دُرّ نظم ابدارِ من کنید.

شاه غریب میرزانیگ بو شعرى فارس تیلیده شعر یازگن منوچهری، خاقانی،
 وحشی باقعی کبی مشهور شاعرلرنی اېسگه ساله‌دی. شونینگدیگ، نوابی «بیلیم
 نوری ایله وجودی پارله‌گن شاه‌نینگ قیامتگچه یخشی آتی قالگوسی دیر» دبیله
 صمیمیت ایله اعتراف اېته‌دی:

شهی کیم اېل نورین تاپتی ذاتی،
 انینگ تا حشر قالدی یخشی آتی.

مقاله‌نینگ بیرینچی قسمیده نوابی شاه غریب میرزانیگ گؤزهل خُلقی،
 چیراییلی فضیلتلریدن سؤز آجدی دېدیگ. بیتگی‌میزنینگ اوشبو قسمیده نوابی‌نینگ
 شاه غریب میرزا گه اتب یازگن پند-نصیحت و اوگیتلریدن کبلیتیره میز. گپ شونده
 که، علیشېر نوابی تېموری شهزاده‌لر حیاتی بیلن یقیندن تنیش بؤلگن. اولرنینگ
 کیچیکلیکده‌گی تربیه‌سیگه هم حصه قوْشگن. شهزاده‌لر هم اوْز جاییده نوابی‌نینگ

بىلىم-معرفتى، فضل و كمالى، شاعرلىك تجربه سىدن فايده لىنىپ، معنوى دسترخوانىدىن اذوقلنگنلر. نوابى عمرى نىنگ كۆپ وقتىنى تېمورى شىهادلر اۋرتە سىدە گى ضدىت، جىنگ و جدلرنى بر طرف قىلىش بىلن اۋتكزدى. اولوغ شاعر: «... بو كېتىشده تېمورىلر سلطنتى اېمىرلىشى تىعىن»- دىبە آلدىندن بشارت قىلگن. شونده ي هم بۇلدى اخر عاقبت. اكە-اوكە، آتە-اۋغىل، تاغە-جىيىن، عمكى-يو، عمك بچەلرنى يره شتىره من، دېب ادا بۇلەدى.

شولرگە قرەمە ي، نوابى سلطان حسين اۋغىللىرىدىن (۲۶تە فرزنددن ۱۳تە سى اۋغىل بۇلگن) ايرىملىرگە مېر كۆزى بىلن قرەگن. اولردە گى ذكاوت، عقل و استعدادنى كۆرىپ، به غايت سوينگن. سويە نىب گىنە قالمە ي، اونىب-اۋسىشى و كمال تاپىشى اوچون تشويقلب شىهادلرگە اتب شعرلر يازگن، معنالى اۋگىتلر هدىه اېتگن. نوابى "فرهاد و شىرىن" داستانىدە بدىعى چېكىنىش قىلىپ، حياتدن سباق ايش معناسىدە شاه غرىب مىرزانى تارىخگە نظر تشلشگە اوندىدى. نى-نى شاه و سلطانلر بو جهان ايوانىنى ترك اېتىپ كېتگىنىنى اېسىگە سالەدى:

جهاندىن كۆرگە كىملر كام اىلدىور،
بو اېسكى دىر كىملردىن قالىلدىور.
قنى طهمورس و جمشىد و ضحاك،
كە، هر بىر آلدى عالم ملكىنى پاك.

انسان اوچون اېنگ مېم نرسە بو بىلىم اۋرگنىش، دېدى نوابى. اولوغ شاعر اۋگىتلرنى نىنگ باشىدە بىلىك/بىلىم (علم) توره دى. نوابى نظرىدىن علم قوياش كى نور و ضيا ترەتووچى ياروغلىك دىر. سېن هم قوياش دە ياغدو ساچووچى بۇلگىن، دېدى نوابى ابوالفوارس شاه غرىب مىرزاگە:

قوياشلىق اىستە سىنگ كسب كمال اېت،
كمال ار كسب اېترسېن، بى ملال اېت.
ولى علم اىچرە بۇلمە ي بىرگە قانع،
برىدىن بهرور بۇلسىنگ نى مانع.

اېرورسېن شاھ -اگر اگاه سېن سېن،
 اگر اگاه سېن سېن- شاھ سېن سېن.
 قىو فن كيم شروع اېتمكلىك اندىن،
 كىشىدىن يىخسى ات قالغەى جهاندىن.
 اېمس حاجت نې قىل دېب كيمسەدىن پند،
 كه هم عالم سېن اول دم هم خردمند.
 قىلەآلغانچە اول بۇلسون شعارىنگ،
 كه يىخسى آت قالغەى يادگارىنگ.

بىلم انسانگە زېب و زىنت دىر، بوندن شاھ و شەزادەلر كۆركلىب، زىنتلنەسلەر
 يره شەدى، اۋزگچە كۆرىنەدى:

بىلىك گرچە كۆرونور كۆزگە زىنت،
 ولى شە لرغە باردور اۋزگە زىنت.

اى شەزادە تەلىم و دانش كسب اېتىشە سىره بۇششمەگىن:

كىشى تەلىمدىن تاپسە ملالت،
 تاپر علم اهلى اليندە خجالت.

نوابى شاھ غرىب مىرزا قندەى علملرنى اۋرگنىشى گە هم علىحده اعتبار
 قرەتەدى. شاھ غرىب گە طبابت علمى، فلسفە، تارىخ و باشقە ساحەلرنى هم پختە
 اېگلب آلگىن دىپلەدى اۋگىتلردە:

و لېكن طب و حكمت هم اېرور خوب،
 كه صحت دور كىشى جسمىدە مطلوب.
 چو تحقيق انگلەدىنگ حكمت مۇصر دور،
 مونگە كيم نې مفيد و نې مضر دور.

روان تارىخ سارى رغبىت ايله،
 سلاطين بىرلە عزم صحبت ايله.
 بو يىنگىغى حكمت اىينىدە چىست اؤل،
 كه دايم كامران و تندرست اؤل.

نوابىدە اعتدال، هر ايشىدە اورتەچە يؤل توتماق استوار مسئله دىر:

مفید اشياغه دايم اشتغال اېت،
 ولى بار ايشىدە ميل اعتدال اېت.

تارىخنى اۆرگنە ياتگندە، اۆزىنگە كېرەكلى خلاصە چىقر:

وگر تارىخ سارى ايله گونگ ميل،
 مونى بىلگچ كه نى ايش قىلدى هر خىل.
 سلاطينى كه بۆلدىلر جهانگىر،
 نى يىنگىغى قىلدىلر هر ايشىدە تدبىر.
 قىبو ظلم ايلهدى قەى بىر عدالت،
 نى ايشگە ايلهدى هر بىر دلالت.

شاه بۇلسنگ شونى بىل كه، مملكتنى آباد قىلەدىگن، اونى برباد قىلەدىگن
 ايشلر بار. سېن بۇلسنگ، يورتىنگ گە منفعت كېلترووچى ايشلرگە قۇل سون:

نى ايشدىن مملكت اباد بۇلدى،
 قىبو ايشدىن اولوس برباد بۇلدى.
 نىدىن تاپتى ممالك استقامت،
 نى ايشدىن اېلگە يوزلندى سلامت.
 نى ايش هر شاهىنىگ بۇلدى صفاتى،
 كه قالدى عالم اىچرە يىخشى اتى.

شك ابرمس انگله بان روشن ضميرينگ،
 انگه ميل ايله گه ي راي مَنيرينگ.
 كه بو عالمده بارچه سودينگ اؤلغه ي،
 ينه عالمده هم بهبودينگ اؤلغه ي.

افسوس كه، نوابى نينگ تعليم و اؤگيتلىرى حسين بايقرا اؤغىللىرىگه تاثير قىلمه دى. شهزاده لر اؤرته سیده ضدیت و ماجرالار پسه يگنى اؤرنیده تابه ره شدت تاپتى. نتيجه ده خراسان ده قد كؤرترگن تېمورىلر حاكميتى تنزلگه يوز توتدى. بايقرا اؤغىللىرى تلالتوپلرگه اوچره ب اره دن كېتدىلر. دشت قىپچاق و اؤرته آسياده كوچه يىگن شىيانىلر سلاله سى حاكميتنى ايگله دىلر. هرات تختى كېيىنچه ليك شىيانىلر گه هم وفا قىلمه دى. شىيانى خان شيعه مذهبيگه قرشى بؤلگنى اوچون ايران شاهى شاه اسماعيل بيلن كيسكن ضديتگه باردى. صفوى شاه اسماعيل خراسان گه حمله قىلدى. شىيانى خان اوروشلرگه داش بېره آلمه ي مروگه قاچدى. مرو اورشیده شاه اسماعيل صفوى قؤشىنى تامانىدن اؤلديريلدى. گوشتى قؤشونلرگه يميش بؤلدى و باش سويگى چناغيدن آلتين قدح يسلدى.

ايكى غزل شرحى

عليشېر نوابى غزللىرىنى شرحلىش نوابى شىناسلىك اۇرگنەياتگن اپنگ اساسى مسئلەلردن بېرىدېر. چونكە، شاعر غزللىرى سېلىق توشىنىلىپ، يوشاق ھضم بۇلەياتگن ايجاد اېمس-دە. اگر نوابى اثرلىرى اينىقسە («خزاين المعانى») غزللىرى دراو سوو قىلىپ ايچىپ آلىنەياتگندە اېدى، شاعر يازگنلىرى بۇيىچە ۲۰دەن آشىق سۇزلىك، فرھنگنامە تۈزىلمەگن بۇلر اېدى. اول شاعرنىڭ تىلى مرگب، تفكرى جودە چقور دېر. شونىڭ اوچون نوابى كىتابلىرى آسانگىنە اۇقىب آلىنگندە اېدى، نوابى بۇيىچە ۷۰دەن آرتىق تذكەرە، تارىخى اثرلر معتبر منبعلردە يازىپ قالدېرىلمەگن بۇلردى.

ادىيات تارىخىدە اوندەى مشهور اديب و شاعر يۇقكە، اثرلىرى و اۋزى حقىدە مونچەلر لغت كىتابلىرى؛ تارىخ و تذكەرلر يازىلگن بۇلسىن. انە شو تامانلرى بىلن ھم نوابى باشقە شاعر و اديبلردن فرق قىلەدى؛ كېرەك بۇلسە اوستون تورەدى. بولر ھم نوابى نىڭ بويوكلىگى گە بېر دلالت دېر.

قېت-قېت معنالرنى سۇز ايچىگە جا ايلب كېتگن نوابى، اۋز اۇقوچىلېرىدن تىرن تفكر، چقور اۋى، سۇز صنعتىنى حس قىلە بېلىشنى تىلەيدى. شولر قطارى كتە بىلىم، ينە كېنگ دنيا قرەش بىلن گىنە نوابى نىڭ تفكر عالمىگە كىرىپ بارىش ممكن. قۇلى، قۇينى بۇش اۇقوچى شاعر كۇزلەگن چۇقىلرگە چىقىپ آلىشى آسان ايشلردن اېمس.

نوابى گۇزەللىك كويچىسى

سۇز صنعتى (شعر) بېتى صنعت نىڭ بېرى صفتىدە اعتراف اېتىلەدى. فكر ادىيات نىڭ ميدانى، سۇز اېسە اونىڭ افادە قورالى بۇلەدى. ايجادكار بېرەتگن فكر

محصولاتى اساساً شعر و ساچگی(نثر) شكلیده قاغازگه توشیریلهدى. شعر و نثر ادبى تفكرنینگ ابكى قناتى، جلوه-یو، جمالى دیر.

سؤز صنعتى یاقیملى، کوچلى، تاثیرچن، اولوغ و نادر صنعت ابکن، شاعر و یازوچى سؤز اوستهسى سنهلهده. هر قندهى شعر و نثرنى اېمس؛ یوکى، سلماغى بار، اؤلمس تفكرنى اؤزیده مجسم ابنگن بدیعى اثر سؤز صنعتى نینگ تاتلى میوهسى سنهلهده. شونداق اثرنى ایجاد ابنگن قلمچیلرنى چینهکم سؤز شاعرى، صنعتکارى دېش ممکن.

صنعت بو استعداد و مهارت آرقهلى نه فقط کؤرک و جمالنى توصیفلاش دېمک بلکه، اونگه معنا بغیشلاش، گؤزهللیک یرهتیش هم دیر. نوابى لیریکهسى نینگ مبالغهسىز تخمین ۸۰% سېوگى-محبت موضوعینى اؤز ایچیکه آلهده. بیرگینه عشقنى تعریفلاشگه تخمین ۶۰مینگ بیتنى خرلهگن نوابى بېش-اؤنته غزل بیلن نشانگه اورب، قایللیتیب، بو موضوعگه توگنج (خاتمه) یسب قؤیسه بؤلمسمیدی؟ دېگن سؤراق اؤرته گه چیقهدیدیمى؟ یؤق، بوندهى قیلهالمس ابدى نوابى. چونکه، گؤزهللیک کېنگ توشنچه، اونینگ اچیلمهگن قیزهلىرى-یو، ایتیلمهگن فصل و بابلىرى بسیار. گؤزهللیک و سؤز هیچ قچان بیر-بیرى بیلن بیر نقطهده کېسیشمه یاتگن موازى توشینچه لر دیر.

شاعر و یازوچى انه شو توشونچه لر باشیده تورهدهى و شولر بیلن بیرگه حرکت قیلهده. شو سببدن هم نوابى عشق و محبت توصیفیکه خاتمه یسه مهیدی. زیرا، شاعر قلبینى هر دايم سېوگى اؤرتر اېدی. یورهگیده عشق نینگ منگو آلاوى انگه لیب تورردى. بو هلى همهسى اېمس، "خمسه" نینگ ۲۷مینگ یقین بیتلری چی؟ اونینگ هم کته قسمى داستان قابیدهگى سیر بۇباق، شیرهدار، موزون، قولاقنى قیزیتیب، یورهککه چنگ ساله دیرگن عشقى شعرلر دیر. "لسان الطیر" ("قوشلرتیلی") نى ایتمه یسیزمى؟ عموما شاعر نینگ باشقه اثرلریگه هم تۆکیب سالینگن شعرلری سېوگى-محبتنى ترنم ابتیب، خوش جرنگلب تورهدهى. نوابى عشق دېگنى دايمى موضوع بؤلیب، انساننى الهاملنتیریب، یششگه اوندهیدی، حیاتگه مهربنى اشیرهدهى. سؤقماقلى عمر فصللرینى معنالى و رنگین ابتهدهى. محبت نینگ هیچ قچان چؤغى پسه یمهیدی، اینیقسه نوابى کؤزى بیلن قره لسه.

اى عشق غريب كىياسىن،
بل ايىنئۇ جهان نىماسىن.
لىلى و مجنون

ياكه

عشق كۈنگلونگه سالىب درد، انى قان اپتمىش،
سىپتى تون مشكىگه سىم سوده دىن كافور انگه
بدايغ الوسط

انسان عشق و محبت بىلن تىرىك! هه! كىشى كۈنگلنى يىشىگه ايلىنتىرىب
تورگن نرسه، بو سېوگى-محبت بۇلەدى! سېوگى جمال شناسلىك نىنگ دايمى
موضوعى؛ گۈزەللىكنى اىستىتىك انگلش شو فنگه خاص. گۈزەللىك منگو حادثه،
اونىنگ باشلىشى بار؛ اداغى يۇق.

نوابى نىنگ نىتى، ايچده گى دردلرنى يازىش، روحى كېچىنمەلرېنى قاغازگه
توشىرىش؛ سىزىملرېنى تۇلدىرگن شعرلر آرقەلى كىشىلرده نىس دىد اويغاتىش،
اولرگه ذوق و شوق اولش؛ گۈزەللىكنى ترنم قىلىش، صنعتنى بنىاد اپتىش بۇلگن
دېسك اصلا مبالغه بۇلمس. نوابى گۈزەللىك تامانلمە انساننى قىتە-قىتە كىش
اپتىش، انسان نىنگ روحى عالمىنى آچىشىگه اىنتىلىب كېلگن. شو جەتدن بىرغزلنى
(تام معنادە گى هر قندەى شعرنى) معلوم بىر نقش، هىكل، توگل صحنە اثرى ياخود
بوتون باش بىر موسىقى كمپوزىگە تىنگلشتىرىش مەكەن. بىر كىتابگە تېنگ مضمون
توشوچى غزللر هم بۇلەدى. نوابى غزاللرى انه شونداق ماهىتگە اىگە.

شعرده شاعر نىنگ ايچكى احتىراضلرى موج اوره دى، مهارتى، كىفیت و حالتى
سۇزده اوف اورىب، يلىغ تره تىب توره دى. شعر ذاتاً، كوچلى تخىل و اينجه انسانى
سىزىملر واسطە سىده شكل نەدى. صنعت اثرى صفتىده رىتورىك (بلاغت) نطق
واسطە سىده اۇزگەرگە يېتكزىلەدى. اۇقووچى اېسە، اۇز توشونچەسى دايره سىده
معنار قىلمىدن اۇزىگە كېرەگىنى آلەدى. سۇز صنعتى حسابلىنىش شعر هر مونىتىك
- تفسىر، شرح و تلقىلرگە باى بۇلەدى. سۇز اينىقسە، شعر نىنگ قدرتى هم
انه شونده.

بىرىنچى غزل:

"قرا كۇزوم"

بو غزل دىياگە كېلگىدىن بو يان سېويىب اۇقىلەدى؛ اونگە كوى باغله نىب، مقاملرگە ساليب اشولەلر قىلىنەدى. "قرا كۇزوم" نىنگ معناسىگە يېتماق اوچون تورلى طبقه عالم و ضيالى قلمچىلر شرحلر يازىب كېلماقدهلر. "قرا كۇزوم" مقام پردەلرېدن اۇزىگە مناسب اۋرىن اجرەتگن شاه غزل دىر.

خلص، بو غزل اۋزىبىكلر نىنگ حسىگە يوغرىلىب، جان نىنگ تۇرىدن جاي آلگن. اولرنىنگ سىزىم و روح و روانىگە سىنگىب كېتگن. خالص، نوابى تعبيرى بىلن ايتگندە بو غزل هېچ قچان "توبلىكنى بېگنمس"؛ كىشىلر ارداقلرىدن هېچ قچان قوبى توشمى كېلە دىر. "قرا كۇزوم" غزلى كمىنەنى هم طلبەلىك دورىمدن آق، اۇزىگە مفتون ابلەگنى سىرە اېسىمدن چىقمەيدى. اينىقسە نوابى نىنگ "قرا كۇزى" بويوك حافظ يونس رجبى، فتاح خان محمد على يىف، شىر على جورەيف، مناجات يۇلچىو، كمال الدين رحىم اف، و باشقە اتاقلى استاد حافظلر نىنگ سحرلى تاووشلرىدن تاولنىب چىقە باشلەگچ، جانىم جىمىرلەب، كۇزلىرىم ايرماقلى كېتر ابدى، حاضر هم. ابدىتگە قۇل سونگن بو غزل نىنگ سحرى نىمەدە اېكن؟ مېندىك علم ززەسى تامان تلىپنە دىرگن بىر طلبە گە غزل توبىگە يتىشماققە ھلى ايرتە. شونگە قرەمى، بابامىزنىنگ روچىدن مدد سۇرەب كوچىمىگە يرەشە اونى تحليل قىلىش و شرحلشگە توتىنەمن. باشدە كېلىنگ بىر توسماللەب، شاه غزلى نىنگ اۋزى بىلن تىشە يلىك:

قرا كۇزوم

قرا كۇزىم كېل و مردملىغ اېمدى فن قىلغىل،
كۇزىم قراسىدە مردم كىبى وطن قىلغىل،
يوزونگ گلى گە كۇنگل روضە سىن يسه گلشن،
قدىنگ نھالىغە جان گلشنىن چمن قىلغىل.
تكاورىنگە بغير قانىدىن حنا باغله،
ايتىنگە غمزدە جان رشتە سىن رسن قىلغىل.
فراق تاغىدە تاپىلسە توفراغىم، اى چرخ،
خمىر اېتىب، ينە اول تاغدە كوھكن قىلغىل.

يوزونگ وصالىغە يېتسۇن دېسنگ كۇنگللىرى،
 ساچىنگى باشدىن آياق چىن ايله شكن قىلغىل.
 خزان سپاهىغە، اى باغبان اېمس مانع،
 بو باغ تامىدە گر اېگنە دىن تىكن قىلغىل.
 يوزىدە تېرنى كۇرىب اۋلسم، اى رفىق، مېنى،
 گلاب ايله يوو و گلبرگىدىن كفن قىلغىل.
 نوابى انجمن شوق جان ارا توزسنگ،
 انىنگ باشاغلىق اۋقېن شمع انجمن قىلغىل.
 بدايع البدايه

بىرىنچى بيت شرحى:

قرا كۇزوم كېل و مردملىغ اېمدى فن قىلغىل،
 كۇزوم قراسىدە مردم كىيى وطن قىلغىل!

مردم سۇزى نىنگ معنالىرىگە دقت قىلىنگ: «آدمىلىك، آدميزاد، انس، انسان، بشر، توده (الامان)، خلق، عوام(لر)، ملت، ناس(خلق)، نفوس. "دهخدا"
 بو بيتدە سۇز و فكر كۇزدن باشلنەيى. خطاب كۇزگە قرەتىلگن. قرا كۇز اېسە
 شاعرنىنگ محبوبەسى، هە كۇزدە گپ كۇپ! كۇزنىنگ هم كۇزى بار، كۇز نىنگ هم
 تىلى و سۇزى بار، سۇزلىرى نىنگ اېسە تصويرى سىر بۇياق و سىر معنى. اصليدە كۇز
 كۇپ نرسەنى آجىب بېرەدى. انسان نىنگ ايچكى آچونىدن گىپىرىب تورەدى. كۇز
 ايكى آدم اۋرتەسىدەگى كۇپرىك؛ آدمنى- آدمگە باغلب تورەدىگن جانلى واسطە.
 مبادا كۇزنى بىر نرسە بىلن بېكىتسنگىز، بىر بار بۇيى بىلىن غايب بۇلەدى.
 تصورىنگىزدە قىرەلرى بېكىك گودە بار بۇلىشى ممكن. تۇغرىنگىزدەگى كۇزى آچىق
 نىنگ كۇز گوهرى، كۇز قارەچىغىدە خوڭدى بىر آدم تورگنگە اۋخشەيدى. نوابى نظرده
 تونگن مردملىغ سۇزى بىلن انه شو آدمچە اۋرتەسىدە قندەيدىلر باغلىقلىق جايى بار.
 چونكە كۇز ياپىق بۇلسە بىر انسان نىنگ كىملىگى، اۋزلىگى و برچە انسانى
 خصوصيتلىرى كۇرىنمەى قالەدى، عادتدەى كىمنى دىر تىشتىرىشىنى اىستشمسە،
 كۇزلىرىنى بېكىتەدىلر، خالص "قرا كۇزوم" خطابەسىدە گپ كۇپ.

"مردمليغ" چه؟ بو سۆزنىڭ معناسى انسانلىك، كىشىلىك، آدمىلىك دېمكىدېر. آدمىلىغ قىلمەگن كىشىگە، بىر ايراللىقە اشاره بار بوندى. بىت نىڭ معناسىگە كېلىسك:

اى مېنىڭ مېكانسىز (جايى نا انىق)، ھوركا، ايشانىب يورگن قاره كۆزلىك گۆزەلېم! مېنگە (مونچەلر) ايرىلىق المىنى چېكىتىرمە، ھجران آغوسىن اېچىرمە؛ اۋزىنگى مېندن يىراق توتمە؛ ھجرىنگى بس قىل. سېن مېن اوچون عزيز سن! يات سېرمە، انس آلىب، اېندى مردملىكنى اۋزىنگە فن قىلگىن؛ پىرلىك، ملكلىكنى قۇي، آدمىلىكنى اۋرگىگىل، قاچمەگىل مېندن - يواش بۇلگىل. مردمليغ قىلمس لېگىنگ يىخسىمس. يعنى، مېندن يىراق يوريشىنى بس قىل. (سۆز بېرىنچى مصرع تېورەگىدە). سېنىڭ جايىنگ اۋزگە بېرلردە اېمس، بلكە توتر يېرىنگ كۆزىم نىڭ گۆهرىدە. اېندى كېلىب، مردم (قراق، قارهچىق) سىنگرى كۆز گۆهرىم، كۆزىم قاره چىغىمدن جاي الگىن، دېدى اولوغ نوابى يوقارىدەگى بىتدە.

كون باتر شىرىتىدە ماوى (شىشە رنگ) كۆزلىك گۆزەللىك رمزى؛ كون چىقردە اېسە، قاره كۆزلىك چىرايلىك بىلگىسى اۋلەراق اعتبار ايله اجرەلىب تورەدى. بو عادى صفتدن نوابى كۆپ اۋرىنلردە اۋنوملى استفادە قىلگن. بو بىتدە مردم سۆزى نىڭ قارهچىق معناسىگە ھم علىحدە اھمىت بىرماق لازم. كۆز قارهچىغى نورنى اۋزىدن اىچكىرىگە اۋتكىرىب، ھدايت قىلىب تورەدى اېكن، بو اونىڭ خصوصىتىگە كىرەدى. ينە كۆز قارهچىغىدە انسان تصویری ھم انعكاس اېتەدى. بوندىن اوچتە معنى مراد بۇلىشى ممكن:

۱. كۆرىنىب تور، يىراقلىشمە، يانىمدن جىلمە؛

۲. مېنگە عزيز بۇل، كۆزىم قاره سىدن اۋرىن آل؛

۳. مېن سېندە اۋزىمنى كۆرەيىن، اونگە سىنگىب، قۇشلىب كېتەيىن

نوابى محبوبەسىگە كۆز گۆهرىدن اۋرىن بېرىكن، اونى شو مېكاندە عزيز توتەدى. بلكە، سېوگىلىسى كۆز قارهچىغى آرقەلى جانىگە قۇشلىب، سىنگىب كېتىشى؛ خودى، اۋزىگە ايله نىب، بىتە جان، بىتە تنە بۇلىشىنى اېستەيدى:

اىكىنچى بىت شىرى:

يوزونگ گلى گە كۆنگل روضەسىن يىسە گلشن،

قدىنگ نھالېغە جان گلشنىن چمن قىلغىل!

اوشبو بىتدە قويىدەگى شەرى استعارەلەر لىرىك قەرمان (قرا كۇزلى معشوقە) نىنگ صفتىنى آشىرىشگە؛ صفتلرنى بۇرتىرىشگە، توصىف معنالرىنى كوچەيتىرىشگە خدمت قىلماقەدە. خوش، قويىدەگى تۇرتە استعارە نىمەلرنى انگلتەدى اۇزى؟

يوزىنىگ گلى- يارنىنگ حددن ارتىق بېجىرىم حسنى، گلەگن- چىچك آتگن كۇرك و چىرايى.

كۇنگل روضەسى-كۇزەل نىنگ قۇنىم تاپگووچى عزيز و سۇلىم مكانى، شاعر ارداغى، يورەگى نىنگ تۇرى، وجودنىنگ اۇرىش-ارقاغى.

قدى نھالى- بى كم و كاست قامتى، خىمچە بۇيى، ياشگىنەلىگى، سىنىش، يىقىلىشدىن فارغ تىك قامتى. جلوهلىنىپ تورووچى رسا بۇيى.

جان گلشنى- جان نىنگ گلستانى، جان نىنگ گلزارى، ارمان سىز حىات، جان گوركرىب تورووچى جاي، كۇنگلىمدەگى باغ و بوستان چمنلرى ايله يوزىنگ نىنگ گلىنى چقنەتەپ، گلزار ايله گىن، كۇركم حسنىنگ لطافتىنى يەنە اشىرىپ كۇز-كۇز قىل. يوزىنگ دايم باغ و چمندە بۇلسىن؛ خزان كۇرمە سىن. يوزىنگ گلى يعنى، چىرايىنگ كۇنگلىم نىنگ اۇرتەسىدن اۇزىگە جاي السىن. سرودېك بۇيىنگ نھالىنى اېسە جانىم نىنگ گلشنىدە (اېنگ مەھم جايىدە؛ جان ايچىدە، جانىم نىنگ گل باغىدە) يېرلشتىرىپ، مېنى شاد اېت. يوزىنگ ھەم بۇيىنگ ھەم بىگانە كۇزلر افتى، يىغما-يو، تاراجلرىدن اماندە قالسىن،- دېدى نوابى ايگىنچى بىتدە.

اوپىنچى بىت:

تكاورىنگغە بغير قانىدىن حنا باغله،

ايتىنگغە غمزدە جان رشتە سىن رسن قىلغىل!

يارنىنگ چاپقىر آتى ايرىلىق كېنگلىكلرىدە جولان اورماقەدە. سېوگىدە اۇرتنگن شاعرنىنگ كۇزلرى، محبوبە نىنگ اىلدم آتى تويناغىگە باقىب تالىققن، اونى كۇرە آلمە يىتدى. شاعر معشوقە گە اېرىشىش مىسّر بۇلمس دملرگە مبتلا. شاعر: «اى گۇزەلىم سېنگە قاوشىش نصىب بۇلمسە مىلى، تكاورىنگ يعنى، اوچقىر آتىنگ

آياغى آستىدە اۋزىمنى-جانىم نىنگ زرە چەلرىنى كۆرەيىن،- دېيە زارلنەدى؛
 آرزولەيدى. نوابى اوشلمس آرزولرى يۇلىدە قىينەلىب بۇلسە-دە، سېوگى درىدىن
 لذتلىماقچى بۇلەدى. عشق يۇلىدە عذاب چېكىشلر، رنج و آغرىقلر هم حضور-
 حلاوتدىر شاعر اوچون.

مذکور بيتدە: اى سېوگىلىم! چاپقىر اتىنگ نىنگ توياغىگە جگرىم/بغرىم قانىدن
 حنا باغلهگىن. اتىنگ توندە، كوندە يېلىب يېوگىرىب چاپەياتگندە «اوندن بغرىم
 نىنگ قانى لاويلب قارانغولىكللرنى پارلەتىب، يارىتىب تورسىن.» ايتىنگ نىنگ
 بۇنىگە اېسە غمزە (ناشاد، حزين) جانىم ايپلرلىنى ارقان قىلىب محكم باغلهگىن.
 يشىن مثال چاپەياتگن اتىنگ نىنگ آياغىدن چىقىب، سچرەياتگن، آتيلەياتگن اۋتلر
 مېنىگ بغىر قانىم نىنگ يلىغى (شعلەسى)، النگەسى بۇلسىن. جانىم ايپلرلىنى
 تارتگنچە يوگورسىن چاپقىر اتىنگ. سېوگى يۇلىدە اۋرتىشلر نىنگ شاعرانە بيانى
 شو: " اى نازلىگىم! اتىنگ تويىناغلىرى بغرىم قانىدن؛ ايتىگ بۇيىنىدەگى جانىم
 رشتەسىدن بۇلسىن " مېنى عشقىنگدە عقوبت تارتىشگە سزاوار كۆرگىن. شو
 ايزىلىشلرنى مېندن درىغ توتمەگىن، دېيلەدى.

تۇرتىنچى بيت:

فراق تاغيدە تاپىلسە توفراغىم، اى چرخ،
 خمير اېتىب يىنە اول تاغدە كوهكن قىلغىل!

گپ يۇقلىككە ايلەنىش نىنگ بىلگى و نشانەسى حقىدە. اى لابرىم! سېندن
 بىراق، ايرىلىق تاغيدە اوشەلىب تۇپراققە ايلندىم، مېندن هيچ اثر قالمەگن. اگر
 توفراغىم اوشاق و ذرەلرلىنى تاپە آلسنگ، سېن اى قارە كۆزلىگىم! اولرنى يىغىب،
 قىتەدن خمير اېتىب، قارىب، سېوگى يۇلىدە ادا بۇلگن مېن عاشقىنگى، اۋشە فراق
 تاغيدە عشق رمزى بۇلمىش كوهكن (شىرىن نىنگ عاشقى)گە اۋخستمە قىلىب
 هيكلىمنى يسەگىن. مېن سېوگى نىنگ منگو قالووچى يادگارى رمزى بۇلى!
 دېيلماقدە تۇرتىنچى بيتدە.

بېشىنچى بيت:

يوزونگ وصالغە يېتسۇن دېسنگ كۇنگلرنى،
ساچىنگى باشدىن اياق چىن ايله شكن قىلغىل!

عاشق كۇنگلى وصالگە تلىپنەدى، دىدارلشماق ايلينجىدە، قاوشماق تىلەيدى.
اگر كۇنگلىم يوزىنگى كۇرىشگە اېرىشماغىنى ايستەسنگ، بونىنگ اوچون قۇنغىراق
ساچلىرىنگى قدىنگ بۇيىب، حلقة-حلقة اېتىگن؛ تاكىم، كۇنگلىم شو جىنگلك
ساچلىرىنگ حلقةسىدن اسىلىب، كۇرتىلىب چىقىب يوزىنگى كۇره السىن. شاعر
قرەشچە، يوزىنگ حلقة - حلقة قاره غاو ساچلر اراسىدە جايە شگى كۇنگل نىنگ
تلىپىنىب، اونگە اېرىشماق تقاضا اېتەدى:

آلتىنچى بيت

خزان سپاهىغە، اى باغبان اېمس مانع،
بو باغ تامىدە گر اىگنەدىن تىكن قىلغىل!

سېوگى-محبّت منگو اېسە-دە، حسن و جمال، انسان ذاتى اۇتگووچىدېر. بېر
كون عمر باغىنى كوز سپاهىلرى، قۇشىنلرى خزان ايلب تۇزىتىب اياق استى قىلىب
تۇكىشى بار. حسن چراغى، بېر كون كېلىب سۇنەدى، چىراى چىمگانى/چىمنزارى-يو،
عمر باغى محافظتى اوچون بو باغ و چىمن ديوارەسى تېورەگىگە هر قنچە اىگنە
قدەب چىقسنگ هم بىر كوزىنگ آلدىنى آلىب بۇلمەيدى. خزان بو باغگە
باستىرىب كىرەدى آخرى بېر كون. اجل بو اىگىنە قۇرغان ديواردن اشىب، اۇز
ايشىنى قىلەدى. كۇرك و جمال باغى نىنگ اېگەسى بۇلمىش اى باغبان! بونىنگ
الدىنى تۇسە آلمەيسن. زىيالىگىنگ باغى تىورەگى بۇيىب؛ حتى، باغ تامبىنى اىگنە
قدەب ياپسنگ هم بو باققە خزان لشكرى كىرگوسىدېر.

بېتىنچى بيت:

يوزىدە تېرنى كۇرىب اۇلسم، اى رفىق، مېنى،
گلاب ايله يو و گل برگىدىن كفن قىلغىل!

منه، غزل نىنگ توگونلى بىتىگه هم يىتیب كېلدىك. هلىگچە قىلىنگن شرحلارنىنگ هيچ بىرىدە، بو بيتگه انىق، منطقلىك شرح بىتىلمەگنى راست گپ. بىزنىنگچە هم بو بيت برچە شرحلاووچىلر اوچون سراسرار بۇلىب قالماقده. چىندن هم "قرا كۇزوم" غزىدەگى اپنگ چىگل بيت هم انه شو بۇلەدى. كىمىنه بو تۇغرىدە كۇپ تفكر قىلدىم. مېن اوشبو بيت معناسىنى يېچىش اوچون باشقە بىر اچقىچ بىتدن كۇمك آلدىم. كۇچىلىك شرحلاووچىلر يارنىنگ، معشوقە نىنگ تېرلىشى سببى خصوصىدە كۇپ و خوب سۇز يورىتگنلر. اولر يوز تېرىنى يارنىنگ اوپلەلىشى وجه قىلىب كۇرستەدىلر. بىراق، بو تېرلىشدىن معشوقە نىنگ اۇپلەلىشى، خجالتگە باتىشى بىلن عاشق نىنگ اۇلىشى ارەسىدە هيچ قندەى مناسبت كۇرىنمەدى. تۇغرى، نوابى خجالتدىن يارى نىنگ اوبەلىشى بايىدە ياكە اوپتدىن تىرلەگنى خصوصىدە كۇپ بارە گىپىرگن. مثلاً:

خجالتدە نى تىرلرگە كواكېدىن اقىزدى،
اى كۇردى چو خورشىد جمالنىنگ عرق اىچرە.

بيت نىنگ يوزەكى معناسى:

مبادا، سېوگىلىم يوزىدەگى تېرنى كۇرىب اۇلسم، اى سېوكلىگىم! سېن تىمنى گل سووى/گلاب بىلن يووگىن و گل نىنگ يىراغىدىن كىنىمنى تىكىب، سېوگى-محبّت قربانى دېبە عشق مزارىدە توپراققە تاپشىر،- دېلەپىتدى بو بىندە.

بيت نىنگ اطرافلىچە شرحىگە كېلىسك:

بىزنىنگچە مذكور بىندە يار يوزىدەگى تېر اصلىدە اساسى سبب اۇلەراق فتنە يولدوزىگە اۇخشەتىلماقده. محبوبە نىنگ يوزىدەگى تېرلر كۇكدەكى انجملرگە اۇخشەتلىشى ممتاز شعرىتيمىزدە بار نرسە. يار يوزىدە مۇلتىرەب تورگن تېرلر بىلن يولدوزلر اۇرتەسىدە نسبت و اۇخشەتلىش هم اۇرىنلى. بو تېر فتنە يولدوزى سېوگى ماجراسىگە نقطە قۇيگوسىدىر. يعنى بو فتنە يولدوزى اۇز شوملىگىنى قىلەدى، بىر نرسەدن درك بىرووچى، باشقچە اينگندە عشق يۇلىدە مېنىنگ اۇلىشىمدن خبر بىرگووچىدىر. مېنى اۇلدىرەدى بو تېرلر، يولدوزلر، دېلماقده. يولدوز شناسلر اسماندەگى يولدوزلر حركىتىدىن يېردە بىر-بىر حادثە، فتنە باشلەنىشىدىن درك دېب

بىلگنلر. اپندى بو سۇزنىڭ معنالىرىگە اهمىت قرەتەبلىك. فتن: تۇپەلان، غوغا، بوزىلىش، يشىرىن قصد، يۇق قىلىش، جنجل، اغوا، اشوب، غوغا سالىش، قۇزغەلىش و نابود قىلىش كى معنالىرىگە ابگه. رىال حىياتدە اېمس؛ سېوگى فصللرىدە معشوقە نىڭ عشقى شاعرنىڭ خىيالىدە كۇكرگن بىر حسرت گلى بۇلىب قالىشى بار. نوابى گل و گلاب اغوشىدە فنا تاپىشىنى اېستەيدى. يعنى گلاب يار يوزى نىڭ تېرى بۇلسە، يوزدەگى گل يىراغى گۇزەل نىڭ حسنىدېر. معشوقە تېرى و حسن و جمالى نىڭ خىالى بىلن كفن قىلىب كۇمىلىشىنى اېستەيدى شاعر. مذكور بيتدە فتنە سۇزىگە دوچ كېلەمىز. اۇقووچىدە او قى يېردن پىدا بۇلدى؟ دېگن سوال توغىلىشى مەمكىن. يوقارىدە تىلگە آلگىمىز اچقىچ بيت بىلن فكرىمىزنى اثباتلىشىگە كىرىشە مېز. بو اوچون نوابى نىڭ باشقە بىر بيتىدن كۇمك الەمىز. خلص قىلىب اېتگندە، يار يوزىدەگى تېرلر شاعر جانىگە قصد قىلووچى، اۇلدېرگووچى فتنەلر دېر.

يوزىدە تېر فتنەسىدىن اۇلسم، عجب اېمستوركە، مرقدىم دە،
اوشاق تاش اۇرنىدە خىل انجم، اى اندە شمع مزار بۇلغەى.
فوايدالكبر

يوقارىدەگى بيتدن شاعرنى يار يوزىدەگى تېر فتنەسى ھلاك اېتگىنىنى توشىنىب تورىمىز. اۇلدېرگووچى تېر يولدوزلرى اخر-عاقبت شاعرنىڭ مزارى تاشى بۇلىب اسماندىن ياغىلگن، اسماندىگى اى اېسە شو مزارنىڭ يارىتووچى شمعى بۇلىب توشگن. معشوقە يوزىدەگى تېر شاعر نىڭ نامرادلىك احوالىدىن حكاىە قىلىب تورىتى. اۇتمىشده يولدوزلرگە قرەب فال اچىش، بختسىزلىك يا مظفر كونلرنى بشارت قىلىشلر بۇلگن. يعنى يولدوزلر حركتى حادثە-واقعهلرنى بېلگىلىشدىن درك بېرگن.

سكىزىنچى بيت:

نوابى انجمن شوق جان ارا توزسنگ،
انىڭ باشاغلىق اۇقىن شمع انجمن قىلغىل.

غزل نىنگ توگنچ نقطهسى/مقطع سىنى شرحلش اوچون نوابى نىنگ منه بو بيتىنى اېسلىشىمىزگه تۇغرى كېلەدى:

انى كىم، اېلتگەى وصل اويقوسى عشرت تونى مونداق،
نوابى دېك نېتر تا صبح محشر ترك خواب ايلب.
فوايد الكبر

بيتدن معلوم بۇلگىنىدېك، نوابى بو ياروق عالمى ترك اېتىب كېتسە هم قىامت كونىگچە قېردە كۆز يوممەى اويغاق قالدى. "قرا كۆزوم" غزلى نىنگ سۇنگى بيتىدە، مجلس قورىب، سېوگى داستانىدن سۇز آچماقچى شاعر. اى نوابى اگر سېوگى بابىدە ادا بۇلگن عاشقلىرىنىگ شوق و شادىيانە انجمنىنى دَرسنگ قىلماقچى اېسنگ، يعنى، اېرىشىلمس داستانىنى يازىب، خاطرلش مجلسىنى توزماقچى بۇلسنگ، جان ملكىدە، جانده قورىلگن اوشبو مجلسدە محبوبەنگ نىنگ سېنگە اتىلگن باشاغلىق اۇقلىرىنى مجلس نىنگ شمعى قىلگن. اوچلىرى قان باغلهگن بو يالقين باشاغلىق اۇقلىرى مجلسنى يارىتىب، نور افشان قىلىب تورسىن، دېدى اولوغ نوابى.

نوابى چىزىب بېرگن عشق تصويرى نىنگ باشقە منظرەلىرى، قىرەلىرى هم يۇق اېمس. شرحىمىزگە شو اۋرىندە نقطە قۇيىب، تفصىلاتدن توشىب قالگن نكتەلر بۇلسە، اولرنى بيان قىلىشنى "قرا كۆزوم" نى اۋقىگنلر حكىمىگە حوالە قىلەمىز.

ايكىنچى غزل شرحى

نوابى نىنگ هر بىر شعرى بىر عالم معناگە اېگە. يانىق و دردلى مصرعلىرىنى اۋقىب، چقور اۋىگە تالە مىز، لطيف تصويرلىرى-يو، يومشاق هواسىدن تۋىب-تۋىب نفس الكىمىز كېلەدى. نوابى يرهنگن شعرىت اقليمىگە كىرىب، تىنچ آلەمىز، اىچىمىز زنگلردن بۇشب، روھىمىز تازەلنەدى. نوابى شو گۈزەل شعرلرنى عىناً "مېن" گە اتب يازگن دېب قۇيەمىز و مزە قىلىب اۋقى بىرە مىز. در واقع نوابى زمانلر سۇزىنى، انسان دردلىنى مصرعلىرى اىچىگە جايلىب كېتگن. بويوك شاعرلىرىنگ "مېن"ى، انسانى "مېن" دىر. بىز انه شو "مېن" كۆزگوسىدە بوتون بارلىقنى كۆرەمىز. اوندە عصيان بار؛ اشفتەلىك بار؛ دردلەنىش و زارىقىش بار؛ سېوينچ، اۋكىنچ بار و اېنگ

مهمى اپرته گە اينتېلىب ىشش، حياتگە جوشقېن محبّت حسى، اميدبخش اينتېقلىك... جوش اورەدى. غزل منى منە بوندەى:

جنون وادىسىغە

جنون وادىسىغە مايىل كۆررەمېن جان زارىمنى،
تېلرەمېن بېر يۇلى بوزماق بوزولغان روزگارېمنى.
فلك بېدادېن گرچە مېن خاكى غبار اۋلەدوم،
تېلرەمېن تاپمەغە يىلر توتيا لىققە غبارېمنى.
شك اپرەمس پرتوى توشكچ اوپى هم، رختى هم كوپمك،
چو گورستان گداپى سېزمەگەى شمع مزارېمنى.
دېمەنگ قى سارى عزم اپتكونگ، مەنگە يۇق اختيار، آخ،
قضا ايلگىگە بېرمېش مېن عنان و اختيارېمنى.
توگندى اشك گلگون، اپمدى قالمېش زعفرانى يوز،
فلك ظلمى بدل قىلدى، خزان بېرلە بهارېمنى.
دېارېم اهلى بېرلە ياردېن باشىمغە يوز محنت،
نې تانگ باشىم آلىب كېتسەم، قۇيۇب يار و ديارېمنى.
يىمان حالىمغە بىغرى آغرىغەى هر كېمەسە كېم، كۆرگەى،
بىغېر پىرگالە سېدېن قانغە بولغىنغىن عذارېمنى.
حياتېم بادە سېدېن سرگران مېن اسرو، اى ساقى،
قدحقە زەر قاتل قوى، دغى دفع اپت خمارېمنى.
جەهان تركىنى قىلمەى، چونكە تېنماق مەكن اپرەستور،
نوابى، قىل مېنى ازاد اۋرتب يۇق و بارېمنى.

اپندى اولوغ ادىب نېنگ "جنون وادىسىغە"-دېب ناملنووچى غزلىنى مەنالب، اونگە قۇلدن كېلگونچە شرح يازىشگە كېرىشەمېز. بو مشهور غزل اۋزبېكستان دە باشقەر تامانىدن هم شرحلنگن. سېز بو شرحلرنى انتېرنېتدن قىدېرىب تاپىشىنگىز مەكن. اوشبو غزلىنى اۋقىركنەن، كىمەنە اوندىن باشقچە تائىرلىنىب، نېمەلرنى دېر

تاپكندەى بۇلە من. شىرحىمنى اۇقىب، سىز عزىلر هم اوندن اۇزگە چە عالم تاپەسىز و خلاصە چىقرەسىز دېگن امىدىم بار.

نوابى باشقە كلاملىدە: "جان هاوچلەماق"، "جان بىلن تلىشماق"، "جانىنى يوتماق"، "جانىدن اۋسانماق/ بىزماق"، "جانىدن تۇيماق"، "جان تاپشىرماق"، "جان بىرماق"... كى تەبىرلرنى كۇپ قۇلەگن. شونىنگدېك، اۇقىماقچى بۇلگىنىگىز غزلدە نوابى يەنە "جان زار"ىدن، اۋزى نىنگ بىزاوتە جانىدن سۇز آچماقچى بۇلەدى. نىمە گە نوابى نىنگ «جانى زار؟» بو جان نىنگ احوالى، باشىگە كېلگن كۇرگولكىلرنى سۇزلر واسطەسىدە تەسۋىرلەپ بېرەدى ادىب. بو غزلدە شەرنىنگ باش موضوعى و قەھرىمانى بىرگىنە "جان". يەنى نوابى نىنگ جانى، اۋزى (قىدىمكى توركى تىلدە جانگە، "اۋز") دېگنلر، بو سۇزنىنگ روح معناسى هم بار. بو غزلدە: "روزگار"، "غبار"، "شمع مزار"، "عنان و اختيار"، "زەفرانى يوز"، "قانغە بولغىنغن عذار(ىناق)", "يار و ديار"، "قضا اىلگى"، "فلک ظلمى"... كى بىر نېچە استعارە، تەركىب و تەبىرلر هم باركە، اولر غزلدەگى "جان"گە خذمت قىلەدى و جانگە بۇى سوندىرىلەدى. شو بۇلكلر در واقع جانى تەسۋىرلەش و جاندهگى حالتىنى بيان قىلىش و توشونتىرىشگە قەرەتلىگن ابرى-ابرى تەبىر و واسطەلر دىر.

جنون وادىسىغە مايل كۆررەمېن جان . زارىمنى،

تېلر مېن بىر يۇلى بوزماق بوزولغان روزگارىمنى.

بىت نىنگ معنا و شىرحى:

آغرىقدن كويىب، اندوھ ايلە زار اۋلىب، كوچسىزلىب قالگن جانىمنى اېندى تېلەلىك دشتىگە قرەب آغىشىنى، كېتىشىنى كۆرەيىمەن، بو بىلن بوزىلىب بۇلگن روزگارىمنى يەنە بىر يۇلە بوزماقنى تېلەيمەن،-دېماقدە شاعر. نوابى اۋز جان زارىنى ساغلىق وادىسگە اېمىس، بلكە اۋزىدن بىگانەلىك-جنون دشتىگە قرەب بارىشنى كۇرماقدە. ساغلىق وادىسى نىنگ ھواسى بوزىق، محىطى ناپاك، آدملىرى ياووز. شونىنگ اوچون بو زارىققن جان تۈزلەپ كېتىشىگە امىدوار اېمىس.

بو بىتدە شاعرنىنگ مونگەلىب يانەياتگن جانى، يەنى تەنەسىگە سىغمەى توتاقىب بارەياتگن "مېن"ى تېلەلىك وادىسىگە قرەب بارىشگە مايل بۇلگنى سېزىلىپ تۈرەدى. يەنى جان شۈندەى بىر حالتىنى اختيار اېتگن. بىر يېردە قىرار

تاپگىسى يۇق. انه جانى سېنىڭ قۇلىنگدن قاچىب قى ياققه دىر يوگورگىلب باره ياتگن باله كىنى اېسلتهدى بو بيتده.

تېلبه لىك وادىسى ذاتا، اراده- اختيارسىز و هېچ كىمسە كىنترول قىلمەيدىگن دشت دېگنى بۇلەدى. اۇزىنى اۇزگە آدملىر آرەسىدە اېمس، بلكه، كىمسە سىز بىابانده كېزىب يورىشىنى اىستەيدى بو جان. بو جان اۇزىگە يقىنلرنى انه شو دشتدن تاپماقچى. شاعرنىڭ جانى بوندى كويگە توشماقنى قسمت بىلدىمى، اېندى بو ايش بىلن بىر يۇلى شوندى هم بوزىلىب بۇلگن روزگارنى، ينه بىر قىتە بوزماقچى بۇلەدى. بىمار جانى بو حىانده اۇز روزگارنى تىكلشگە اىلىنجى قالمەگن. دانالىك، عاقللىك شاعرنى اونى بو كويگە سالگن بۇلسە عجبمس. شوندى مضمون تشووچى بيتلر نوابى شەرلرېدە كۇپ اوچرەيدى.

افتىدن نوابى نىڭ روزگارى/ وقتى، دور و زمانى كويىب برباد بۇلگن. بو توگب بيتگن ايامنى اۇز خاطرەسىدن بوتونلەى اوچىرماقچى. مذكور غزل نىڭ اېرىش- ارقاعى، اېنى و بۇيى تېمورى شەزادەلر اۋرتەسىدە، كېچگن ماجرالر، نزاع و ضدىتلر بىلن تۇقىلگن. بو بيتدە نوابى اۇز باشىگە كېلگن هر خىل كلفت و نا خوشلىكلرگە اشاره قىلماقده. خراسانده تېمورىلر تاج و تختى توگب، يىكون تاپە ياتگنىگە اشاره باردىك نظرىمدە. شو عمومى لىك غزل روحنى اوشلب تورهدى. مذكور بيت ضمىرىدە كانكرىت بىر اجتماعى، تارىخى واقعهنى قۇبىب بۇلمەيدى. بىزىنىڭچە اونده عمومى اجتماعى حالت، تارىخى اېورىلىشلر مجسم.

فلك بىدادىن گرچه مېن خاكى غبار اۋلدوم،

تىلر مېن تاپمەغەيلر توتىاليققە غبارىمنى.

بيت نىڭ معناسى يو شرحى:

بونده: "اگر چه توپراقدن يرەلگن مېن، چرخ و فلک نىڭ ظلمىدن ينه توپراق بۇلىب غبارگە ايله ندىم، اېندى شونى اىستەيمىن كه، غبارلىب كېتگن توپراغىم نىڭ بىرار دزەسىنى هم هېچ حتى توتىا صفتىدە كۇزلىرگە سورتماقچى بۇلسەلر-ده، تاپىشمەسىن-آرزويم شو"- دېلەدى. بو بيت نىڭ تگ معناسىدە باشقە بىر منظره هم بار. شعر تىلىدە بىرار بىر ھۇسل، اجتماعى ضربه عادتدە، ايهام، استعاره تعبىرلر بىلن بيان قىلىنەدى. انسان نىڭ اېزىلىش و قىينەلىشلىرى يعنى، اجتماعى

واقىلىك معناسى عادتدە فلک، روزگار، دور و زمان كى سۆزلرگە يوكلنەدى. بوندە اۋرۇل زمان نىنگ غىلدېرەگى آرەسىدە كوكون (مىدە پودر) گە اېلنگن شاعر اۋزلىگىنى تىنىشتىرەدى، نايمان اېتەدى. بو بىلن اۋزىنى معىن جمعيت نىنگ دردكشى، كويچىسى اېكنىگە اورغو بېرەدى. شونگە قرەمەى، اوز اۋرنىنى آدملىر آرەسىدە بۇش كۆرەدى. "مېن ساغىنىب، قىدىرىب تاپمس يۇلگە چىقىدېم؛ شونچەلر اېزىلدېم كە، مېنى اېندى بېزدىرگن زمانگە قەيتىرىب بۇلمەيدى. مېنى ساغىنىش نىنگ دردى بى دوا دىر"، دېدى شاعر بو اۋرىندە.

شك اېرمىس پرتوى توشكچ، اويى هم رختى هم كويمك،
چو گورستان گدايى سېرمەگەى شمع مزارىمنى.

بیت نىنگ معنا يو شرحى:

مزارىم شمعىنى سېرمەلەماقچى، تىتكىلەماقچى، قىمرلتماقچى بۇلگن گدانىنگ اويى هم تۇشەگى هم شمعىم نىنگ بىر قتىم يلىغى/انگەسىدن كويىب كېتىشىگە شېهە يۇق". نېگە عىنن گدا مزارستانگە تىلمچى لىك قىلىب كىلسىن؟ چونكە، گدانى هم زمان سىقىب قۇيگن؛ ياروغ حىياتدە گدانىنگ هم رزقى قىلىگن. گدان مراد-احتمال نوابى نىنگ معنويتىدن محروم بۇلگنلر، تشقىردە قالىب كېتگنلر بۇلسە باردىر. شاعر بو دنىادە شوگىنە اۋچمس شمع انگەسى قالگن. بو اېندى انگە عادى شعلە اېمس، بلكە كويدرگووچى بىر آلاووا! كۇرىب تورگىنىگىزدېك، بىرىنچى بىتدە، تىلبەلىك دشتىگە آغماقچى بۇلىب، زارىققن جان (قەرمان- اۋشە جان، نوابى نىنگ مېنى) اېگىنچى بىتدە غبار بۇلەدى، اۋچىنچى بىتدە اېسە، مزار شمعىگە اېلنەدى. شاعرنىنگ تصورىدە جان هم عصر و زماندن آزرده جان بۇلىب تورىيدى. يۇقلىككە اېلەنىب، يانەياتگن جان شونچەلر بېزگن، اۋسانگن كە، هىچ كىم بىلن دىدارلشگىسى يۇق. حتا، گورستان گداسى/تىلمچى سىنى هم اۋزىگە يقىنلەشىشىنى اىستەمەيدى.

دېمىگ قى سارى عزم اېنكونگ، منگە يۇق اختيار، آخر،

قضا اېلگىگە بېرمىش مېن عنان و اختيارىمنى.

بیت نىنگ معنايو شرحى:

"مېندىن قى تامانگە كېتماقده سن، دېب سۈرەمىگ، مېندە اختيار يۇق. چونكە، مېن عنان و اختيارىمنى تقدىر-قزانىنگ قۇلىگە، قىسمتگە تاپشىردىم". بىر حالتدن باشقە بىر حالتگە اىلنىشده، مېندە سىرە هم اختيار قالمەگن، مېنىنگ دردىم انسان نىنگ قۇلى بىلن تۈزەلەياتگن آغرىق اېمس. چونكە بو جان اېندى مېنىنگ اختيارمدە اېمس، ارادەم تىزگىنىنى تقدىر قۇلىگە توتقزدىم. بو ياغى نامعلوم، قى اۈزنگە قرەب آقشىمنى اۈزىم هم بىلمەيمىن"، دېماقچى شاعر. بو بيت مقطع بۇلىشى كېرەك اېدى بىزنىنگچە، نېگە دىر بيت غزل اۈرتەسىدن جاى آلگن(؟).

توگندى اشك گلگون، اېمدى قالمىش زعفرانى يوز،
فلك ظلمى بدل قىلدى خزان بىرلە بهارىمنى.

كلگە اۈخشىب آقەياتگن قىزىل كۈز ياشىم اېندى توگەدى. بىرگىنە سرغەيگن يوزىم قالگن، اونى هم بۇلسە، روزگار/ شىفتسىز زمان ظلمى خزان اىلەدى. بهارىمنى هم كوزىمنى هم بىر-بىرىگە المىشتىردى. يعنى بهارىم كوزگە؛ كوزىم اېسە بهارگە اىلندى". انساندە عمر فصللرى نىنگ بوزبلىشى فلسفى مضمون كىسب اېتەدى. فلسفى انگلمگە كۈرە، "يشەمسدن قرى ماق، توغىلمىسدن اۈلىش" انچە مرگب مسئله.

دىارىم اهلى بىرلە ياردىن باشىمغە يوز محنت،
نې تانگ باشىم اىب كېتسىم قۇيۇب يار و دىارىمنى.
بيت نىنگ شرح و معناسى:

"يورتمىم آدملىرى، يار و يقىنلىرىمدىن باشىمگە يوز عذاب، عقوبت توشدى، اگر وطننى ترك قىلىپ، يار و دوستلىرىمدىن بېزىپ، باش اىب كېتسىم عجبلىمەنگىز"- دېلەدى اوشبو بيتدە. عاتدە نوابى يامان آدملىردىن كېلەياتگن نا خوشلىكلرنى فلک، قضا، حكمدار، زمان اهلى، شىخ و زاهدلىر آدرسىگە حوالە قىلەدى. اىرىم حاللردە بو مسئلهدە يارو دىارنى هم اۈرتە گە اىب چىقەدى. انىق بىر شىخ نىنگ نامىنى تىلگە آلەيدى. بوندە نوابى عموملىشمە تصوىرلر ارقەلى فكرنى چىزىپ كۇرستىش گە اىنتىلەدى.

بو بيتده هم ديار و ياردن ناليشنى شوندهى توشونيش ممكن. شاعر بو شعرى بيلن نه بار و نه-ده، يورتده اؤزىگه جاي قالمىگنى گه اشارت قيلهدى. وطنگه سيغمه يدى؛ بار و دوستدن هم يالچيمه يدى.

يامان حاليمغه بغرى آغريغى هر كيمسه كيم، كۇرگى،
بغير پرگاله سيدين قانغه بولغىن عذاريمنى.

بيت نينگ معنا يو شرحى:

" مېنينگ يامان احواليمنى كۇرگن كيشى نينگ بغرى (جگرى) آغريدى. اينىقسه، پاره-پاره بۇلگن بغيريم بۇلكلىرى قانيگه بولغىن ياناغيمنى هم كۇرسه لر، يوره كلىرى اېزيله دى "

سۇنگىلى بىكى بيتده جان نى آلدىنگى پلانگه آليب چىقمه يپدى. جانگه يېته ياتگن محنت و اونينگ احوالى شعر نينگ هوا سىنى اؤزگرتىرىب يوباره دى. بغير پرگاله سى بيريكمه سيدن مقصد، جوده كۇپ عذاب-عقوبت تارتىشگه اورغو بېرىش و تآكىدلىش دېمكىدير. بۇلكلىب كېتىگن بغير قانىنى كېمسه يوزىگه سورتىشى ممكن اېمس. بونده هم واقعه نى بۇرتىرىش، مبالغه صنعتيدن فايده لىنلماقده.

حياتيم باده سيدين سرگران مېن اسرو، اى ساقى،
قدحقه زهر قاتل قوى، دغى دفع اېت خماريمنى.

بيت نينگ معنا يو شرحى:

" حياتيم شرابيدن بير عمر ايچىب، باشيم گنگىب، كۇپ ايلنه ديگن بۇلىب قالگن. اى ساقى! سېن شراب پياله سيگه اېندى زهر قويگىن و قالگن بار خماريمنى كېتىزگىن. تاكه شراب و آغو ايگله سى قۇشلىب، مېنى تىنچىت سىنلر. بو دنيانينگ قيغو حسرتى، ظلم و محنتىنى كۇترىب يورىشگه مېنده تۇزيم مجال قالمه دى " -
دېيله دى. شراب مېنى تېنتره تدى، سېن بۇلسه توگنه قال، تمام اېت. بيت نينگ عمومى معنالى. مضمونى شو.

جهان تركىنى قيلمى، چون كه تىنماق ممكن اېرمستور،
نوابى، قيل مېنى آزاد اورتب يۇق و باريمنى.

سۇنگى بيت نىنگ معنايو شرحى:

بو بيتده: "سېن اى نوابى! جهاننى ترك قيله من، دېب اۋىلمه، اصلا ممكن اېمس بو ايش. اوندن كۇره كۇنگل بېرگنلرېنگدن، يار و ديارېنگدن يورهك اۋز، يۇق و بارېنگدن كۇز يومه قال" دېيلهدى.

بو بېرده نوابى نىنگ شاعرانه كىفېتى و روحى عصيانى جوده غلطفى. "ايلب" آتلىغ بېرغزلىده نوابى قىامت كونيگچه اوخله مى ياتگىنى تىلگه آلگن. بو بيتده اولومدن كېين هم سېنى عذاب-عقوبتلر بۇيىنىگدن قۇل اوزمه يدى،-دېگن فكرنى اېتهدى.

سېزگه معنالىرى چقىلگن همده شرح قىلىنگن اوشبو غزل اۋزىده عكس اېتتېدېرگن حالت و تصويرلر بىلن كىشى دقتىنى جلب قىلهدى. غزل نىنگ باشىدن اداغىگچه جان باشىگه كېلگن كۇرگولېكلردن سۇز آچگن. شاعر جانى نىنگ احوالىنى اۋز كۇزى بىلن كۇرىب تورهدى...

غراب الصغر " ۶۳۹-غزل

پهلوان محمد بىلن نوابى اۋرتەسىدە بۇلىب اۋتگن هزل

مېنىنچە، عىشېر نوابى گە فقط شاعر، عالم و متفكر صفتىدە قرەش كملېك قىلەدى. بو ذات نىنگ اجتماعى مناسبتلىرى، ادبى اۋىلىرى، اخلاق و توتومى، قىلىقلىرى، يورېش-توروشى، هزل و مطايىهلىرى؛ تورلى طبقە اجتماعى قتلەم بىلن فعال صمىمى و دوستانە كىرىشوو، دولت اىچىدەگى ھمدە آدملىر ارا نزاغلىرى بر طرف قىلىشكە تىنچلىك اېلچىسى اۋلەراق قتنەشوى، ارەلشگىنى؛ قلمچى، بىتىكىچى، صنعتچى و كاسبلر بىلن رابطە سقلەگنى غايت اھمىتلى دىر. بولر حقىدە منبەلردە اطرافلىچە گىپىرىلگن. نوابى آدملىر بىلن علاقەدە بۇلىبگىنە قالمەى، اولرگە مادى و معنوى كۇمك ھم قىلگنى تارىخى متنىلردە ثبت اېتىب كىتىلگن.

انچە وقت اۋتىب، كىمىنە بىر دورە نوابى اثرلىرىنى سۇزمە-سۇز، جملەمە-جملە اۋقىشكە جزم قىلر اېكنمن، جودە كۇپ نرسەلرگە دوچ كېلەمن و تاپگنلىرىمنى بىتماققە كىرىشە باشلەيمىن. سىزگە تەقدىم قىلىب كېلەياتگىنم موضوعلرنىنگ كۇپ قسىمى ھلى نوابى شناسلر تامانىدن قلمگە آلىنگىچە يۇق تېمەلر سىرەسى گە كىرەدى. ھر گل نوابىدن ىنگى-ىنگى نرسەلرنى تاپىش امكان سىز اېمس. مھمى نوابىنى انگلشەدە، شاعرنى درك اىتىشەدە و توشىنىشەدە.

عزىز ملتداشلىرىمىز ھلى نوابى عالمىگە كىرىب، اونىنگ تەفكر كېنگىلىكلرى بۇلىب پرواز قىلىب، اۋى-فكرى كۇلمىنى توسماللەگىچە يۇق. متن اىچكىرىسىگە شونغىب بارە آلەمگنلر. شو معنادە اوشبو بېرىب بارىلەياتگن توركوم مقاله و معلوماتلرېم سىزگە اسقائەدى دېگن امىدىم بار. قويدەگى يازمەنى قونت بىلن اۋقىشكە حوصلە قىلسىنگىز فايدەدن خالى بۇلمس. بوندە عىشېر نوابى زمانداشى و دوستى پهلوان محمد (۱۴۹۳-ھراندە اۋگن) بىلن نوابى آرەسىدە بۇلىب اۋتگن قىزىق بىر هزل و شوخلىك بابىدە سۇز يورېتىب، اۋختلماقچىمىز.

گپ شونده كه، بىر كونى نوابىي مشهدگه بارگنيدە بېتاب بۇلىپ قالەدى. پهلوان محمّد نوابىنى زيارت قىلگنى قاشىگه يۇل آلهدى و نهايت منزلگه بېتىپ بارەدى و نوابىنى كۇرىشگه آلدىگه كىرەدى. كېلىپ، بېتاب شاعرىنىڭ بىدىنى اوقەلب، قولىنجىنى آيشگه كىرىشەدى. شونده پهلوان نوابى نىڭ چۇنتەگىدن، اېندىگىنە يازىپ قۇيىلگن بىر ورقنى اتەيىن بېكىتىقچە آلىپ سېكىن چۇنتىگى گە سالەدى. اوندە نىڭى گىنە بىر غزل يازىغلىق اېدى. نوابى بېتىگن غزلى قاغاز يوزىدن اۇقىب-اۇقىب، سۇنگ قىتىپ جايىگە قۇيەدى، اوقەلشگە/ماساژ قىلىشگە توتىنەدى و آرەدە پهلوان محمّد بىر مسئلە سۇزلەش اوچون نوابىنى سۇزگە تارتەدى. پهلوان نوابى گە نىمە دىگن؟ نوابى نىڭ حىرتى نىمە دە ايدى؟ انه شو بۇلىپ اۋتگن واقەنى اولوغ ادىب منە بوندەى اېسلەيدى:

«پهلوان مهربانلىق و شفقت يوزىدىن هر كون عىادتىمغە كېلور اېردى و ذلك (اوقەلاووچى/ ماساژ قىلووچى) خادملىغى و طريقىن چون كىشى اندىن يخشىراق بىلمس اېردى و اۋزى هم حكيم شىوہ كىشى اېردى -التفات قىلىپ، اول امر(ماساژ)غە اشتغال كۇرگوزور اېردى. قسازا، بىر كون كىم، سحرى فقير بو شعرنى ايتىپ اېردى كىم، مطلعى بودور كىم:

هر قىان باقسم يوزومگە اول قوباشدىن نور اېرور،
هر سارى قىلسم نظر اول آى منگە منظور اېرور.
بدایع البدایه

و بو شعر بېتى بيت اېردى و مسوده (قارلمه) قىلىپ جىيىمغە سالىپ اېردىم و هنوز كىشىگە اۇقومه يدور اېردىم و كۇرستمە يدور اېردىم.
پهلوان التفات يوزىدىن معهود(قصدن) دستورى بىلە اېگنىمنى توتر اېردى،
مقدمه بنياد قىلدى كىم:

- سېنى بوكون دېرلر كىم توركچە (اېسكى اۋزىبىك تىلىدە) شعرنى يخشى ايتورسېن و توركچە نظم ايتور اېلدىن اېشىتىپ، بىزگە بو سۇزنى مسلم توترلر.
بىزىنىڭ بىر سوالىمىز بار.

- سىز بارى سوالىنگىزنى ايتىنگ، - دېدى نوابى.

پهلوان:

- سوالىمىز بودورکه، تورکى گوى، شعرادىن اولچه شعرلى روزگار صحيفه سىده ثبتدور، قىسى يخشىراق ايتىدورلر؟ و سېنىگ عقىدهنگ انىنگ يخشى ايتماقېغه بارور، سېن بېگانور (ياقتيرماق، اعتراف قىلماق، خوش کورماق، معقوللهماق، لايق تاپماق)سېن؟

فقير (نوابى) دېدىم:

- بارچه يخشى ايتىدورلر، مېن بېگانور مېن.

پهلوان دېدى:

- سېن تکلف و کسر نفسى قوی، واقعى يوزىدن سؤز ايت که، بوکه «بارىنى بېگانور مېن»- دېر سېن، بارچه خود بىردېک اېمس، البته، تفاوت بار.

فقير ايتيم کيم:

مولانا لطفى مسلمدورلر و بو قوم نىنگ استادى و ملک الکلامى دور.

پهلوان دېدى:

- نېچوک سىد نسىمى (عمادالدين نسىمى) دېمه دىنگ؟

فقير دېدىم:

- خاطرغه کېلمه دى و بر تقدیر کېلماق، سىد نسىمى نىنگ نظمى اوزگه رنگ توشبتور، ظاهر اهلى (دنياوى کيشلر) شعراسىدېک نظم ایتمه يدور، بلکه، حقيقت طریقىن ادا قىلىدور. بو سوالده سېنىنگ غرضىنگ مجاز طریقى (عرفان و تصوف يۇنه لىشىده) ده ايتور اېل اېردى.

پهلوان اعتراض يوزىدىن کنایت آمىز دېدى که:

- روا بۇلغهى که، سىد نسىمى باریده لطفى نظمىنى پسند قىلغهى سېن و حال اول کيم، سىد نسىمى نىنگ نظمى ظاهر يوزىدىن مجاز طریقىغه شامل دور و معنى يوزىدىن حقيقت طریقىغه و يوقارى بيتنگ بيتنى اؤقیدى کيم، فقير بو سحر ايتوب اېردىم. چون مطلعنى اؤقیدى، اوزگه ابياتىن هم متعاقب بيان قىلدى و تخلص کيم بو نوع واقعى بۇلوبتور کيم:

گر نوابى سيمبرلر و صلین ایستب کورسه رنج،

یؤق عجب نیوچونکه خام ایتگن طمع رنجور اېرور.

بدایع البدایه

نوابىنى نسىمىغە تەغىير بېروب اۋقىدى و فى الواقع بو بيتده نوابى لفظىدىن نسىمى لفظى مناسىراق دور و فقير متعجب بۇلدم. آهسته راق ايلگىمنى جىيىمىغە ابلتتىم و ملاحظه قىلدىم: اۋزىم بيتىب جىيىمىغە سالغن مسودهده موجود اېردى حيرت و تعجبىم آرتتى. و پهلوان هم ايتگن سۇزىن اعاده (تكرار) قبله دور اېردى و شعرىنىڭ ابياتىن مكرر اۋقور اېردى. و فقير بى تحمّل بۇلوب سۇردوم كىم، اول ايش كىفئىتىن معلوم قىلغەى مېن. اول اۋزىن يىراق توتتى و اۋز سۇزىده رسوخ (تاكيد) كۆپرەك ظاهر قىلدى. فقير مبالغه قىلغان سايبى پهلوان هم مبالغه كۆرگۈزدى. ضرورت يوزىدىن سۇردوم كه:

- بوشعرنى قچان ياد قىلىب توتوب اېردىنگ؟

دېدى كه:

- اۋن ايكى يىل بۇلغە يكه، بابر ميرز انىنگ مجلسيده بو شعر اۋتر اېردى، مېنگە

بغايت خوش كېلدى بيتىب آلىب ياد توتتىم:

بارى هر حال بيله بوكون اۋتتى، اول تكيه (ياتاقخانه) سيغه باردى. تانگه (اېرتەگى كون) هم اول دستور بيله كېلدى، ينه صحبت بۇلدى، ينه بو سۇز ارەغه توستى. ينه فقير سۇردىم الهه (ilohd) اقلدىم كىم، بو ايش كىفئىتىن معلوم قىلغەيمېن. بو قتله خود دېدى كه:

- اول وقت كه، مېن بو شعرنى ياد توتتىم، كشتىگىرلردىن هم نېچەسى بار

اېدىلر و هم اۋرگندىلر (شعرنى يادله دىلر)، دېب اوچ-تۇرت پياده سارت (تاجىك) كشتىگىلرنى كه، انىنگ بيله كېلىب اېردىلر، تىلب دېدى كىم:

«اۋقونگ، انداق كىم مېنىڭ بيله اۋرگىب اېردىنگىز». الر دغى پى-در پى روان

اۋقىدىلر. فقيرغە تعجب اوستىغە تعجب واقع بۇلدى و پهلوان سۇزى صدقىده مبالغه قىلور اېردى. اگرچه مبالغه حاجت اېمس اېردى، نېچون كىم، صدق دعواسيده نېچە تانوق (گواه، شاهد) هم اۋتكردى.

عاقبت انداق معلوم بۇلدى كىم، اېگنىمنى اوله يديورغانده (اولشماق، توتماق)

جىيىمده كاغذ كۆرۈبتور، آهسته لىق بيله اول كاغذنى چىقىرىپ كۆرۈبتور و معلوم قىلبتور كه، اوشبو يقىنده ايتىلغان شەردور. او كاغذنى آچوق ياننده قۇبۈبتور و ياد توتوبدور و چىرمەب و جىيىمىغە سالىب تور. همول زمان بۇلغان سۇزلرنى اراغە

سالىيدور. آقشام كه، تكيه سىغه بارىيدور، كشتىگىرلرگه تكليف بيله اۇرگتيدور و بوبوروتوركه، اهتامام بيله تكرر قىلييدورلر كه، روان اۇقور چاغده روان اۇقوغه بىلر. پهلوان نىنگ اول نوع غريب ايشلىرى و عجيب ظرافتلىرى كه، تعبغه موجب تعجب و عقلغه باعث تخير بۇلغهى- كۇپ ابردى» (نوابى، مكممل اثرلر تۇپلمى، ۱۵-۱۱۷-۱۱۵-بىتلر) توم،

نوابى تخلصىنى نسىمى تخلصىگه المشتىرىب، هزل قىلگن پهلوان محمّد، علبشېر نوابىنى سىنه ماقچى بۇلهدى. نوابى بو شعر اۋزىنىكى اېكىنىنى دژاو پىقب يېتهدى. بوبوك شاعرنىنگ شعرىنى اۋزىنىكى بىلگن و شاعرلىك دعوايو دغدغه سى بىلن چىقنلر هم بۇلگن. شوندهى حالتلردن بىرىگه اشاره قىلگن:

خاصه معنيلريم ايل قىلسه تصرف كولدوك،
كىشى فرزندى قچان كىمسه گه فرزند اۋلميش.
نوادرالشاب

نوابى شعرىنى اۋزىمنىكى، دېب اصلاح قىلىشگه شاعر آلدىگه بارگنلر هم بۇلگن. بو حقدە بىرتە لى شعر يازگن. اولرنى عليحده مقاله قىلگن ايدىك. نوابىده بونقه مطايبهلر سىراب.

علیشبر نوابی انسکلاپدییه سی حقیده

کېینگى اۋن يىللىكده، هم اۋزبېكستان همده چېت اېلرده نوابی شناسلىك گوركيره ب رواجنه باشلهدى دېسك، مبالغه قيلمگن بۇله مېز. بو وقت ايچيده قىلىنگن علمى-عملى ايشلر سانى-سلماغى انچه يوقارى. اينىقسه، اۋزبېكستانده قىلىنگن ايشلر كۈزنى قمشتيرگودېك درجدهده. بىر آغيز ايتگنده، گۈزهل اۋزبېكستانده نوابی شناسلىك علمى ينگى رواجلنىش باسقىچىگه اۋتیب آلدی. در حقيقت اولوغ نوابی اۋزبېك خلقى نىنگ قلىبدن جاي آليب، مى رمزگه ايلندى؛ قوللوق!

اېشلىش جايىزكه، اۋزبېكستانده نوابی حياتى-ايجادى بۇيىچه باسلىگن تورلى-تومن نشرلر: گزىته، ترجمه لر، مجله، مقاله، رساله، كتاب؛ قىلىنگن علمى-تحقيقى ايزلەنيشلىرىنىنگ كېيتى كۈرىنمەيدى. هر يىلى نوابی نىنگ ينگى-ينگى قيزه لرى كشف اېتيلماقده. نوابی بىلن خلق اۋرتەسیده گى مسافه تاباره قيسقريب، شاعر خلقه يقىنلىشتيريلماقده.

افغانستان اۋزبېكلىرى هم اۋزبېكستانده بۇله ياتگن علمى، ادبى و مدنى اۋزگريشلىردن خبردار بۇلىشسه يامان بۇلمس اېدى. دريانىنگ ايكي تامانیده گى بىر خلقمىز، تقديريمىز قۇشاق، زواله مېز بىر. اينىقسه اۋزبېك ادبياتىگه عايد كتابلر افغانستانگه متصل كېلتيرىلىب تورسه، قۇلمه-قۇل بۇلىب اۋقىلسه فايدەدن خالى بۇلمسدى. اۋزبېكلر يشب تورگن ولايتلرده كېلتيريلگن كتابلر ساتيلسه نور اوستيگه اعلى نور بۇلور اېدى. كىمدير بو ايش بۇيىچه بىرىنچى قدمنى كۈترماغى كېرهك دېب اۋيله يمىن.

اېندى تىلداشلىرىمىزگه يېنگىللىك بۇلسين معناسيده نوابی بۇيىچه چاپ بۇلگن مهم بىر اثر حقيده معلومات بېرماقچىمىز. باسمەدن چىققن بو كتاب "انسكلاپيدىك"/"دايرة المعارف" خصوصيتگه اېگه. بو تور كتابلر جهان تجربه سیده

موجود دیر. اؤزبېکستان ده نوایینی انسکلاپیدیه (نشرده: قاموسی لغت دېیلگن) سیدن آلدین، "بابر انسکلاپیدیه" سی باسیلیب چیققدی. اؤزبېکستان ده (۲۰۱۶) بیر گروه نوایینی شناس عالم و تدقیقاتچیلر تامانیدن ایکی جلدلیک "علیشبر نوایینی قاموسی لغت" اثری یرتهیلدی. حجمی کتّه ایگی توم (جلده) توزیلگن بو معتبر اثر چیرایلی بیچیم، گۆزهل نقش و بېزه کلرده، اعلى قاغازده باسمه دن چیقیریلدی. اؤنلب مقاله نی اؤز ایچیگه آلووچی ۲جلد دن عبارت بو اینسکلاپیدیه نینگ: ۱- جلدی(الف - س)؛ ۲- جلدی(ت - ه) بؤلیب، دنیا قاموسچیلیگی معیاری اساسیده ترتیب بېریلگن و تدوین قیلینگندیر. مقاله لر ایخچم، انیق منبع لر گه تیه نیلیب یازیلگن. بیرینچی جلدی ۵۳۵ ببت؛ ایکینجی جلدی اېسه، ۴۷۹ صحیفه دن عبارت.

بو اولکن اثر فیلالوژی فنلری دوکتوری سراج الدین سیداف همده مېنینگ یقین دوستیم فیلالوژی فنلری دوکتوری افتاندل اېرکین اوفلرنینگ ۲۲ببتلیک کیریش سۆزی بیلن باشلنده دی. اوشبو کتّه قاموس نینگ عمومی قسمی اساساً نوایینی حیاتی و ایجادینی اؤز ایچیگه آله دی.

موضوع بؤیججه اثر ایچیده گیلر:

(اساسی مقاله لر)

- علیشبر نوایینی نینگ حیات یؤلی؛
- نوایینی ایجادی؛
- نوایینی اثرلری؛
- نوایینی نینگ پوییتیکه (شعربیتی) سی خصوصیتی؛
- نوایینی یره تگن اوبرز (بدیعی تصویر) لر توصیفی؛
- نوایینی دوری و ادبی محیط؛
- نوایینی و سلطان حسین بايقرا مناسبتلری؛
- نوایینی و جامی؛
- نوایینی و تېموری شهزاده لر؛
- نوایینی نینگ ایجادکار زمانداش لری؛
- نوایینی اثرلریده تیلگه آلینگن تاریخی شخصلر؛

- نوايى اثرلرئده دىنى، افسانوى شخصلر،
- نوايى نىنگ "محاكمة اللغتين" اثرئده تىلگه آلىنگن ۱۰۰۰ اتە فعل؛
- نوايى اثرلرى قۇلىازمهلرى؛
- نوايى اثرلرى منبعلىرى؛
- نوايى بۇيىچە چاپ اېتىلگن اثرلر؛
- نوايى شناس عالمر فعالىتى گه عايد معلوماتلر؛
- نوايى اثرلرئده گى بدىعى قهرمانلر.

و شونىنگدېك:

- نوايى اثرلرئده كېلگن دىنى موضوعلر؛
- نوايى و تصوف؛
- ادبى اصطلاحلر؛
- ادبى ژانرلر؛
- ادبى صنعتلر؛ كىتابلرئده تىلگه الىنگن اثرلر؛
- نوايى دنيا نوايى شناسلىرى نگاھئده.
- انسكىلاپئديه نوايى قۇلله گن عروض اۇلچاولرى و باشقهلرنى اۇزئده مجسم اېتگن.

سىز عزىزلرگه تىنىشتىرگىمىز انسكلاپئديه نوايىنى چوقورراق اۇرگنىشده **اسقاته دى** (كېرەك بۇله دى) دېب ايشانه مېز. اىكى جلدلىك اوشبو قاموسى لغت (دايرة المعارف) كمينه نىنگ كىتابخانه سىنى هم بېزەب تورئيدى. "عليشېر نوايى: قاموسى لغت" نىشرىنى برچە نوايى مخلصلىرى اىنىقسە، عزىز ياشلرگه ساتىب آلىشلرئنى توصيه قىلە من. كىتابخانه سئده بو كىتابلر موجود بۇلگن اۇزبېك نىنگ اوبئدن برکه ارئمه ئيدى. اۇزبېك اوبئنى نوايى بابامىزنىنگ تىرن تفكرى نور افشان قىلىب تورئشىگه ايشانچىم كامل. نوايى بىلن ىشش همەگه نصيب بۇلسىن.

قدىمانه شعر يا كه نوابى شناسلىك مسئلەلىرى

نوابى ايجادى قديمىن حاضرگچە جوده كۇپ تارىخچى، تذكەرچى، عالم و تدقیقاتچىلر ذهینىنى بند قىلىپ كېلماقده. نوابى اثرلىرىده ھلى بېرى اۇز يېچىمىنى تاپمەى كېلە يانگن معما-يو، مسئلەلر تلەى گىنە. اولرنى كشف قىلىش و آچىش نوابى شناسلر آلدیده كۇندەلنگ تورگن ايشلردن سنەلەدى.

توركى، اينىقسە اۇزبېك ادبىياتىمىز اۇزىگە خاص رنگمە -رنگ ادبى ژانر، لفضى، معنوى صنعتلر و شعرى اۇلچاو تورلرىگە اېگە. بولردن بىر قطارى حقىدە محمود كاشغرى نىنگ "ديوان لغت الترك" ("توركى سۇزلر تۇپلمى") اثرىدە معلومات بېرلەدى. مثلاً، "بىلىگ"، "تبوغ"، "سندروش"، "تۇرتلىك"، "تويوق"، "اۇتلوك"، "يىغى يۇقلاو" ... كىبى شعرى ژانرلر حقىدە گپ بارەدى.

بو شعرى تورلردە مىنگ يىل آلدین بابا-اجدادلرىمىز شعر يازىب، اۇزىدن مىراث اولكن قالدىرىب كېلگنلر. "اورخون آنە ساي بيتىكلرى" متنىدە ھم بولرگە مثال تاپىب كۇرسەتىش ممكن. شعر حقىدەگى شوندىە معلوماتلردن بىر مونچەسى نوابىدن سەھل آلدینراق يشەگن شىخ احمد طرازى نىنگ "فنون البلاغە" (بلاغت فنلرى) كىتابىدە قىد اېتىلگن. نوابى نىنگ "مىزان الوزان" اثرىدە: "توركى"، "سبزواری"، "اۇزماغ" (اۇزبېكلرنىنگ اۇزماغى)، "بودى بودای"، كىبى شعرى ژانرلر تۇغرىسىدە گپ كىتە دى. مذکور منبەلردە توركى شعرى ژانرلر حقىدە قىزىقندن-قىزىق معلوماتلر كېلتىرلەدى. ظهیرالدىن محمد بابرنىنگ "مختصر" و يا كه "مفصل" اثرىدن ھم ادبىياتشناسلىك مسئلەلىرى، جملەدن ادبى نقد، عروض بابىدە يېتلىچە معلومات بېرلەدى.

معلومات، شعرىتىمىز بىر تقىم عربچە، توركى و فارسى ادبى ژانرلر بىلن شكلىنگن، اولر سىز و بىزگە تىشىدىر. قىزىق جايى شوندىە كه، نوابى بو ژانرلر آرەسىدە

ھىچ قەيىردە اوچرەمەگن بىر شعر شىكلىنى ياكە ژانرنى اېسگە آلەدى. مېن بو حقدە ھىچ قندەي معلوماتگە اېگە اېمىمىن. اېزلب جواب ھم تاپە آلەمەدېم. التماس ھر كىم بېلگىنچە موضوع يوزەسېدن فكر بېلدېرسە يىخشى بۇلور اېدى. بلكىم، بېرار عقلى رسا تېلداشلىرىمىزلردن بېران بىر جۇبەلى (اۋرىنلى- معقول) فكر و معلومات چىقىب قالر.

علېشېر نوابى اۋزى نېنگ "مجلس النفايس" اثرى نېنگ تۇرتىنچى مجلسىدە شاعر مولانا شھاب الدىن حقىدە قىسقىچە معلومات بېرىكن، قىزىق بىر نظرى مسئلە گە ياندەشەدى. نوابى مولانا شھاب نېنگ ناپاب قابلىتى بار بىر شاعر صفتىدە تىنىشتىرەدى. نوابى گە كۆرە، مولانا قرآن آيتلىرىنى تېزدە تاپىب چىقىرىش اوچون "كشفا الابيات" گە اۋخشەگن بىر قولەي قاعدە يرهتگن اېكن. بو ايشى اوچون مولانانى علما و قارىلر تحسېن قىلىشگن. اولوغ شاعر، مولانا شھاب الدىن حقىدە منە بوندەي دېپە معلومات بېرەدى: "مولانا شھاب-مدۆن لقبى بېلن مشهوردور و انى "عجائب المخلوقات..." (مخلوقالرنېنگ عجائيبى، قىزىغى) دېسە بۇلر. با وجودى اول كە، "كلام الله" آيتىنى بات تاپر اوچون تدوېن قىلىدوركىم، علما و قرآ تعجب و حىرت يوزىدن تحسېن قىلورلر. كۆرە يپ سىزمى شو گېنېنگ اۋزىدە بىر يىنگىلىك كۆزگە تىشلەنە يېتىدى. او ھم بۇلسە "تېز اېتىب تاپىش" بونى ھم كىمىنە بېرار بىر منبعەدە اوچرە تگىم يۇق. چىستان، لغز، معما يانېدە خلقىمىزنىنگ "بات تاپر" دېگن ادبى تور شىكل ادبىياتىمىزنى بېزە ب توريىتىدى.

شوندن سۇنگ علېشېر نوابى گېيدە دوام اېتىب، يازەدى: «... (مولانا شھاب الدىن) بوندىن باشقە ھم صلاحىتلىق كىشىدور. بىر نوع «قدىمانە»؟ (شعرى ژانر بۇلىشى كېرەك) شعر ھم ايتور، اما، يقىندور آدمىلىق صورتىدىن منخلع (جايدن اوازلاشتىرىلماق) بۇلىب، اۋزگە جانور صورتىغە مسخ (يوز خونىكلەشىش، ماخاو يوز) بۇلغەي. انداق كىم، انسانىت سېرتىدىن سېباح و بھام (حيوان) سېرتىغە مبدل بۇلوتور. اما، بو دعوا اثباتىغە مصرع كىم "مقلوب مستوى" ("ياتىق تېسكىرېمەچە") شعرى صنعتىدە اېتىب دور، دليل بسدور كىم...

اېسكە سالىش اوچون شو اۋرىندە ظھرالدىن محمد بابرنېنگ بوتون باش بىر گۇزەل غزلى مقلوب شىكلىدە يازىلگن تاكىدلش لازم. بو غزلى يوقارىدن قويگە، قۇيىدن يوقارىگە؛ اۋنگدن ساغكە، سۇلدن اۋنگە؛ غزل شىكلىدە، ھر بىر بيتىنى؛

ادشمسم (؟) ايلنه سيگه اۇقيلهدى. بونى چينه كم شعرى معجزه ديسه هم بۇله بیرهدى. بو ژانرنى مېن "مقلوب" دىب تاپدېم، بلكه باشقه بير آتى هم بار دىر. سوال شوکه، نوابى بو مقالته «قدیمانہ شعر»-دېب قندهى شعر تورىنى كۇزده توتماقده؟ شوندهى بير شعر شكلى بارليگىدن خبردار ميسىز؟ جوده مهم و عين پيئده قىزىق سوال. قدیمانہ شعر يازگن شاعرنى بيله سىزمى؟ شعرىنىگ بو تورى قندهى خصوصيتلر گه ابگه؟

نوابى ايتگن "مقلوب" مستوى "ژانرى هم قىزىق شعرى شكل حسابلنهدى. شاعر شوندهى سۇز ياكه سانلرنى شعرده تاپىب ايشلتهدى كه، اولر اۇنگدن سۇلگه، عكسىنچه سۇلدن اۇنگگه قرهه اۇقىلسه سۇزىنىگ املاسى / يازىلىشىده اۇزگريش كېلمه يدى. مثلاً، درد، گرگ، دود، باب، نادان و باشقهلر. كلاسيك ادبياتىمىزده بو ژانرده شعر يازگن شاعر بۇلمهگن؛ نوابى شعرىعتىده هم اوچرهمه يدى. خلص، ادبياتىمىز تارىخى قىزىقدن قىزىق مسئله و واقعه لرگه باى بۇلگن. "مجالس" ده ايتىب كېتىلگن بىرگينه "قدیمانہ" شعر شكلى كىشى ذهنىنى اۇزى گه بند اېتهدى.

قىلىنى قىرىق يارىن بايقرا

«سلطان حسين ميرزا زمانى عجبىب زمانى اپردى، اهل فضل و بى نظير ابلدىن خراسان، به تخصيىص هرى شهرى مملو اپردى. هر كيشى نىنگ كىم بىر ايشگه مشغولاتى بار اپردى. همتى و غرضى اول اپردى كىم، اول ايشنى عملگه تېگورغى.» (ظهیرالدین محمد بابر)

گپ سلطان حسين بايقرا و عليشېر نوابى حقيده بارماقده. بو ايكي ذات نىنگ بىر عصر و زمانده، بىر محيطده دنياگه كېلىشى حكمتلى تصادفلردن بۇلسه كېرەك. بو ايكي اولوغ انسان حياتى بىر-بىرىگه باغلىق طرزده شكلىنهدى. كېلگوسى تقدىرلىرى مرگب سىياسى شرايط و قانلى آليشوولر دورىگه تۇغرى كېلدى. حسين بايقرا نوابىدن آلتى ياش كتته بۇلگن؛ يعنى بايقرا بېش يىل نوابى اولىمىدن كېين كۇپراق يشهدى. نوابى بار-يۇغى ۱۶۰ ياش عمر كۇرگن بۇلسه؛ سلطان حسين ۶۸ يىل حيات كېچىردى. بو ايكي معتبر انسان شخصيتى بوت، ايش و كۇرستگن فعاليتلىرى اېسه كۇپ قىرەلى بۇلگن.

نوابى بويوك شاعر، عالم، متفكر و دولت اربابى؛ حسين بايقرا بۇلسه تىنقىلى شاعر، بىر ججى رساله مۇلفى، ماهر سركرده، داوروغى عالمگه كېتگن شاه و سلطان بۇلگن. نوابى بىلن سلطان حسين اۇرته سىدهگى مناسبتلر هم جوده قلىن اېدى. اولر اېمكداش (بىر آنه نىنگ سوتىنى اېمگن) بۇلگنلر. دېبرىلى تېنگفور، مكتىداس، جوده صىمى دوستلر بۇلىشگن. بو خصوصده تارىخى و علمى-تحقيقى منبعلرده كۇپ و خوب يازىلگن دىر.

نوابى اۇز اثرلرىده حسين بايقرانىنگ سۇز بىلرمانلىگى، نكتهدان شاعر و شعر شناسلىگى بايىده كۇپ باره مقتب گپىرگن. حتى اولوغ شاعر اۇز شعرلرىنى نظرىدن اۇتكىزىش اوچون بايقرا حضورىده بۇلگن، شاه نىنگ ادبى مجلسلىرىده شعرلر بحث

آستىگە آلىنگن. ادبى يىغىنلاردا قىزغىن سىھىتىلەر قىلىپ تۇرىلگن. نوابى بىر غزلىدە مەنە بۇندەھى دېدى:

اى نوابى خردە نۇمىنىگە اصلاح ايله سىگ،
شاھ غازىدن جھانده خردە دانى يۇق كىشى.
بدايع البدايه

بايقرا علم-فن، شعر و صنعت اخلاصمىدى، و عىن پىتدە شاعر و ھىرمندلر نىنگ غمخور و ھىمايەچىسى بۇلگن. بايقرا سرايىدە ادبى يىغىنلر اويىشتىرىلگن بۇلىپ، اوندە يازىلگن شعرلر تحليل و تجزيە قىلىنىپ مھاكمە اېتىلگن. نوابى اثرلىرىدە تۇرلى سىبلر بىلن اېنگ كۇپ تىلگە آلىنگن شىخس بو حسين بايقرا بۇلەدى. "خىمسە" داستانلرى نىنگ اىرىم بابلىرى، "مجالس النفايس" تىكرەسى نىنگ ۸ - بابى، "ھىلالىيە" قىسىدەسى حسين بايقراگە بىغىشلنگن. شونىنگدېك نوابى باشقە كۇپلېب شعرلىرىدە حسين بايقرانى ھىرمەت ايله تىلگە آلەدى. شونىنگدېك شاعىرنىنگ باشقە بىر قطار اثرلىرىدە حسين بايقرانىنگ اېزگو خىصلتلىرى، عىجابى سىفتلىرى، قىلىق و فىعل-اطوارى؛ دولت و سىياسەت اىشلىرىدەگى كىچىلىكلرى ھىقىدە ھىم سۇز يۇرىتىلگن. نوابى حسين بايقرا ھىقىدە "مھاكمە اللغىتىن" اثرىدە شۇندەھى يازەدى:

«ابوالغازى سلطان حسين بايقرا... جھانبانلىق تىختىدە مھام توتتى و كىشورستانلىغ مىسندىدە آرام تاپتى، ملك سلكى گە امنىت گۇھرىن چىكىتى و جھان مزرعىدە جىمىيت دانەلرىن اېكتى»

نوابى دېك بويوك شاعر اۇز يازگن شعرلىرى و اثرلىرىنى باشقە لىرگە كۇرسەتىپ، تىنقىدى فكلرر آلىپ، كىچىلىكلرى بۇلسە تۇزەتىشلىر قىلگن. انىقراغى نوابى بىتگن اثرلىرىنى بىرىنچى بۇلىپ، عبدالرحمن جامى (مولانا جامى اېسكى اۇزىپىك تىلىنى يىخى بىلگن-ت. ايشانچ) و سلطان حسين بايقراگە كۇرسەتىپ تۇرگن. نوابى، ھىسبى مىصلحتى، معنالى تىكلىفلرىدن كۇپ بارە بىرھەمىد بۇلگىنىنى اعتراف اېتەدى: «...التفات و احترام يۇزىدىن بعضى معنيلر تاپىپ نۇم قىلورغە ھىكمىلر ھىم جارى بۇلدى و سۇز اسلوبىغە تىين لىر و اداسىغە تامينلر اظھارى بۇلدى».. "مجالس النفايس".

نوابى اينىقسە، سلطان حسين بايقرانىڭ نكتە دانلىك، نازك خياللىك صفتلىرىنى كۆپ مراتبە تىلگە آلەدى. شەرى مجلسلردە سۆزگە بەھ بېرىش بايىدە حسين بايقرا آلدېگە توشەدىگىنى بۆلمەگن. اونچە-مونچە كتە شاعرلر هم اۆز شەرلىرىنى بايقرا نظرىدن اۆتكىزىشگە باتىنە-آلمەگن. حسىنى تخلصى بىلن شعر يازگن، ديوان اېگەسى بۆلگن بايقرا شەرشناسلىك مسئلەسىدە جودە كتە قابىلىتى سۆز بىلوچى بۆلگن.

نوابى نىڭ مشهور تذكرەسى "مجالس النفايس" نىڭ سىگىزىنچى مجلسى (اثر ۸ مجلسدن عبارت بۆلىپ، اونده ۴۵۹تە شاعر حقىدە معلومات بېرىلەدى) حسىنى گە بېغىشلەندى. نوابى بايقرا تۇغرىسىدە مەنە بو جملەلر ايلە سۆزىگە دوام بېرەدى:

چون "مجالس النفايس" نىڭ يېتى مجلسىنى طبع اھلى غوغاسى و نظم خىلى علاساسى بىلە اۆتكىرىلدى سىگىزىنچى مجلس سلطان صاحبقران مجلسى دور كە، انى انداق كە، حقى دور بىان قىلماق ممكن اېرمس و اول دعواغە عقل كىم، منصف حكم دور رخصت بېرمس. نېچوك كىم، بۆلسە شكستە و بستە و بعضى پرىشان و بعضى پىوستە ادا تاپتى. اېمدى خلوتدە دغى بىر-ايكى نقل اول حضرت نىڭ غىر نظم لطايفىدىن هم بىتلىسە و بىر-ايكى سۆز شرح اېتلىسە بىراق بۆلمەغى».

نوابى بايقرانىڭ گۆزەل شەرئىتىدن الگولر كۆرسەتتە، اونىڭ شاعرلىك استعدادىگە يوكسك بەھ بېرەدى و "مجالس" نىڭ شو مجلسىدە سۆز يوربىتە توريب، حسين بايقرانىڭ اۆتكىر ذھنى، نكتە بىلىش قابىلىتىدن مثال كېلتىرەدى. معلوم بۆلىشىچە، مولانا لطفى خسرو دھلوى نىڭ ھند تىلىدە يازىلگن بىر شەرئىدىن ظرىف بىر نكتە تاپىب نوابى گە كىپىرىب بېرەدى. نوابى ظرافتنى ايشىتىب حىرتلنەدى:

«مولانا لطفى كە، اۆز زمانىدە خراسان ملكىدە توركى و فارسىدە ملك الكلام اېردى، بىر كون بەھار ايامىدە كىم، بولوت عاشق كۆزىدېك اشكبار و اول اشك قطراتىدىن ھر بىرى: معشوق وعدەسىدېك بىر موھوم تار آشكار قىلور اېردى، بو فقيرغە يۇلوقتى و دېدى كىم، بو ياغىن تارلرى مخصوص بۆلەدور، مير خسرو ھندوچە اشعارىدە بىر عجىب-غرىب معنا ايتىب دور و اول بو دوركىم: محبوب بەھار ايامىدە بىر يان باردورمىش بۆلغەى و ياغىن جھىتىدىن بىر بلچىق بۆلمىش بۆلغەى

و انىنگ آياقى بلچىغدىن تايىب يىقىلور چاغىدە غايت نازكلوگىدىن ياغىن رشتەسىن مددى بىلە توتوب قۇپموش بۇلغەي.»

علىشېر نوابى لطفىدىن اېشىتىگن اينچە (نازك) تصويرونى دوچ كېلگن كىشى گە مقتب گىپرىب بېرەدى. كونلردن بىر كونى حسين بايقراگە هم بو نازك حالتنى ايتىب بېرەدى. نوابى نىنگ مقتب گىپىرگن مثالى حسين بايقراده اعتراض توغدىرەدى:

«بو فقير بو معينى اېشىتىگچ، خوشحال بۇلوب، مير خسرونىنگ بو دقيق خيالىغە آقيرنلر اۇقودوم و طبع اهلېدىن ياغىن تقريبي بىلە هر كىم قاشىدە بو سۇز نقل قىلدىم. منگە يوزلنگن خوشوقتلىغ انگە هم يوزلەنىب، مير خسرونىنگ تعريفىدە بى اختيار بۇلدى. بىر كون هم مذكور بۇلغان تقريپ بىلە سلطان صاحبقران على مجلسلىرىدە بىندە بو سۇزنى عرض قىلدىم كىم، بىر كون مولانا لطفى مير خسرودىن بو نوع غريب نقل قىلدى، دېب. خيالىمدە بو كىم اول حضرت نىنگ هم طبعلىرىغە خوش كېلىب، تعريفىدە مبالغە قىلغوسىلر دور. بىندە كۇپ شىعف بىلە ايتقان اوچون فىالجملە تېسىم قىلىب، انبساط اظهارى قىلدىلر. اما كۇپ التفات واقع بۇلمەدى. سۇنغى كون انداق معلوم بۇلدى كىم، اول حضرت نىنگ مبارك طبعلىرىغە مير خسرونىنگ بو خيالىدە اعتراضى يوزلنگن اېمىش بۇلغەي، يىنە حىرت دست بېردى كىم، مير خسرونىنگ بو خيالىغە جامع طبع اهلى اعتراف و تحسیندىن اوزگە هيچ نىمە ظاهر قىلمەدىلر، آيا، اول حضرت نى اعتراض قىلىب اېركنلر»

نوابى بو اعتراض سببىنى حسين بايقرادن سۇرەيدى. سلطان حسين خسرو دهلوى بيتىدەگى قصورنى نوابى گە منە بوندىه توشىنتىرىب بېرەدى:

«على مجلسدە بېر اۇيۇب، عرض قىلدىم كىم، اول اعتراضى گھربار الفاظدىن اېشىتمك مراد دور. دېدىم كىم، اول اعتراض بودور كىم، اول ياغىن قىطرەسى يوقارىدىن قويى اېنىب كېلە دور، مقرر دورور كىم، رشتەسىغە دغى همول حالدور. رشتە كىم، مىلى قويى بۇلغەي، انىنگ مددى بىلە يىقىلەدورغان اۋزى اۋزىن اسرەماغى محالدور.

اول حضرت بو اعتراضنى نقل قىلغاچ، فقير بىلدىم كىم، مېن و هر كىشى هم كىم، بو معينى اېشىتىب، تحسین قىلىدور بىز-بىزچە غلط قىلغان اېمىش بىز.

قولاق توتوب اۋز نقص طبيغىمىغا معترف بۇلدىم. اندىن سۇنگ اول حضرت دېدى
كىم، بو بيت انداق بۇلۇبدوركىم، اعتراض محلى يۇقدور كيم؛

ضعفدين كلبمده قۇپماق ايسته سم ايلر مدد،
عنكبوتى رشته آسقان بۇلسه هر ديوارغه.

اميد اولكىم صاف طبع كۇزگوسى هرگز دوران حوادثيدىن غبارى اۇلتورمه غى
و مونداق روشن ذهن شمعين نوابى صرصرى اۋچورمه غى». "مجالس النفايس"
حسين بايقرا يوقايدىگى ترتبيده يازيلگن بۇلسه نقصانى بۇلمس، ديبه
تۇغريله يدى.

ينه بير واقعه گه كۇره، حصارليك ياش شاعر قبولى ينگى بيتگن بير غزلىنى
نوابى گه اۇقىب گپيرگنيدى، نوابى اونىنگ ايكنىچى بيتى گه اۋزگرتيريش كيريتيب:

سرو مايل بۇلدى كيم، اۋپگه ي آياغىنگ توپراغين،
يۇقسه هر ساعت صبا تحريكيدىن خم بۇلمه دى.

طرزیده تۇغريلب بېره دى. شو غزل حسين بايقرا حضورىگه اۇقىلگنيدى، او
ايكنىچى بيت عليشېر نوابى قلمىگه تېگيشلى اېكىنى دراو پيقه يدى. بو حالتدن
اطرافده گيلر حيرتگه توشه ديلر. يوقايدى كېلتيريلگن متندن معلوم بۇلېشىگچە،
حسين بايقرانىنگ نازك ديدى قىلنى قىرق يارگن كۇرينه دى.

چيندن هم حسينى اعتراضيدىه جان و معنا بار ايدى. حقيقتدن هم
يامغىرنىنگ ياغيشى تىپه دن چووه لىب توشه ياتگن ايپنى اېسلته دى. محبوبه سى
نىنگ عشقى سبب، لايدىه تاييب يىقىلماقچى بۇلگن عاشق؛ ياغين تارىدن اوشلب
توريشيدىه منطق يۇق؛ انىقراغى شعرى منطق بوزيله دى. تار، ايپ بير نرسه گه باغلىق
بۇلسىنكه، تاييب يىقىلماقچى بۇلگن ضعيف عاشق اوندىن مدد آلىب، اوشلب
اۋرنىدن تورسىن، يىقىلمه سين. عاشق اوشلب توره ديگن ايپ چۈه لمه ياتگن بۇله دى
ذاتاً. چواله تورگن ايپنى اوشلب اۋرنىدن تۇرىب بۇلمه يدى. شعرى منطق
يوزه سيدن خسرو دهلوى بيتى حسينى توزگن بيت كى باغلىگنده اېدى؛ بيتده گى
مبالغه ينده ده اساسلى راق چيقتن بۇلر اېدى.

علىشېر نوابى اثرلىگە يازىلگن سۇزلىكلر

نوابى اۋز اثرلىدە ۲۷۰۰۰ گە يېقىن لېكسىك بېرلىكلردن استفادە قىلگن دېب تخمىن قىلىنر اېدى. اما، كېىنگى معلوماتلردە بو رقم بېر نېچە برابر كۇپ (بېر مىليون اوچ يوز سكسان يېنتى تېوره گىدە) دېبە ايتىلماقدە. اۋرتە عصرلردە، كلاسىكلر آرەسىدە نوابى چەلىك كۇپ سۇز قۇلەگن ايجادكار تاپىلمسە كېرەك. شاعر اثرلرى نىنگ تىلى؛ شونىنگدېك، بېر تلەى تېكىس-روان ايتىلگن بېتلرېنى حسابگە آلەمگندە، نوابى شعرلرى سىز و بىز كوتگندېك سىلىق و آسان اېمس. "لسان الطير" ("قوشلر تىلى")، "نظم الجواهر" ("تېزىلگن جواهر")، "حالت سىد حسن اردشير"، "حالت پهلوان محمود"، "رسالة تير انداختن" و "مجالس النفايس" كىبى اثرلرى تىلى بېر قدر توشونرلى. بىراق، قالگن اثرلرى تىلى اونچەلىك سادە اېمس؛ لغتلسىز توشىنىب بۇلمەيدى.

نوابى ديوانلرى، اينىقسە "خمسه" داستانلرى بابلرى حقىدە يازىلگن نثرى كىرش سر لوحەلرى انچە گىنە غلىط. "نسايم المحبت" تىلى يېتلىچە مرگب؛ لىرىك شعرىتى ("خزاين المعانى") تىلى تېزلىكدە هضم بۇلەدىگن نرسە اېمس. چونكە، نوابى جودە كۇپ مرگب استعارەلرنى قۇلەگن؛ اوندە رنگمە-رنگ، اىچكىمە-اىچكى بدىعى تصويرلر افادەسى چقور؛ سۇزلرنىنگ شاعرانە باغلىنىشى زرگرانە؛ و اېنگ مەمى اولوغ متفكرنىنگ تىرن تفكرى و اۋى-تخىلى يوكسك.

نوابىدە گېبىرىلگن موضوعلر اۋراوى كېنگ بۇلگنى اوچون بوندەى حالت يوزە گە چىققن دېسك تۇغرى بۇلەدى. طبعى كە، اولكن فكرلر، معنا و مضمون تامانلمە چۇنگ اثرلر شوندەى كىبى **مرگب لىكنى** تقاضا اېتەدى. نوابى نىنگ ساچكى/نثرى اثرلرى تىلى هم انچە گىنە آغىر. اونىنگ اينىقسە "مىزان الاوزان"، "تارىخ انبىا و حكما"، "تارىخ ملوك عجم" كىبى اثرلرى شوندەى خصوصىتگە اېگە.

شونىڭ ئۈچۈن ھەم تورلى دورلردە شاعر اثرلىرىگە بېغىشلىب، قطار سۆزلىكلەر يېزىلدى. اوشبو لغتلەر نوابى فكرينى آچىشگە كلىت وظيفەسىنى اۋتەنگەن، شاعر ايشلىتگەن سۆزلەرنىڭ مغزىنى چقىپ، اىضاحلىشگە و معنالىرىنى اۋقووچىلارگە يېتكۈزىشگە خىزمەت قىلىپ كېلگەن. نوابىنى توشونىشگە اۋتمىشە ھەم، حاضر ھەم سۆزلىكلەرگە ضرورت سېزىلگەن و سېزىلماقەدە. نوابىنى اۋقىماقچى و اۋرگىماقچى بۇلگىلەر قۇللىرىدە لغت توتىپ اۋقىشگە كىرىشماقلىرى كېرەك.

اېندى بۇلسە نوابى اثرلىرىگە بېغىشلىپ تۈزىلگەن سۆزلىكلەرنى اۋقىشىنى سېزگە حوالە قىلەمىز. اۋقى ياتگىنىڭىز سۆزلىكلەر بېزگچە معلوم بۇلگىلەر؛ باشقە ھەم شۇنداق فرھنگلەر بېتىلگەن بۇلىشى احتمالدىن اوزاق اېمىس. اولر كېيىنگى علمى تەدقىقاتلردە اىنقىلەندى. اېندى قۇبىدەگى انە شو سۆزلىكلەر بىلەن تېشىشە سېز:

۱. بدایع اللغه ياكە بدایع اللغت ("عجایب لغت/تازە و نادر سۆزلەر لغتى"), توركى فارسچە سۆزلىك؛ ۱۵۰۰-يىلى سلطان حسين بايقرا تاپشیریغى بىلەن طالع ايمانى ھەروى تامانىدىن ۱۷۰۵ يىلى تۈزىلگەن. بۇندە طالع، نوابى نىڭ ۳۵۰۰ يېتىدە قۇللىنگەن اېسكى اۋزىبىكچە سۆزلەرگە فارس تىلىدە اىضاح بېرەدى.

۲. ابوشقە (قزى اېركك، نورانى، كېكسە)، ۱۶-ئەسىر توركىيە انادولىسىدە تۈزىلگەن فرھنگ. نوابى اثرلىرىنى اىضاحلىشگە خىزمەت قىلووچى بو لغت نىڭ تۈزۈۈچىسى مصطفى بن صادق؛

۳. لغت نامە فضل الله خانى، ("فضل الله خان تامانىدىن تۈزىلگەن لغت").

۴. كېلورنامە، يعقوب چىنگى تۈزگەن لغت.

۵. سىنگلاخ ("تاشلاق"), (۱۷۶۰) مىرزا مەھدى خان استرابادى سۆزلىگى.

۶. التمغای ناصرى ("ناصر تمغەسى"), شىخ محمد صالح اصفهانى لغتى.

۷. مقالید ترکیه ("تورکچە آچقىچ / كلىد") فتحلى بن كلبعلى قزوینى سپانلو يېزەتگەن سۆزلىك.

۸. منتخب اللغات ("تېنلىگەن سۆزلەر لغتى") ياكە، لغات شىخ سلیمان افندى بخاراى نامى بىلەن ھەم مشهور، شىخ سلیمان اۋزىبىك افندى بخاراى تۈزگەن لغت.

۹. خلاصۃ عباسى، محمد بن عبدالصبور خويى تۈزگەن لغت.

۱۰. اللغة على لسان نوابى ("نوابى تىلى سۆزلىگى") تۈزۈۈچىسى نا معلوم سۆزلىك.

۱۱. لغتِ نوابی، میلادی ۱۵۶۰ سنه ده اعلی بن محبّی توزگن لغت.
 ۱۲. اللغات نوابی والاستشهادات الجغتاییه ("نوابی لغتی و چیغتای تیلی دلیلری")، بو سؤزلیک مؤلفی نا معلوم.
 ۱۳. مباین اللغات، ("فرقلنووچی لغت")، فتحعلی خان قاجار توزگن سؤزلیک.
 ۱۴. کتابِ لغت اتراکیه (میلادی ۱۸۱۶) فتح علیخان.
 ۱۵. خمسه با حل اللغات ("بېشلیکنی سؤزلیک کؤمگیده توشونیش لغتی")، بو ایضاحلی لغت ۱۸۴۵-۱۸۴۸ ییلرده مؤلفی نامعلوم . بو لغت علیشېر نوابی اثرلری لغتی نینگ ۴- جلدی نینگ آخریگه قؤشیمچه قیلینگن.
 ۱۶. لغات چیغتایی و تورک عثمانی(چیغتایچه و عثمانلی تورکچه لغتی).
 ۱۷. حل لغات چیغتایی "خمسه نوابی" ("نوابی خمسه سی نینگ چیغتایچه لغتی").
 ۱۸. نصاب النوابی ("نوابی گه تېگیشلی مقداری تنلنگن لغت").
 ۱۹. لغت امیر نوابی ("امیر نوابی سؤزلیگی").
 ۲۰. در بیان لغت نوابی ("نوابی سؤزلرینی توشونتیریش بیانی").
 ۲۱. حل لغات چیغتایی(توشونتیریلگن چیغتایچه سؤزلر لغتی).
 ۲۲. خمسه با حل لغت ("سؤزلری توشونتیریلگن "خمسه" لغتی").
 ۲۳. فرهنگ حضرت میرعلیشېر ملقب به النوابی، ۱۸۶۹-ییلی آخوند بن میر حسین چهار جویی تامانیدن یره تیگن.
 ۲۴. تۇرت جلدلیک نوابی اثرلری لغتی آخریده بیریلگن ینه لغت (؟).
- ۲۰ - عصر باشلریدن توتیب، تا بوگونگچه نوابی اثرلری بؤیچه ینه کؤپل، علمی و فهرست لغتلر نوابی شناس عالملر و لغت شناس متخصصلر تامانیدن یره تیلدی. یوقاریده تیگه آیینگن سؤزلیکلرنی کؤزدن کپچیرکنمیز بو نرسه باشقه کلاسیک شاعر، ادیبلر اثرلریگه یازیلمه گنی معلوم بؤلهدی. فارس کلاسیکلری اثرلرینی توشینتیریشده لغت یازیشدن کوره، اثرلرگه حاشیه بیتیش عنعنه بؤلگن. بو هم نوابی نی ممتاز ایله گن بیر واقعی لیک دیر.

نوابىدىن نوا تاپدىم

كۇنگلوم آغرىتىدىنگ خىلايققە جفا تاشىن اوروب.

نوابى

نوابىنى يىخشى بىلىش و چقور انگلش اوچون اول، اونىنگ اثرلىرىگە مراجعت قىلىشىگە، اوقىشىگە تۇغرى كېلەدى. نوابى حقىدە بىلماقچى اېسەنگىز او بىلن زمانداش مۇخلر، شاعر، كاتب، تذكرهچى، واعظ و ادبىلردن كۇره هم او يازىب قالدىرگن كتابلرنى چقور اۇقىماق ضرور. زىرا، شاعر اۇز حقىدە اويدىرمەسىز، مبالغەلرسىز، بدىعى تۇقىمەلر قىلمىسدن آپ-آچىق گىبرىب كېتىگن. اېل پرورلىك، انسانسپورلىك، طبيعتگە تۇغرى مناسبتدە بۇلىش و حيوانلرگە هم رحم و شفقت و برچە اېزگولىكلرگىنە كىشى نىنگ عمرىگە عمر اعطا اېتەدى و حياتنى معنالى بۇلىشىگە خىدمت قىلەدى. كىشى نىنگ يىخشى صفتلرى-يو، آتىنى باقى و بردام ايلەدى.

اېرور چون عالم اىچرە جاھ فانى، يىخشى آت باقى،
بس اېل كامىن روا ايلە اۋزونگىنى كامران كۇرگچ.

نوابى بىلن باغلىق بىر مسئله شوكة، او هيچ قچان تىن آلىب، اويىدە، مسجد، خانقاه ياخود سرايدە ياتىب، دنيا و اېل ماجرالرىدن قاچىب، اۋز قابىغىدە بىقىب يشەمەگن، گوشە نشىن شاعر بۇلگن اېمس. او قەناق حيات بغيرىدە، اېل-اولوس بىلن هم نفس عمر اراپەسىنى بىرگەلىكدە تارتىگن؛ خلق دردىدن دردمند اېلسپور متفكر انسان بۇلگن. «اېل بۇلمسە سلطنت ممكن اېمس» دېگن «تارىخ ملوك عجم» ائرىدە.

خلققه اؤت سالمه، ظلم قیلمه، قؤلیدن ایش و نانینی آلمه. مبادا شوندهی قیله دیرگان بؤلسنگ، اېلگه مېنینگ جانیم فدا! بورون مېنی کویدیر، مېنی جانیمگه قیل رنج و عذابینگ بؤلسه، دېیلهدی قوییدهگی شاهانه بیتده:

اولوسقه اؤت سالور اېرسنگ مېنی بورون اؤرته،
نېدین کیم اؤتنی توتاشتورغالی کېرک خاشاک.

نوایی باش وزیر صفتیده ذمه سیگه آلگن دولت ایشلرینی اعلی درجهده بجریب گینه قالمهی، حتّا، بر قرار دولت ایشلرینی یوریتیش، ادارهنی مستحکم باشقیریش مقصدیده تېموری شاه و شاهزاده لرگه علیحده کؤرستمه لر، دولت اساسلری بؤییچه نظامنامه هم یازیب ("حیرت الابرار" نینگ ۶۱ بابی) تقدیم اېتگن و عدالت بیلن ایش توتیشلریگه توصیه لر بېرگن. نوایی عمری نینگ بیر قسمی برکه لی ایجاد بیلن، ینه بیر قسمی سیر مشقت دولتچیلیک ایشلریگه ایلینگن، کیم قنچه وقتی نماز-نیار، عبادتده کېچگن، و تېرک عمری نینگ قالگن کتّه بؤله گی خلق ملاقاتیده اؤتگن. و خلقنی حمایه قیلیب یشه گن:

یوز جفا قیلسه منگه، بیر قتله فریاد ایله مان،
اېلگه قیلسه بیر جفا یوز قتله فریاد ایله رم.
یاکه

عدل ایله عالم یوزین آباد قیل،
خُلق ایله عالم اېلینی شاد قیل.

دېگن اولوغ بابامیز.

نوایی نینگ منزلی "حکمت اوپی"، "دولت سرای" وظیفه سینی اؤته گن. او خلقدن حیات تجربه سینی اؤرگنیب، ینه شو خلققه اؤگیت و پندنامه لرنی تارتیق قیلگن. خلقدن سېوینگن. منه بو اېکّی گینه بیت سؤزیمیزگه دلیل بؤله آله دی:

مینده بو مابین اېرور زارلیق،
خلق جفاسیغه گرفتارلیق.

بىردم اولوس محنتىدىن كام يۇق،
بىر نفس ابل جورىدىن آرام يۇق.
حىرت الابرار

اولوغ شاعرنى توشىنمەنگىلر بۇلگن. شاعرنىنگ نادان خلقدن كايىگن و نالىگن
اۋرىنلىرى جوده كۇپ بۇلگن:

تېنگرى خلق اېتمىش مېنى گويا ملامت چېكىلى،
كىم دىمى يۇق كىم، اېمس مېن خلق ناداندىن ملول.
بدايە البدايە

نوابى تېمورى شىزادەلر اۋرتەسىدە پىدا بۇلگن كىك و كتە-كتە ناخوشلىكلرگە
اىب كېلگن واقەلر گىرداىيگە اۋرەلەشىب قالىشگە مجبور بۇلەدى. آتە-اۋغىل، اكە-
اوكة، تاغە-جىين و بابا-ئىيرە لىر آرهسىدەگى ناراضىلىك و كېلىشماوچىلىكلرنى سۈگن
(حل قىلگن). شونىنگدېك، باشقە تلەى اجتماعى معما و علتلرگە يېچىم تاپەيىن،
دېپە تىنىم بىلمەى كۇپدىن-كۇپ سىرسان-سىرگردانىلىكلرنى باشدن كېچىرەدى.
بىرچە زىمانلردە شاھ و شىزادەلر پىر مدعا بۇلىشىگن، حاكىمىت اوچون ارەلرېدەگى
ضدىتلر خلق باشىگە كلفت ياغدىرگن. اۋشە تېمورى زادەلر اۋرتەسىدەگى بخت سىز
واقە-حادئەلرنى آلولىتتىرىش اوچون ابل-اولوسدن توتشتىرىق و اۋتىن صفتىدە
فايدەلىلىگن. اولوغ شاعر خلقنى بلا-قزالردن امان، قارە ساغىنگىلردن اسرەب
قالىشنى اىستەگن:

اۋز يۇلىدە تېنگرى توتسون ابلنى دشمندىن يىراق،
شە قاشىدە كىم كە شىطانوش دورور اندىن يىراق.

نوابى "جنگ و جدللىرى تىنچىتەيىن"، دېپە تورلى طايفە آدملىر آرهسىدە
زارلىقلر تارتگن. اولوسدن محنت چېكىب، خلق جورىدن تىنچىنى يوقاتىب يشەگن
انسان. اېنگ مېمى، عىشېر نوابى شو كويىنچىكلىكنى اۋزىگە مراق، ارزىگولى ايش و
بخت سعادت بىلگن. كېلىنگ نوابىدن ابلپىرورلىك، خلق سېورلىكنى اۋرگنەيلىك.
اونىنگ اېرگۈ ايشلىرى، انسانى فضىللىرى، دانالىك بابىدەگى اۋگىتلىرى بىز اوچون
مىياق بۇلىب قالە بېرسىن. نوابىدن اۋرگنگن سىباغىمىز، آلگن نوا مىز شولر بۇلسىن.

نوابى ايشلتگن سۆزلرنىڭ يازىلىشى و ايتىلىشى قندەى بۇلگن؟

غلىشېر نوابى قۇللەگن فارسچە، عربچە، عموم توركى سۆز، صاف اۋزبېكچە لىكسىكە و بىرىكمەلر نىڭ تلفظىنى بىلىش جودە مەم. نېگە بو مسئلە گە تۇختلدىك؟ گپ شوندە كە، ايرىم جنوبى توركىستانلىك تىلداشلىرىمىز نوابى شعرلىنى، عرب حرفلىرى نىڭ بى معنا كۆرىنىشى سبب بوزىب، جودە قدىمى و انتىقە تلفظلر بىلن ادا اېتەدىلر. سىز اۇقىب تورگن مقاله انه شو معمانى بىر قدر بر طرف قىلىشگە كۆمكداش بۇلەدى دېگن امىدە مىز.

كلاسىك متلرنى بوگونگى املا بىلن اۇقىش نىڭ اۋزىگە يرهشە معمالرى بار. اۋشە دوردهگى عرب يازوويدة عكس اېتگن اېسكى تىكىستلر معلوم بىر ارفاگرافىك (معنالى قىسملرىنى تۇغرى يازىش) قاعده گە اېگە بۇلمسە-دە، اولردە نسبتاً برقرار املا شكلىلنگن. شونگە قرەمەى، اېسكى عربچە متلردە "چ"، "پ"، "ز"، "گ" حرفلىرى (بولرنى كېىنچەلىك فارسلىر يازووويگە قۇشگنلر) بۇلمەگن. نوابى زمانىدە بو حرفلر فقطگىنە "ج"، "ب"، "ز" و "ك" حرفلىرى شكلىدە افادەلنگن. بىلگىنىڭىزدېك، نوابى اثرلىدە هم چ- پ- ژ- گ حرفلىرى قۇللنىلمەگن. شو حرفلر قتنشگن سۆزلر "ج"، "پ"، "ز"، "ك" شكلىدە عكس اېتتىرىلگن. بوندەيلرگە اعتبار قرەتىلماغى لازم. بولردن تشقىرى ايرىم حرفلر باركە، اولرنى اۇقىشده تلهى قىين چىلىككە دوچ كېلە مىز:

"الف/ه" و "ا" حرفلىرى اۋرتەسىدە قىسى چىگرە يۇق.

نوابى شعرىتىدە سۆز سۇنكىدە كېلگن الف/ه؛ حرفلىرى -+ كۆرىنىشىدە يازىلگن. مثلاً، "مېنگە" اۋرنىدە "منگا" شكلىدە يازىلسە، سۆز اۋرتەسىدە كېلگن الف؛ - ا- قىلىپ يازىلگن. "جانلر"، "جانلار" شكلىدە بىتلىگن.

مثال:

اى الفدېك راست قدىنك حسرتى جانلار ارا،

جسم ايچىندا جان كېبى سېن بارچە سلطانلر ارا.
بوگونكى املاده:

اي الفديك راست قېدېنگ حسرتى جانلر ارا،
جسم ايچىنده جان كېبى سېن، برچە سلطانلر ارا.

ايتىب، يازسك تۇغرى ايش قىلگن بۇلە ميز.
- سۇز اۇرتەسىدە كېلگن "الف" - حرفى بيلن كۇرسەتيلگن:

حسنى آرتار يوزدا زلفين عنبر افشان ايلانچ،
شمع روشناق بۇلور تارين پربيشان ايلانچ.
بوگونكى املاده:

حسنى آرتار يوزده زلفين عنبر افشان ايله گچ،
شمع روشناق بۇلور تارين پربيشان ايله گچ.

- سۇز اۇرتەسىدە گى "ى" حرفى هم توشىرىب قالدىرىلگن، بىراق بوگونكى
املاده اېسە، "اى" حرفى بيلن بىرگە يازىلەدى. مثلاً، "بىر" (سان) "بر" طرزىدە
بىتىلگن. شونىنگدېك، "بىرلە" كۇمكى سۇزى نوابى اثرلىرىدە "برلە" قىلىپ عكس
اېتتىرىلگن. مثلاً، "كېبى" سۇزى نوابى متنلىرىدە "كېبى" كۇرىنىشىدە يازىلگن.
اېسكى املانچە مثال:

ايكى برماق برلە توتوم لعلين اول رخسار ارا،
ايلا كيم بلبل توتار گل يىفراغين منقار ارا.
بوگونكى املاده:

ايكى برماق بىرلە توتتوم لعلين اول رخسار ارا،
اۋىلە كيم بلبل توتر گل يىفراغين منقار ارا.

- سۇز اۇرتەسىدە كېلگن "ۋ" تىل اۇرتە اونلى هم توشىب قالدىرىلەدى.
مثلاً: "اۋىلە" سۇزى "اىلا" شىكلىدە افادە اېتىلگن:

آق اوقار^{۱۹} اوتاغه^{۲۰} سى چابكسوارىم باشىدا،
اىلاكىم خىط شعاع سى اىلاگى ظاهر قوياش.
بوگونكى املاده:

آق اوقار اوتاغه سى چابكسوارىم باشىدا،
اويله كىم خىط شعاع سى ايله گى ظاهر قوياش.

"چ" حرفى "ج" شكلىده كېلهدى:
چىقتى جان قاشىما جانان كىركاج،
كىم هلاك اؤلغان اىكان جان كىركاج.
بوگونكى املاده:

چىقتى جان قاشىمه جانان كىرگچ،
كىم هلاك اؤلغن اېكن جان كىرگچ.

- عليحده مستقل سۆزلرنىنگ قوشىلىب يازىلىشى، مثلاً:
اولپريوش، اينوایی كىبى سۆزلرده كۆره سىز. بولر اصلىده ايكىته سۆز بۇلىب
ايرى-ايرى يازىلىشى لازم:

سىن كىم و نعتىن دىماك تىل اسراغىل بو نكتهدىن،
اينوایی، معرفتنى قىلما هر نى بار خىج.
بوگونكى املاده:

سېن كىم و نعتىن دېمك تىل اسره غىل بو نكتهدىن،
اى نوابى، معرفتنى قىلما هر نى بار خىج.
ياكه:

اولپرى هر دم قىلور مجنونلارىن ياد اوزگا نوع،
لىك ايتار مىن تىلبه گا هر لحظه بىداد اوزگاچا.

^{۱۹} . اوقار: تورنه

^{۲۰} . اوتاغه- باش كىيىمى، تاج قۇندىرىلگن قىلپاق.

بوگونكى املاده:

اول پرى ھردم قىلور مجنونلرين ياد اۋزگه نوع،
لېك اېتر مېن تېلبه گه هر لحظه بيباد اوزگه چه.

- ايگى لنگن/تشديد حرفلى هم كۋرستيلمه يدى:
ايكى گل وقتى دورور، ايكى قوياش ميدانيدور،
كيم كونكليدا ايكى عارض نينگ غم هجرانيدور.
بوگونكى املاده:

ايگى گل وقتى دورور، ايگى قوياش ميدانى دور،
كيم كۋنگليده ايگى عارض نينگ غم هجرانى دور.

نوابى نينگ منه بو گۋزهل بيتيگه دقت قىلينگ:
حق يوليندا كيم سىنگا بير حرف اۋقيتميش رنج اילה،
ايلاماك آسان ايماس حقين ادا مينگ گنج اילה.
اوشبو بيتنى ملتداشلىرىمىز منه بوندهى نا تۇغرى اۋقىشهدى:

,Haq yo'lindo kim sango bir harf o'qitmish ranj ilo
.Aylomok bo'lmos ado, oning haqin ming ganj ilo

نوابى دوريده سۋزلر بوندهى تلفظ قىلنمهگن. سببى تىلنمىزده **سىنگرمانىزم** /
singarmonizim (تاووش اويغونلىگى) دېيرلى يۋقالىب بۈلگن. فارس و عرب
تىللىرى تائىريده سۋزلرىمىز تلفظى بوزىلىب، شيرهسى كېتىب و آهنگى سۋنىب
قالگن. اېندى بۈلسه عين بيت نينگ تۇغرى ايتىلىش و يازىلىشىنى كېلتىرهمىز:

.Aylamak bo'lmas ado, oning haqin ming ganj ila

نوابى بىلن آرهمىزدهگى مسافه تىلشناسلىك بۈيىچه آلىب قرهسك
اونچهلىك كنه اېمس. بار-يۋغى 6عصرگه يېتر-يېتمس. تىلدهگى بوندهى (يعنى
يوقارىدهگى غليظ تلفظ) قويوق اۋزگريشلىر فقط گينه، تىل نينگ تاووشلىر تىزىمده يوز

بېرمەيدى. اۈزگريشلىر تىل نىنگ برچە سطحلىرىدە هم كۆرىنىش بېرەدى. نوابى سۆزلىرى بىزگچە سادە، روان و آھارى تۈكىلمەگن بىر شىكلدە يېتىپ كېلىنگى بار نرسە. شاعر ايشلىتگن سۆزلىر و توزگن گېلرنىنگ ھەمەسى ھەم سادە، روان و تېكىس اېمىس. عروض وزنى طلىبى بىلن ايرىم سۆزلىر يۇقارىدەگى كۆرىنىشە ھەم افادە قىلىنە بېرگن. بو حالت نوابى اثرلىرىدە كۆپ ھەم قلىن اېمىس.

باشقە تاماندن نوابى مەھم اجتماعى، فىلسفى، اخلاقى و معنوى مسئلەلەر خصوصىدە سۆزلەياتگندە، تىل نىنگ مرگب شىكللىرىدىن استفادە قىلگن، قۇشمە گېلر توزىب، كېنگ سۆز ذخىرەسىدىن اونوملى فايدەلنگن. چونكە، يوقارى تفكر و چۇنگ معلومات بونى طلب اېتگن. يەنە قېترە من، بو نرسە نوابى تلفظى عىنا بوگونگى تلفظ دېگنى اېمىس.

نوابى تىلى حاضرگى اۈزبېك تىلىگە ھەر تامانلەمە يقىن تورەدى. باشقە توركى تىللىر تلفظى و سۆز يەسەلىشىگە ھەمدە بىر تقىم باشقە گرامماتىك خصوصىتلىرىگە عىنا ماس كېلمەيدى. اولوغ شاعر توركى تىللىر عنصرلىرىدىن ھەم جودە از مقدارە اۈزلىشتىرگن حالتلر يۇق اېمىس. بىر سۆز بىلن ايتسك، بوگونگى اۈزبېك ادبى تىلى اۈشە نوابى قۇلەگن اېسكى اۈزبېك تىلى نىنگ، تۇلدىرىلگن، بايتىلگن، يىنگىلنگن و زمانوى كۆرىنىشىگە اېگە بۇلگن بىر شىكلى دىر.

نوابى دورىدە توركى و صاف اۈزبېكچە سۆزلىر قندەى تلفظ قىلىنگى "اۈزبېك ادبى تىلى تارىخى" كورسىدە اۈرگنيلەدى. شو نام آستىدە بىر قطار كىتاب و قۇللنمەلر ھەم بار. سۆزلىر اۈز ترانسكرىب (اۈشە دورگە خاص تلفظ) شىكلدە عكس اېتىدىرىلگن. مەنە، افغانستان دە ھەم عىلىشېر نوابى اثرلىرى بىرىن-كېتىن چاپ قىلىنىپ، اۈز اۈقۇوچىلىرى قۇلىگە يېتىپ بارماقدە. افسوسكە، نىشر قىلىنگن اثرلردە متنى خىطالر جودە كۆپ. معلوم خىطالر اثرنى اۈقىش، توشونىش و انگلشگە جدى قىيىنچىلىكلر توغدىرەدى البتە. خىط اوستىگە خىط بۇلمىسنى كۆزدن قاچىرمىسلىگىمىز لازم. اېندى نوابى شىعەرىدە ايشلەتىلگن ايرىم سۆزلىرنىنگ اېسكى يازىلىشى و بوگونگى تۇغرى ايتلىشىگە عايد ايرىم سۆزلىرنى مثال صفتىدە كۆرستەمىز.

نوابى دورىدە اېسكى اۈزبېكچە سۆزلىرنىنگ يازىلىشى شو سۆزلىرنىنگ بوگونگى تۇغرى ايتلىشى بۇيىچە مثاللر:

- o'zbek / اۋزىبك-اۋزىبك
- Aylamas / ايله مس-ايله مس
- Aylagay / ايله گهى-ايله گهى
- O'zga / اۋزگه-اۋزگه
- Aylagach / ايله گچ-ايله گچ
- Ayladi / ايله دى-ايله دى
- Tushmasun / توشمه سىن-توشمه سىن
- bilga / بيلگه-بيلگه
- Alaganda / ايله گنده-ايله گنده
- Aylagan / ايله گن-ايله گن
- Bila / بيله-بيله
- Birlan / بىرلن-بىرلن
- Olinda / آلىنده-آلىنده
- Aylabon / ايله بان-ايله بان
- Manga / منگا-منگا
- Sanga / سىنگه-سىنگه
- Ko'ngulga / كۈنگولگه-كۈنگولگه
- Aylar / ايلر-ايلر
- Bizlar / بىزلر-بىزلر
- Istamas / اىستهمس-اىستهمس
- Istamangiz / اىستهمگىز-اىستهمگىز
- O'ylakim / اۋيله كىم-اۋيله كىم
- Aylamish / ايله مېش-ايله مېش
- Anglag'il / انگلاغىل-انگلاغىل
- Yanchay / يانچاى-يانچاى
- Tuzay / توزهى-توزهى
- Yuzlangay / يوزلانگهى-يوزلانگهى

- O'ylarga / اۋىلرگه -
- Ko'ngulga / كۈنگۈنگه -
- Qilmag'ay / قىلماغى -
- Bog'lar / باغلار -
- Bo'lmisham / بولمىشام -

نوابى سباقلىرى

سېن اى گل، اورمه بلبل جانىغه بىداد خارىن كىم،
سېن و مېندېك گل و بلبلنى كۆپ اۆتكردى بو بوستان.
نوابى

دولت، حكومت و جمعيتنى باشقارش بارهسىده ايلشېر نوابى نىنگ گۆزل
سۆزلىرى-يو، حكمتلى اۆگىتلىرى بار. حكمدار بىلن رعيت اۆرتەسىدهگى مناسب،
شونىنگدېك، پادشاه و سلطانلارنىنگ توتومى (ايش يوريتيش يۇسىنى)، اخلاق،
آدابى حقىده هم پند و كۆرستمەلر بېرگن اولوغ بابامىز.

بويوك متفكرنىنگ تىلگە آلىنگن مسئلەلر بارهسىدهگى پندنامەلرى ايلجده
كتاب حالىده، نوابى قلمى ايله بىتىلمەگن اېسە-دە، اونىنگ بىر تلەى اثرلرى جملەدن
"خمسه"، "محبوب القلوب" ("كۆنگىلر سېوگىنى")، "منشآت" ("مكتوب، بىتىكلر")،
"وقفىه" ("بغىشلاو")...دە كۆپلەب اوچرەتەمىز. اؤيلشېمچە، بو قىمتلى و سىر معنا
اۆگىتلر تۇپلىنىب، بىر كتاب حالىگە كېلتىرىلسە، سۆزسىز نظامالملك نىنگ "سياست
نامە"سىگە اۆخشە"گن معتبر بىر اثر دنياگە كېلگن بۇلر اېدى.

بىزنىنگچە، نوابى اۆگىتلىرى انسانگە روحى آذوقە بۇلىب خذمت قىلەدى. خلق
اولردن اولكن منفعت كۆرەدى. بو خزىنە گە اىلىك سونگن، قۇلى قوربوق چىقمەيدى.
شاعرنىنگ دانالىك دفتىرى ھەنى اۆزىگە مشغول ايلهگن. شو سبىدن نوابى بىز
اوچون هم دايمى موضوع بۇلىب، ذھنىمىزنى اۆزىگە مشغول قىلىب كىلماقده.

نوابی گه بغیشلب یازگن مقاله لریمیزدن بیریده، "نوابی نینگ شاه غریب میرزا" گه اؤگیتلری نامی آستیده، عیناً شو مسئله اوستیده تۇختلگن اېدیک. بو مقاله میزده علیشېر نوابی نینگ خان میرزا/ سلطان اویس بهادر^{۲۱} گه قرهته ایتیلگن عجایب اؤگیت و نصیحتلریدن الگولر کپلتیریپ، بو بارهده سؤز یورپته میز. بویوک شاعر نینگ شاه اثری بؤلیمیش "خمسه" ("بیشلیک") ترکیبیگه کیرووچی "لیلی و مجنون" داستانی نینگ ۳۷-بایده یوقاریده تیلگه آیلنگن موضوعگه عاید نهایتده گۆزل فکر و شیرهدار شعرلریگه دوچ کپله سیز. اولوغ نوابی "لیلی و مجنون" داستانی تونگته هیئتیب، مذکور عنوانی منه بو جمله لر بیلن بیزه بدی:

«شهباده سپهر جناب و سپهر خورشید انتساب، یعنی سلطان اویس بهادر مدحیده سؤز انتھاسی و نصایح بساطیده کۆپ لعل و دُر مکنون و مواظ خوانیده فواکه و نعم گوناگون اول حضرتقه قولاققه آلماق و آغزیگه سالماق نینگ صلاحسی». اوشبو متن نینگ بوگونگی بیانی: («آسمانچه لیک مرتبه سی اولوغ و قویاش نسبتلی آسمان بؤلگن شهباده، یعنی سلطان اویس بهادر مقتاوی بیلن سؤزنی تامامله ماق، و نصیحتلر بساطیدن یشیریلگن دُر و لعل همده پند و اؤگیتلر دستور خوانیدن تورلی- تومن ناز-نعمت، طرفه میوه لرنی (بیریپ)، اول حضرت قولاغیگه آلیب، آغزیگه سالماق لیک مصحلتیگه چقیرماق»).

مذکور بابده گی بیتلر ساقی گه مراجعت بیلن باشلنهدی. نوابی "لیلی و مجنون" داستانی اداغلرکن، چرچاق باستی، کیفیتنی کؤتریش، شاعرلیک طبعیدن شعر قویولیب کپلیشی اوچون روحی چپکینیش قیلیب، کؤنگلیده گی منه بو گۆزل بیتلرنی کاغذ اوزره شونده ی تۆکیب ساله دی:

ای ساقی دور! بیر قدح توت،
 حزن اهلېغه ساغر فرح توت.
 اول قدحینگنی ایله گردون،

^{۲۱} . غریبی تخلصی بیلن شعر یازگن شاه غریب میرزا، حسین باقر انینگ اوغلی. آنه سی خدیجه آغا

غچه چی.

^{۲۲} . خان میرزا لقبی بیلن مشهور بؤلگن سلطان اویس، میرزا سلطان ابوسعید کوره گان نینگ سلطان

محمود میرزا ناملی اوغلی و یونس خان قیزی سلطان نگار خانیمدن ۸۵۶ -ییلی سمرقندده دنیاگه کپلگن.

قويغىل انگه باده شفقگون.
 چون بۇلدى لبالب اول پياله،
 قيل آنى مېنينگ سارى حواله.
 كۇرگچ انى هوشدين بارايين،
 بيردم بيله انى سيقراييين.
 كيم تاپمه سون اول سپهر ساغر،
 اطرافيده قطره دين بير اختر.

داستان يره تيشده، اوزيدن فكر تره تيب، سوز ملكيده جولان قيليشدن سۇنگ
 نوابى آسمانگه اۇخشه گن توستوغان (قدح) ده بير تامچىسىنى هم قالديرمهى شراب
 سيقرگىسى كېلهدى. تخيل كېنگليكلىرىگه پرواز ابته يين، دېب، مى ايچماقچى
 بۇلهدى. بو مى ايچيشدن مراد معنوى قانيقيش، روحى كۇترينكيلىك، كۇنگىل
 چيگىلىنى يازيش، سۇز و فكرلشدين لڈت آليش اېدى. شاعرنى ينه ده يازيشگه،
 كويلشگه چارله يدى بو شراب. و ينه بونده يين مى سيقريشدين مقصد سۇز
 ميدانيده قلم سوريش و اېنگ يخشى سۇزلرنى نظم ابييگه تيزيب، سلطان اويىسگه
 نثار ايله ماق اېدى:

تا سۇزده فلک نشانليغ ايلهى،
 اختر كيىى دُر فشانليغ ايلهى.
 تاپقچ دُر و بحر و لعل و كانى،
 شهزاده نثارى ايلهى انى.

تېمورى شهزاده لر آره سيده سلطان اويىس منه بو صفتلرى بيلن اولوغ نوابى نينگ
 اعتبارينى قازانگن:

شهزاده معدلت شعار اول،
 بېتتى اتا شاه و شهريار اول.
 سلطان زمان، اويىس اول شاه،
 كيم چرخ انگه كېلدى خاك درگاه.

ذاتيغه سر رشتنه عَزّ و تمكين،
 هم لطف ايشيده چُست هم كين.
 كين انده كه بُولسه رزم چاغى،
 لطف انده كه، ايچسه بزم اياغى.
 بزم ايچره ديمه ي كه برچه اوقات،
 مخلوق انگه لطف محضدين ذات.
 ذاتيده حيا بيله ادب هم،
 اول نوع كه عَمّو، خال و اب هم.
 طبعيده سخا بيله شجاعت،
 دهر ايتسه نپتانگ انگه اطاعت.
 وصفيده نپچه دبيلسه معنى،
 گردون نى بيبيك دېمك، نې يعنى.
 هم عقل ايله بو دورور موافق،
 كيم اول كه سؤز ايچره بُولسه صادق.

شولردن كپين نوايې شهزاده سلطان اوييس گه مهربانلرچه التفات
 كؤرسه تيب، دولت و جمعيت ايشلريگه يؤولوچى ليك قىليب، اوگيت ايتيشگه
 اؤته دى و منه بونده ي قلم اورهدى:

صفحه اوزه كلک اېتیب روانه،
 يازغەي نېچه پند مشفقانه.
 اى گلشن ملك سرو نازى!
 كاي ناز كه، سرو سرفرازى!
 بو بير نېچه سؤز قولاققه آغيل،
 بل كيم نېچه دُر قولاققه سالغيل.
 بيل كيم، نې جهانده دور وفايى،
 نى عمر بناسيغه بقايى.
 هم سوو اوزه دور جهان قرارى،

هم بېل بېلە عمرنىڭ مدارى.
 كېم توپراغ و سووغە شاد بۇلغەي،
 بېلگە قچان اعتماد بۇلغەي؟
 يوز بېل كېشى گر جهانده شه دور،
 يۇق اېرسە گداي خانقە دور.
 مرگ اژدرى چون آغيز آچر كېنگ،
 يوتماققە شه و گدا اېرور تېنگ.
 شەلر دېسنگ اۇلغەي آلېنگە پست،
 پست اول درويشلىرغە پيوست.
 تاپسنگ نېچە شەلر اوزره شەلىق،
 فقر اھلىغە ايلە خاك رەلىق.
 بۇل بندە اتا-اناغە يكسان،
 كېم حق دېدى والدين حسان.
 قوللوقلرېن ايلە رسم و عادت،
 كونين ارا بېل موني سعادت.
 نفس ايلە سە فسق ايلە تبه كار،
 حق آلېدە اۋزنى بېل گنھكار.
 چېكسە گنە اۋتى شەلە پيوست،
 قېل آنى ندامت اشكىدين پست.
 طاعتقە ريانى ايلەسنگ ذم،
 ساغېنمە غېل آنى فسقدين كم.
 جرمى كە يانېدە دور ندامت،
 اول كېلدى نجاتدين علامت.
 كېم چېكسە قدح نياز بېرلە،
 خوشراق كە ربا نماز بېرلە.
 تاپسنگ قە-يو، ايشتە مّدعاسېن،
 سەي ايلە-يو، حاصل اېت رضاسېن.

شەزادە سلطان اويس گە بېرەياتىگن اۋگىتلرېدە آتە-آنه گە خىزمەت قىلىش،
اولرېنىگ احترامىنى بە جا كېلتىرىشىگە عليحده اهميت قرەتەدى.

اۋزدين ايگى سىنى ايله خشنود،
كىم دۇنيە و آخرتدە دور سود.
قول بۇلسنگ الرغه شاه سېن- سېن،
داراي جهان پناه سېن- سېن.
بۇلسە بىرىدىن رضا بە غايت،
بېتسە ينه بىرىدىن عنايت.

"مبادا بېر آچىب، اۋلكەلرنى ضبط اېتىب، حكمرانلىك قىلسنگ، ظلم قىلمە،
انصافلى بۇل، مملكتىنگدە عدالت قور، اېل و يورت اوچون كۇنگىلچن بۇل، خلققە
باش پناھلىك قىل، نه اۋزىنگ يامانلىك اېت و نه-دە، اۋزگەلرنى ظلم قىلىشىگە
قۇيگىن"، دېىدى بويوك نوابى منە بو بىتلىرىدە:

كىم بىر كىشورغە حكم سورسنگ،
اقبال و شكوه كوسىن اورسنگ.
زنهار كە ظلم رشتەسىن اوز،
انصاف ايله عدل قىرىنى توز.
ملك اھلىغە مېرئانلىق ايله،
انداق رمەغە شېئانلىق ايله.
كىم بۇرېلىك اېتسە قاولە آنى،
اول بېر ايتى بىرلە آولە آنى
بىدادى بېتر زماندە اسرە،
قۇىنى بۇرىدىن اماندە اسرە!
مظلومغە ظالم اېتسە بىداد،
دادىن بېرىب ايله خاطرېن شاد.
مقصودىنى ايلهى آلمسە عرض،

تکرار ایله سؤرماغین بیل فرض.
 لطف ایله سؤرارده آیین،
 کیم تاپقهی اضطرابی تسکین.
 تسکین بیله انگله حالتینی،
 عدل ایله بان ال ملالتینی.
 نې ظلم قیلورغه اېلنی قاتقیل،
 نې ظلم قؤلین اؤزونگ اوزاتگیل.
 اېل مالین اؤزونگه مال بیلگیل،
 خیلین اؤزونگه عیال بیلگیل.
 یعنی نېچوک اسره لور عیالینگ،
 محفوظ نېچوک که تورسه مالینگ.
 انداق بار اېل عیالین اسره،
 اؤغریدین امانده مالین اسره.
 بیدادغه بارسه خلق مالی،
 محشر کونی شهغه دور سوالی.
 گر شهرده ایسته سنگ ریاست،
 صحراده ایننگدېک اېت سیاست.
 کیم دغدغه تاپمه غی مهاجر،
 خواهی گذری و خواه تاجر.
 تاجرغه که دست تاپتی رهن،
 راجع دور ایننگ یانیده گه زن.
 بو طرفه که هرني قالسه اندین،
 چون شهرغه ایتی بیم جاندین.
 تمغاچی اېتیب باشیغه جولان،
 هر دم تیله گی ذکاتِ حولان.
 مونداق نیمه لر دین احتیاط اېت،
 چون نفعنی تاپتینگ انبساط اېت.
 هر فسق خیالی قیلسه خاطر،

تېنگرىنى باشىنگده انگله حاضر.
 نفسىنگه نې ظلم بۇلسه مقصود،
 شهنى ايله يىنگده انگله موجود.
 تا برچه ايشىنگ دېگندېك اۇلغەى،
 كۇنگلونگ نېچوك اېسته گندېك اۇلغەى.
 لىلى و مجنون"، ۳۷-باب

سلطان اويىسگه نصيحت طومارچهسى بۇلەراق، "لىلى و مجنون" داستانيدن
 اۋرىن آلگن بو گۇزەل بيتلر نهايت سادّه و صميمى جرنكلب تورىدى. شونىنگ
 اوچون اولرنى معنا قيلمىسدن شونده يلىگچه اختيارىنگىزگه قۇيدىم.

نوابي نى اؤرگنئش منبعلىرى

ايتىب ساويمس ترانه سېن - سېن،
آلىب قوريمس خزانه سېن - سېن.
نوابي

نوابي نى اؤرگنئش، ايجادىگه قىزىقىش و اىنتىلىش هر بىر اؤزبېك اوچون كوندەلىك يوموش بۇلسە هم ارزىدى. توشونسك-توشونمەسك نوابي گە عايد قۇلىمىز گە توشگن كتابنى ورقلشگە توتىنە مىز. بو يخشى گپ! بو بىلن حياتىمىزنى معناله ماقچى بۇلەمىز. اىچىمىزده سېوينچ و اومنچ(اميد) حسىنى تويه مىز. نېگە دىر بو ذات حياتىمىزنىڭ بىر بۇلەگىگە اىلنىب قالگن؟

نوابي اثرلىرى و نوابي بۇيىچە يازىلگن كتاب و منبعلىرى قەى يېرلردن تاپىب اۇقىشىمىز كېرەك؟ بونىڭ اوچون اوچ قىناققە (منبع) باش اوروشىمىزگە تۇغرى كېلەدى:

بىرىنچى: تنىشتىروو كتابلىرى، قلمى ايشلر و علمى تديقانلر. بونگە شاعرلر، يازووچى و عالمر تامانىدن يازىلگن معرفى، علمى مقاله، رساله، تديقات ايشلرى كىرەدى. بوندەى ايشلر اساساً اؤزبېكستان دە، قاله بېرسە دنىيانىڭ كۇپچىلىك دولتلىرىدە عملگە آشىرىلگن. بو منبعلىرى كتاب، مجله، آينامه، تورلى نشر و مجازى ترماقلردە تاپىب اۇقىش ممكن.

ايگىنچى: بېواسطە نوابىنىڭ اۈزى يازىب قالدىرگن اثرلىرى. اولوغ نوابىدن بىزگە بى بها خزىنە مىراث قالگن. شاعرنىڭ ۳۰دن آشىق اثرلىرى اؤزبېكستان دە قىتە-قىتە باسەدن چىققن. افغانستان، توركىيە كىبى مملكتلردە هم اديب كتابلىرى (خطا لردن خالى بۇلمسە هم) چاپ قىلىنگن.

اوپىنچى: تارىخى منبعلىرى بونگە نوابى حقىدە اۆتمىشده يازىلگن تذكىره، بىياز، رساله، قۇلبازمه و تارىخى كىتابلىرى كىرەدى. بولرنى ايزىل ب تاپىب اۇقىش كېرەك و علمى ايزىلىشلىرىدە اولردن استفاده قىلماق لازم.

شونى تاكىدلىش كېرەك كە، اۆزبېكىستان نوابىنى علمى اۇرگىنىش بۇيىچە ابرولى تديققات اۇچاغى حسابلنەدى. تخمىن يوز يىلدىن بويان بو مملكتدە نوابىنى اۇرگىنىش بۇيىچە جدى علمى ايزىلىشلىرى اىب بارىلگن و اىب بارىلماقده. نوابى شىناسلىك فىنى هم شو اۆلكەدە شىكللندى. نوابى شىناسلىرى و ادبىيات شىناسلىرىنىڭ پىشانە تېرى عوضىگە نوابى بۇيىچە يوزىل ب كىتاب و رساله نىش قىلىندى.

اېنگ مېمى شوندى كە، عىشېر نوابى حىياتى و اىجادى حقىدە اونىڭ زىمانداشلىرى و اوندىن كېيىنگى قلم اھلى بۆلمىش تارىخچى، كاتىب و تذكىره نويسلىرى بېش عصردىن آشەراق وقت اىچىدە يازىب كېلىدىلىرى. اولردن اىرىملىرىنى كېلىتىرىش تىلداشلىرىمىز اوچون فايدە بېرەدى دېب اۆيلەيمىز. اېندى قوبىدەگى تارىخى منبعلىرى بىلن تىشىنىڭ: پ

۱. عبدالعظىم شىرى، "عین التواریخ"، قۇلبازمه؛
۲. عبدالواسع نظامى، "مقامات مولوى جامى"، قۇلبازمه؛
۳. عبدالله كابلى، "تذكرة التواریخ"، قۇلبازمه؛
۴. عبدالله مروىد، "منشآت"، قۇلبازمه؛
۵. عبدالله خواجه مختار خواجه، "تذکره"، قۇلبازمه؛
۶. عبدالله هاتفى، "تذكرة الشعرا"، قۇلبازمه؛
۷. عبدالمطلب فهمى، "تذكرة الشعرا"، قۇلبازمه؛
۸. عبدالغفور لارى "تكملة نفحات الانس"، قۇلبازمه؛
۹. عبدالرزاق سمرقندى، "مطع السعدين و مجمع الحرین"، قۇلبازمه؛
۱۰. عبدالرحمن جامى، "بهارستان"، باسمة و قۇلبازمه؛
۱۱. عبدالرحمن جامى، "نفحات الانس"، باسمة و قۇلبازمه؛
۱۲. عبدالرحمن جامى، "تحفة الاحرار" و باشقه اثرلىرى، باسمة و قۇلبازمه؛
۱۳. واعظ كاشفى، "رشحات عين الحيات"، باسمة و قۇلبازمه؛
۱۴. امین احمد رازى، "هفت اقلیم"، قۇلبازمه؛

۱۵. عطاالله اصيلى، "روضه الحباب فى..."، قۇليازمه؛
۱۶. اهلى شيرازى، "كلييات"، قۇليازمه؛
۱۷. احمد بن محمد الغفارى القزوينى، "نگارستان"، قۇليازمه؛
۱۸. بختاورخان، "مرآت العالم"، قۇليازمه؛
۱۹. درويش على چنگى، "رساله موسيقى"، قۇليازمه؛
۲۰. دولتشاه بن بختى شاه سمرقندى، "تذكرة الشعرا"، قۇليازمه؛
۲۱. زين الدين محمود واصفى، "بدايع الواقيع"، باسمه و قۇليازمه؛
۲۲. كمال الدين بنايى، "باغ ارم"، قۇليازمه؛
۲۳. لطف على بېك آذر. "آتشكده"، باسمه و قۇليازمه؛
۲۴. مليحاي سمرقندى، "تذكرة الشعرا"، قۇليازمه؛
۲۵. مجدالدين محمد الحسينى، "زينت المجالس"، قۇليازمه؛
۲۶. محمود بن ولى، "بحر الاسرار"، قۇليازمه؛
۲۷. ميرزا حيدر دۇغلات، "تأريخ رشيدى"، قۇليازمه؛
۲۸. مير يحيى قزوينى، "لب التواريخ"، قۇليازمه؛
۲۹. مير يحيى قزوينى، "لب التواريخ"، قۇليازمه؛
۳۰. مطربى، "تذكرة الشعرا"، قۇليازمه؛
۳۱. معين الدين اسفزارى، "روضه الجنّات فى اوصاف مدينة هرات"، قۇليازمه؛
۳۲. محمد امين بن محمد زمان بخارى، "محيط التواريخ"، قۇليازمه؛
۳۳. محمد مظهر حسين صبا، "روز روشن"، تذكره قۇليازمه؛
۳۴. محمد خواندشاه (ميرخواند)، "روضه الصفا" باسمه و قۇليازمه؛
۳۵. محمد عبدالمجيد خان، "نگارستان سخن"، قۇليازمه؛
۳۶. محمد يوسف منشى بن خواجه بقا، "تذكرة الشعرا"، قۇليازمه؛
۳۷. محمد غوثى بن حسن بن موسى شتارى، "گلزار ابرار"، قۇليازمه؛
۳۸. نعمت الله محترم، "تذكرة"، قۇليازمه؛
۳۹. محمد حسينى، "رساله معما"، قۇليازمه؛
۴۰. نياز بن سيد على بن سيد محمد البخارى، "جامع التواريخ"؛
۴۱. نورالله ششتري، "مجالس المومنين"، قۇليازمه؛

۴۲. آزاد حسينى واسطى بلگرامى، "خزانة عامره"، قۇليازمه؛
۴۳. رحمت الله واضح بخارايبى، "تحفة الاحباب فى تذكرة الاصحاب"، باسمه و قۇليازمه؛
۴۴. سعيد راقم. سمرقندى، "تأريخ كثيره"، قۇليازمه؛
۴۵. سام ميرزا صفوى، "تحفة سامى"، باسمه و قۇليازمه؛
۴۶. سلطان محمد بن درويش محمد بلخى، "مجمع الغرايب"، قۇليازمه؛
۴۷. فضلى نمگانى، "تذكرة الشعرا" قۇليازمه؛
۴۸. فخرى هروى، "لطايف نامه"، قۇليازمه؛
۴۹. فرصت الدوله شيرازى، "اثار عجم"، قۇليازمه؛
۵۰. خواجه حسن نئارى، "مذكر احباب"، قۇليازمه؛
۵۱. شمس الدين محمد بدخشى، "رسالة معما"، قۇليازمه؛
۵۲. شرف الدين على يزدى، "ظفر نامه"، باسمه و قۇليازمه؛
۵۳. قاسم كوهى، "رسالة معما"، قۇليازمه؛
۵۴. غياث الدين بن همام الدين (خواند امير)، "نامه نامى"، باسمه و قۇليازمه؛
۵۵. غياث الدين بن همام الدين (خواند امير)، "خلاصة الاخبار"، باسمه و قۇليازمه؛
۵۶. غياث الدين بن همام الدين (خواند امير)، "حبيب السير"، باسمه و قۇليازمه؛
۵۷. حشمت مير صديق، "تذكرة الشعرا"، قۇليازمه؛
۵۸. حاجى محمد حكيم خان، "منتخب التواريخ"، قۇليازمه؛
۵۹. حسين كاشفى، "جواهر التفسير"، قۇليازمه
۶۰. حسين بن محمد خاكى شيرازى، "منتخب التواريخ"، قۇليازمه؛
۶۱. حسين بايقرا، "مجالس العشاق" (منسوب)، قۇليازمه؛
۶۲. حسين قلى خان عظيم ابادى، "نشرت عشق"، قۇليازمه؛
۶۳. بابر ظهيراالدين محمد، "بابرنامه" باسمه؛
۶۴. بايقرا حسين "ديوان"، باسمه؛
۶۵. بايقرا حسين "رساله" باسمه؛
۶۶. ياقوت حموى، "معجم البلدان"، باسمه؛
۶۷. غياث الدين بن همام الدين (خواند امير)، "مكارم الاخلاق"، باسمه؛

۶۸. حسینی عطاءالله، "بدايع الصنایع"، باسمه؛

۶۹. علیشبر نوابی، مکمل اثرلر؛

۷۰. امینی هروی، امیر صدرالدین ابراهیم، "فتوحات شاهی"، باسمه.

یوقاریده گی منبعلر فقط نوابی گه بغیشلب یازیلگن کتابلر اېمس؛ اولردن نوابی گه عاید ایریم معلوماتلرنی تاپیب اؤقیش ممکن. افغانستانده گی قلمچیلر فارس-دری تیلینی بی ملال بیلگنلری اوچون بو منبعلرگه کیریپ، تدقیقات ایشلری آلیپ باریپ، اولرده گی مهم فکتلرنی یوزه گه چیقریشلریگه امید بار.

نوابى نېگە ايكتىتە تخلص قۇيگن؟

عليشېر نوابى شعر يادلش، شعر يازيش و كېنگ مطالعهسى جريانيدە، فكري چرخلەنيب، سېكىن-سېكىن معنوى پيله پايەلرېنى كېچيب، كمالات چۇقۇيلرېگە كۇتريله بارەدى. ناياب استعدادى، اؤتكير ذهن و ذكاوتى يره قلب حاصل بېرگچ، اېل-يورت احترامىگە سزاوار بۇليب، اولوغ شاعر و متفكر اؤلهراق تن آلىنەدى.

شاعرنىنگ شخصيتى، اولكن ايجادى دواميدە شكلىندى. فكري محصولاتىنى اېلگە، ادبى جماعه گە تقديم قيله ياتگندە، اؤزيگە تخلص تىلش ضرورتى پيدا بۇلدى، يعنى، مۇلفليك نامى بيلن تىنلېشگە اؤزىدە احتياج سېزدى. دور عنعنەسىگە كۇرە، او اؤزيگە تخلص تىلەدى. شوندهى قىليپ، عليشېر اؤزبېك تىليدەگى شعرلرېدە "نوابى"؛ فارسى شعرلرېدە اېسە "فانى" سۇزلىرىنى اؤزيگە تخلص قىليپ آلدى. نوابى نېگە بو تخلصلرنى تىلەدى؟ اوندە-دە ارزىگولى بىر-بىر عليحدە سىبنى كۇرەمىزمى؟ اېندى انه شولر حقيدە توختەليپ اؤتسك.

عائدە، تخلص شاعرنىنگ صفتى، قىليغى، خصلتى، عادتى، يوريش-توريشى و اؤي-فكرلرېنى اؤزىدە تشييدى. تخلص بىر معنادە قلمكش نىنگ "مېن" ليگى، كىمليگى گە بىر اشاره دير. شاعر اثرلرېدە، او اؤزيگە نيمە سىبدن "نوابى" سۇزىنى تخلص قىليپ آلگنى حقيدە هيچ نرسە دېمەيدى. كۇپلېب شعرلرېدە احوالينى نوا سۇزيگە مناسب اؤلهراق باغلب شعر تۇقييدى. بو تۇغرىدە عليشېر بېك چوقور اؤيلب ايش توتگنى گە شېهە ميز يۇق.

تخمىنيمىزچە، عليشېر كىچىك ياشلى اېكنيدە منطق، كلام، عرفان، الهىئت، فلسفە، شعرىت، موسيقى، شعر-ادب و سۇز صنعتدن بيلم آله كېلدى. انديشە و تفكر ميدانيدە اؤزىنى كۇرسەتيش اوچون تۇشە، آدوقە ييغەدى. جودە كۇپ منبعلر بيلن تىشەدى، تاش باسگولى فكرلرنى توسماللب كۇرەدى؛ ايچكى دنياسى بايىدى؛ روحى آدوقەدن يخشىگىنە تۇيىندى. بولرنىنگ برچەسىنى تام معنادە ايچكى

بايلىك، معنوى توشه، نجاتبخش "نوا" دېب بىلەدى. "نوا" اصلدە انە شو روحى بايلىك اېدى شاعر نگاھىدە؛ "نوابى" اېسە شو بې بها ملك اېگەسى، اولر شو ذاتگە تېگىشلى دېگن معنادر سوو اېچر بۇلگن بۇلسە تانگ اېمس. بو فكرنى اساسلشگە فيلولوژىك تحليل يۇسىندە ياندەشىب كۇرەمىز.

بىر گپ شوكة، بىزدەگى معلوماتگە كۇرە عىشېر نوابى دن آلدن بو تخلصنى هېچ بىر شاعر ايشلتمەگن. او "نوا" سۇزى معناسىگە دقتىنى خوب قرەتگن. "نوا" آت (موهوم آت) سۇز توركومى بۇلىب، اونگە نسبى صفت (نرسە و جاىگە علاقەدارلىك، تېگىشلىلىك) يساوچى "ى" قۇشېمچەسى قۇشېلىب، "نوابى" سۇزى حاصل قىلىنگندىر. و سۇنگ عىشېر بېك شو سۇزنى، يعنى، دنياسى نواگە قارىلىب كېتگن، نواگە علاقەسى بار، نواگە توتش توشونچەنى اۇزىگە ادبى آت قىلىب تنلەيدى. بو ادبى نامنى اۇز اثرلرېدە تخلص اۇلەراق مناسب كۇرگن شاعر قۇيىدەگى معنارنى كۇزدە توتگن بۇلىشى انىق.

نوا سۇزى نىنگ معنالىرى

"نوا" سۇزى فرهنگنامە و سۇزلىكلردە قۇلنىشى:

- حىيات اوچون جودە كېرەك بۇلگن يشش انجاملرى، چارە، تدبىر، شەرت، چا، تىرىكچىلىك بويومى، رزق-روزى، ايش رونقى، يۇل سفرەسى، سفر آذوقەسى، اېزگوليك حالتى، بىر ايشنى قىلە آلىشلىك، نصيب و بھرەمندلىك، تىزىم، انتظام، قوشلر تاووشى، فرىاد كۇترماق...

- نوحە، موسىقى پردەسى، مقام، نالىش، كوى، يىنگراق تاووش، نغمە، آھنگ، قۇشوق، آواز، ساز، هجران، ايرىلىق و ھكذارل معناسىدە كېلگن. "دەخدا"

نوابى شاعرلىك مقام و موقعىدىن كېلىب چىقىب، اۇزىنى برچە گە بىردەى اسقاتووچى، اېل- يورت دردنى ترنم قىلووچى، كوى ترەتېب يورەك چىگىلىنى ترقتووچى، نالىش و خوانىش قىلووچى، حىيات كويچىسى بۇلماق، «نواسىز اولوس نىنگ نوابخسى بۇلىش»، بلبلىك سىرەب فغان ايلەگووچى و اۇزىنى ھمە نىنگ دردىگە يراووچى حس اېتىب، انە شو تخلصنى تنلەگن دېسك تۇغرى بۇلەدى. اولوغ ادىب اۇز شعرلرېدە "نوابى" تخلصىنى انە شو معنارلدە كۇپ بارە قۇلەگن. يعنى، بو "نوا" عىشېر نىنگ نواسى، فغانى، كويى، داد و فرىادى، اۋى-فكرى، معنوى دنياسى

دېگنى بۇلەدى. عىشپىر نوابى بو سۆزنى قچاندن باشلب اۇزىگه تخلص قىلىپ آلگنى انىق اېمس. هر قلهى، اۇزى نىنگ ايتگنىگه قرهگنده، نوابى اۋن ياشىدن كېين (اۋشه شعر يازه باشلەگن چاغلىرى)، "نوابى" تخلصىنى (مثاللىر مقاله دوامىده بېرىلگن) اۇزىگه قۇيگن بۇلىشى احتمالدىن يىراق اېمس.

شاعرنىنگ دېبرىلى برچه اۇزىبىكچه شعرلىرىده (كىمدن كم غزلىرىده يۇق) بو تخلصنى اوچرەتەمىز. نوابى اثرلىرىده، جملەدىن تىلشناسلىككە عايد "محاكمة اللغتين" اثرىده: «تكلّم اهلى خرمىنى نىنگ خوشەچىنى و سۆز دُر ثىمىنى مخزنى نىنگ امىنى و نظم گلستانى نىنگ عندلىب نغمە سرايى، يعنى عىشپىر المتخلص بالنوابى... عرض قىلور كىم...» ("محاكمة اللغتين")، دېب كېلەدى. نوابى اۋز غزلىرىده آخرگى ياكە آخرگىدىن بىتە آلدىنگى بىتىده "نوابى" تخلصىنى ايشلتگن.

نوابى تخلصى و اونىنگ معنالىرى

بۇلەجك شاعر عىشپىرىك كۇپ معنالى بو سۆزنى بېكارگه تخلص قىلىپ آلەگن. گپ شونده كه، نوابى بو تخلصنى تنلھىيتىب، اونىنگ تشىياتگن معناسىگه، تارىخىگه، ايشلەتىش دايرهسى؛ كىملر تخلص قىلىپ قۇيشى و قۇيمەمسلىگى بايىده آبدان اۋىلب كۇرگن، كېين اۋزىنى "نوابى"، دېبە تنىشتىرگن. قېترە من، نوابىدىن آلدىن بىر-بىر شاعر يۇقكە، بو تخلصنى اۇزىگه آلگن بۇلسىن. اۋن آلتىنچى عصردىن باشلب منبع و متلرده تخلص صفتىده ايشلتىلەدى. نوابىدىن سۇنگ بو سۆز انچه-مونچه شاعر و صنعتكارلر (ايران و هندوستانده) تامانىدىن تخلص اۋلەراق قۇللنگنى معلوم. اېندى مثاللىر ياردىمىده "نوا" سۆزى نىنگ معنالىرىگە تۇختلەمىز:

۱. كوى بىلن، آھنگ ترەتووچى، نوا قىلووچى؛ كويلاوچىسى معنالىرىده:

اى نوابى نوحە آھنگىده كۇپ قىلدىنگ فغان،
اېمدى مجلس مطربى بو نغمەنى چالغانچە قىل.
بدايىع البدايە

۲. نالە، فغان، آواز، اون معنالىرىده:

...«انداقكە، طيور و بهايىم ... هر بىرى نىنگ اۈزگچە خروش و تكلملىرى بار و غير مكرر نوا و ترنملىرى»... (محاكمة اللغتين)
 ۳. آواز، تاووش، خوانش معناسيده:
 «فرقت ايچره نوايى اول گلسيز بلبدوركه، يۇق نوا انده».
 بدايع الوسط

۴. . بهره، منفعت، اولوش:
 نوايى ايستمه كۇپ عشق ارا نوا نېگه كيم،
 بو باغ بلبلى گه يېتمهدى نوا هرگز.
 بدايع البدايه

۵. محتاج، غريب، بيچاره:
 تاييب اندين نوازشلر گدالر،
 كۇريب هر دم نوالر بې نوالر.
 فرهاد و شيرين

۶. كوى، ساز، آهنگ نامى:

,Savti noqusu navoyi arg'unun
.Shayx dini motamig'a tortb un

صوت ناقوس و نواى ارغنون،
 شيخ دىنى ماتيميغه تارتىب اون.
 لسان الطير"، ۷۸-باب

۷. . اميد بغيشلاووچى، درديگه درمان بۇلگووچى:
 نواسيز اولوس نىنگ نوابخشى بۇل،
 نوايى يامان بۇلسه سېن يخشى بۇل.
 سد اسكندرى

اوشبو يوقارىدهگى بيتده "نوا" سۇزىنى ايكى معناده قۇل له گن.
 نواسيز-مظلوم؛ نوابخش- يخشلىك اوله شووچى، كۇنگلىنى آلگوچى معنالريده
 ايشله تگن. نوابخش سۇزىگه هماهنگ، تناسب روشده شاعر اۈزىنى كيشيلرنىنگ

دردىگە يىرلى، كۈنگىللىرىگە اميد، نوا بغيشلاووچى اۋلەراق اوکەسى درويش على گە اۋگيت طرزىدە ايتماقده.

"فانى" نوابى نىنگ ايكىنچى تخلصى

معلوم كە، نوابى اۋزى نىنگ فارسچە غزلىرىدە "فانى" تخلصىنى قۇلەگن. بو تخلصىنى هم نوابىدىن آلدىن كىم دىر ايشلنگنى منبىلردە اوچرەمەيدى. فانى تخلصىدە انىق سبب بار البتە. نوابى تخلصى گە اىضاح بېرمەگن اېسە-دە، اىلىشېرىپك فانى تخلصى آلكنى سىبىنى "لسان الطير" اثرىدە توشىنتىرىپ بېرەدى. بىلەمىز كە، نوابى دىناوى شاعر بۇلىشى بىلن بىرگە، تصوّفى قرەشنى هم يۇقلاوچى فكر اېگەسى صفتىدە اۋزىنى كۇرستگن. بوتون حىياتى دوامىدە دىناوى ايشلر بىلن مشغول بۇلگنى باعث نوابى تصوّف يۇنەلىشىدە عملياتچى صوفى بۇلىپ قالەآلمەگن. تصوّفكە قىزىقووچى، تصوّفنى اۋرگنووچى، اونگە ايشانووچى مقامىدە تورگن. اېندى "فانى" سۇزى نىنگ معناسىگە كېلسك. بو سۇزىنىڭ معنالىرى لغتلردە ايشلە تىلىشى:

فنا بۇلگووچى، يۇق بۇلووچى، آرەدن كېتگووچى، نشانسىز غايىب بۇلىش، يۇقلىككە بارىپ قۇشلىش، اۋتكونچى كىبى معنالىرى بار بو سۇزىنىڭ. اۋزىگە "فانى" تخلصىنى قۇيركن، نوابى عىنا شۇ معنالىرىنى كۇزدە توتگنى انىق. مۇئە نىنگ مەھ تامانى شوندى كە، دىپىرلى برچە اۋزىكچە شعرلىرىدە اۋزىنى نوابى دېب تىشىتىرگن اىلىشېرىپك؛ "ديوان فانى" و "لسان الطير" ("قوش تىلى") اثرىدە "فانى" دېب امضا قۇيەدى شعرلىرىگە. بونىڭ سىبىنى اېسە، مذكور اثرىنىڭ ۱۹۱ بايىدە بيان اېتگن. «بو كىتابدە تخلص تىغىرى عذرى...» سرلوحەسى بىلن بىتىلگن قىسمىدە قويدەگىچە توشونتىرىش قىلىنەدى:

چون كىچىك ياشتىن منگە بۇلدى نصىب،

نظم اداسىدە خىالات غرىب.

شعرنىڭ معناسى:

كىچىك ياشلىگىمدە مېنگە شعر يازىش نصىب بۇلدى، شعر بىتەيىن، دېب

مېندە عىب خىالات پىدا بۇلدى، يعنى اۋزگچە خىالات مېنى چۇلغب آلدى.

شعر هر صنفى كه قىلديم ابتدا،

تورك الفاظى بيله تاپتى ادا.

بيت نىنگ معناسى:

شعرنىنگ قيسى بير تورپده اثر يازگن بۇلسم، اولر توركى (اېسكى اۇزبېكچه)

تيلده بيتىلىب، اداغىگه بيتر اېدى.

اۋيله كيم، هر كيمسه، نې كيم قىلغوسى،

بعضى ايشده بار انىنگ بير بېلگوسى.

شعرنىنگ معناسى:

بير اۋىلب كۇرسنگىز، بيرر بير كيشى بيران بير ايشنى قىلماقچى بۇلسه، ايرىم

بير ايشلريده اۋزى نىنگ بېلگى/ نشانهسى يعنى، نام و نشانى بۇلهدى.

كيم اۋزى تخصيبيغه املا دور اول،

مُهر يا توقيع يا تَمغا دور اول.

بيت نىنگ معناسى:

بير نرسه انشاء، ايجاد قىلماقچى بۇلسه، يازگنلريگه معلوم تخلصنى مهر يا كه

تمغه كى قۇللهدى (يازىلگن شعر، اثر قيسى دير شاعرگه تېگيشلى اېكىنىنى

بيلديرهدى).

بو نشانى بيرله تاپدى امتياز،

نې ورق كيم نظم قىلدى اهل راز.

شعر مضمونى:

راز اهلى نظم قىلماقچى/ شعر يازماقچى بۇلسه؛ ايشلتگن تخلصى بيلن شهرت

تاپهدى.

كيم بو سعدى يا نظامى نىنگ دورور،

يا بو خسرونىنگ بو جامى نىنگ دورور.

شعرنىنگ معناسى:

(شو سبب) اۇقىگنلر بو سعدى نىكى، بونى نظامى يازگن، بونىسىنى اېسه، خسرو دهلوى قاغازگه توشىرگن، بو اثرنى جامى بيتگن دېيىشەدى.

مېن كه تورك الفاظىغه ايلب شروع،
نظم تاپتى طبع و كلكىمدىن وقوع.
شعر معناسى:

مېن اېسه تورك تىليده (اېسكى اۈزبېكچه) شعر يازىشگه كىرىشديم، شعرلرېم مېنىنگ استعدادىم، قلمىمدن حاصل بۇلدى؛ شعرلرېم دنيا يوزىنى كۇردى.

چون سحاب طبعىم اۇلدى دۇرفشان،
نظمىمه اېردى نوابى دىن نشان.
شعر معناسى:

طبعىم بولوتى يامغىرگه اۇخشېب، اۈزىدن دۇرلر ساچگنېده، شعرلرېمده "نوابى" تخلصىنى ايشلتدېم.

دھر باغېده بۇلوب كامىم روا،
كامرانلر تاپتى نظمىمدىن نوا.
شعر معناسى:

دنيا بوستانېده مقصدىمگه يېتگنن (شاعر بۇلىب تىلىگنن) سۇنگ، سۇزلرېمنى اۇقىگن بختيارلر شعرلرېمدن نوا تاپىب/ روحى آذوقه آلىب، بهرهمند بۇلدېلر.

فارسى نظم ايچېره چون سوردېم قلم،
نظم نىنگ هر صنفىنى قىلدېم رقم.
شعر معناسى:

فارس تىليده هم قلم سوريب شعر يازگنېمده، شعريت نىنگ برچه تورلرېنى بنياد اېتدېم، تورلى ژانرلرېده بيتدېم، ديوان توزدېم.

فيض يېتكاچ اول معانىدىن منگه،

تاپتی بیلگو نظم فانی دین منگه.

شعر معناسی:

او معنالدن مینگه فیض بیتگچ، فارسی شعرلریمده "فانی" تخلصینی قؤل له دیم.

چون "لسان الطیر" آغاز ایله دیم،

طرفه قوشلر بیرله پرواز ایله دیم.

شعر معناسی:

منه شو "لسان الطیر" اثریمنی یازه باشله گنیمده، تورلی- تومن قوشلر بیلن

همسفر بؤلدیم، بیرگه پرواز ایله دیم.

بونده انساب پردی کیم توزگاچ نوا،

بؤلسه نظمیمغه نوابی دین ادا.

شعر معناسی:

بو اثرده شوندهی نوا (کوی، نالیش، خوانیش، فغان) قیلماغیم مناسب توشتی؛

بو کتابی- ("لسان الطیر") هم "نوابی" تخلصی بیلن توگتسم، دېگن مقصده اېدیم.

کیم نوا قوشلر تیلی الحانیدور،

دلکش افغانی، حزین داستانی دور.

شعر معناسی:

چونکه، نوا قیلیش قوشلرنینگ تیلیگه خاص دیر، اولرنینگ دلکش ناله سی،

مونگلی داستانی بار.

تورکی اسلوب اپردی هم بو داستان،

تاپقودېک اپردی نوابی دین نشان.

شعر معناسی:

ینه بو داستان هم («لسان الطیر») تورکی اسلوبده یازیلدی، بونده هم "نوابی"

تخلصینی قؤل له سم بؤلر اېدی.

بو رقىمده فانى ايلرگه لقب،

مستمع بۇلغانغه ايتور مېن سبب.

شعر معناسى:

بو كتابنى يازه ياتگنده، نېگه "فانى" تخلصىنى قۇلله گنيم باعشىنى،

تىنگلاوچىلرگه شوندهى ايتماقچى / توشونتيرماقچى من.

كىم بو دفتر نظمىدىن كُلى مراد،

چونكه، مرجع مىلى اېردى بو معاد.

بیت معناسى:

"لسان الطير" ("قوشلر تىلى") نى يازىشدا اساسى مقصدىم، معادگه (وعده

بېرىلگن جاي/قيامت) گه، اصل منبع (خدا) گه باريب قۇشلىش، اۇشه جايگه

قه يتيب باريشنى تصويرلشدا عبارت اېدى.

مونده فانى اۇلمهى ايش اۇلمس تمام،

فانى اندىن تاپتى نظمىم اختتام.

بیت معناسى:

بو بېرده فانى بۇلمسدا، يۇق بۇلمسدا تورىب، ايش اداغىگه يېتمس اېدى،

شو سببدا مېن "فانى" تخلصىنى قۇلله ديم.

سىر اول قوشلرغه كىم فن ايله مىش،

يېتى وادى چون معين ايله مىش.

شعر معناسى:

سىر قىلىب سفرگه چىقىشنى قوشلر اختيار قىلگن اېكلر، يېتى وادى (طلب،

عشق، معرفت، استغنا، حيرت، توحيد و فنا) نى باسيب اۇتۇش اولر نىنگ مقصدى

اېدى.

چېكتوروب قوشلرغه چون رنج و عنا،

سۇنغى منزل بۇلدى وادى فنا.

شعر معناسى:

(شىخ عطار) اۋزى نىنگ "منطق الطير" اثرىدە قوشلرنى يېتى وادى سىرى
اوپىرىپ، كۆپ عذاب، عقوبتلر عوضىگە سونكى فنا/يۇق بۇلىش منزلىگە قۇندىردى.

گرچە بو ايگى تناسب يار ايدى،
نظمىمە هم بو تخلص بار ايدى.
مېن كېلتىرگن شو ايگى تناسب بىر- بىرىگە ماس بۇلگنى باعث، شعرىمدە
اۋزىمگە "فانى" تخلصىنى قۇل لەدەيم

گر تخلص بونده فانى ايله دەيم،
بو تناسبلردىن آنى ايله دەيم.

يوقارىدە ايتىلگن شو تناسبگە كۆرە، بو يېردە تخلصىمنى "فانى" دېب قۇيدەيم.

گر سبب اىستب بىراو قىلسە خطاب،
شرح قىلغان سۇز انگە بسدور جواب.
بىت معناسى:

بىراو قىزىقىب (سببىنى) بىلماقچى بۇلسە، بو شرحلب بېرگن سۇزلرىم اولرگە
جواب بۇلەدى.

كىمگە بۇلسە بونداق ايشلر نىتى،
بۇلمس اول بۇلمەى زمان امنتى.
بىت معناسى:

كىمدە كىم بوندهى نىتى بۇلسە، زمانە تىنچىمى اۋز نىتىگە اېرىشەلمەيدى.
بوندهى نىتلرگە تىنچلىك كېرەك.

بو زمان امنىتىن قىلمە گمان،
ثابت اۋلمەى عدل داراى زمان.

زمان حکمدارى عدالت اورنتمس اپکن، زمانه تينچ بۇلشینی گمان قیلیب هم بۇلمه یدی. دېمک، نوابی انه شو نرسه لرنی کؤزده توتیب، تورکی شعرلریده "نوابی" و فارسی شعرلریده اېسه "فانی" - دېب تخلص قۇیگن اپکن.

خلاصه

منه بو سبیلرگه کؤره، علیشېر نوابی ایکی تخلصنی تنله گن:

- نوابی حیات کویچیسی بۇلماق اوچون؛ عشق دردینی کویلش اوچون؛ آدملرگه یخشیلیک، اېزگولیک، شادلیک اولش مقصدیده؛ اېل-یورتگه، انسانیتگه خدمتیم تېگیسن، دېبه نوابی تخلصی تنله گن.

فانی تخلصینی تنلش نینگ اېسه باشقه سببی بۇلگن:

«مېنینگ بو اثرنی یازیشدن کؤزله گن مقصدیم، دېیدی شاعر،- اصل منبعگه قیتیب باریشنی تصویرلشدن عبارت اېدی. بونده اېسه فانی بۇلمسدن توریب، ایش نهاییه سیگه یېتمه یدی، شو سببلی اوشبو اثریم هم فانی تخلصی بیلن توگلندی.»

ینه بیر سبب شوکه، معنالر اېگه سی بۇلمیش عطار قوشلر تیلیدن داستان ایتیب، قوشلرنی سیر اېتیدی و اولرگه یېتی وادیدن اوچیب اؤتیشنی بېلگیلب بېردی. اؤز اثریده قوشلرگه کؤپ عذاب عقوبت چېکتیریپ، اولرنی اېنگ سۇنگی فنا وادیسینگه قۇندیردی. خلص، نوابی فانی تخلصینی تنلشدن مرادی، عرفان نینگ یېتی وادیسینی کېچیب، آخرگی فقر و فنا وادیسینگه یېتگن حسابله یدی.

نوابی عمری نینگ آخریگه کېلیپ، بو داستان یعنی، "لسان الطیر"نی یازیشی بی سبب اېمس. حقیقه، خداگه باریب قۇشیلش، اونده اېریب کېتیش شاعر نینگ فلسفی، عرفانی، تصوّفی قره شی مغزینی تشکیل قیله دی. دیوان "فانی"نی توزووچی فارسی شعرلریده هم تصوّفی روحی اوستونلیک قیله دی. بو دیوانده اجتماعي، فلسفی غایه لردن کؤره، عارفانه قره ش یېتکچیلیک قیله دی.

نوابىنىنگ "فرهاد و شيرين" داستانیده سېوگى مکتوبى

بیرینچى قىسم

حرمتلى اۇقووچى، مقاله نى يازيشگه باشلشدىن آلدین كىچىك بىر باشلمه قىلىسم: بىر داستان حقىدە يازماقده اېكنىمنى پېقه گن بۇلسنگىز كېرەك. بىتىگىمنى اۇقىب آق: «نېمە قىلە سىز آلماساقدن قالگن داستانلرنى سۇيلىب، بىز ۲۱-عصرده يشەماقده مىز آخرا!

همە قدرىتلر آغدر-تۇنتر بۇلىب تورگن بىر پىتدە؛ خرافات اولاقتىرىلىب، اۇلىك قدرىتلر كۇمىلىب، تابولر سىندىرلىب تشلنەياتگن بىر دورده؛ كۇر-كورانه تقيلد اۇرنىنى شېبه و شكاكلىك اىگلەگن بىر زمانده يشب كېلەياتگن بۇلسك، بولر اېندى بىزگە نېمە كېرەك؟»-دېرسىز. يە "لىلى مجنون، فرهاد و شيرين، بهرام و گل اندام، خسرو، اسكندر، شاپور، شىرويه و باشقه داستانى قهرمانلرنىنگ بوگونكى حياتىمىزگە نېمە علاقه سى بار؟ بولر قىسى دىر خلقلرنىنگ داستانلرىدەگى قهرمانلرى بۇلسلر، بىز اۇزبېكلرگە نېمە دخلى بار؟ بىزنىنگ نېمە آغىرىمىزنى يېنگىل قىلەآلەدى بو اېسكى داستانلر؟»-دېيشىنگىز ممكن.

هە! سىزدە اگر شوندهى سۇراق توغىلگن بۇلسە يوزگە يوز حقلى سىز؟ چىندىنم سىزلرگە، اۇزلىكنى انگلش، قىتە تىكلەنىش، اۇز معنوى ملكىگە اېگە چىقىش غايەسى كېرەك-توشونىشىمچە. زمانوى حيات قوچاغىدە يشب، علم-فن ھدىه قىلەياتگن يوتوقلردن بېرەمىند بۇلىب يشىگە آشىقه سىز-ا!. بىلە من، اۇزگريشلسىز، اېورىلىش سىز يشب بۇلمەيدى بو دور و زمانده. بىلە من زمانوى انسانگە خاص حيات طرزى جان و دلينگىز.

بوندهى بۇلەدىگن اېسە، «اونده نوابىنى دېك بويوك متفكر اۇز دورى آدملىرى معمارلىرىنى قلمگە آلەمەى، عمرىنى بىكارگە اۇتكزىيدى-دە»-دېيشىنگىز هم ممكن.

ياکه، «نوابی اؤز دورى ۱۵-عصر انيق آدملى نینگ قیاف سینی نېگه بدیعی چیزیب تصویرلمه گن؟»-دېیه سؤراق بېرسیز. ینه، «نوابی اوچون صاحبقران امیر تیمور توزیب بېرگن بویوک دولتدن سؤنگ، تیموری زاده لر دوام اپتدیرگن سلطنت نینگ پرابلملىرى آرمى ابدى که، اېسكى داستانلرگه یاپیشیب آلگن اېکن اولوغ بابامیز؟»-دېرسیز هم.

گپ شونده که، علیشېر نوابی بو داستانلر قهرمانلرینی شونچه که، تنلب اثرلریگه کیریتگن اېمس- بیزنینگجه. اولوغ شاعر نظردن بیر خلق نینگ آغزه کی ایجادى یاخود یازمه داستانلری درواقع اؤشه خلق نینگ اؤزلیگی، کیملیگینی نمایان قیلیب توره دی. داستانلر شو خلق اؤتمیشی نینگ تینیق کؤزگوسی هم دیر. نوابی شو نکته نى یخشی انگلب ییتگن بؤلسه تانگ اېمس. اؤزبیک ادبیاتی نینگ گلتاجى سنلمیش "خمسه" نوابی گه عالم شمول شهرت کېلتیردی؛ سؤزینی بلند آوازه قیلدی. "خمسه" نى یازه یاتگنده نوابی ایکی نرسه نى کؤزدن قاچیرمه گن:

نوابی موجود عنعنلرنى سقله گن حالده، عین داستانلرنى اؤز سلفلریدن کوره، گؤزهل راق، مضموناً بایتیب تۆلدىرلگن، قیته ایشلنگن، پیشیرلگن شکله قیامیگه یېتکزیب بیتدی. او داستانلرگه ینگى روح آلیب کیریش، داستانلر هواسینی ینگیلشنى کؤزده توتیب، خمسه یره تگن بؤلدى. بو بیلان اؤزبیک خلقینی شان وشهرتگه سزاوار اېتدی.

میر علیشېر نوابی داستان چیلیکده فارس ادبیاتی دهالری بیلان بیر معناده کوچ سینه گن، مسابقه لشگن، دېب بى ملال ایته آلمه میز. شونینگ اوچون هم نوابی "خمسه" سى نظامی گنجوی، خسرو دهلوی و عبدالرحمن جامی خمسه لریدن اؤتسه اؤتگن اؤربنلری کؤپ، اصلا، اولردن قالیشمه یدی. نوابی نینگ یونگن جایى شونده که، تورکی ادبیاتده هلى تجربه قیلینمه گن بیر ادبى تور/ شکلنى وجودگه کېلتیردی. یعنی، آنه تیلی اېسكى اؤزبیک تیلبده معیاریدن و کوتیلگنیدن هم آشیریب بى حد گؤزهل "خمسه" یره ته آلدی.

نوابی کؤزله گن ایکینجى مقصد شوکه، او اؤز دورى معمالرى، انسان و انسانى مناسبتلرنى اېسكى اساطیر قالبیگه جایله یدی. یعنی پروتاتیب (تمثال، بدیعی اوبرز یره تیش اوچون اساس بؤلگن منبع، شخص) اصولیدن استفاده قیلدی. "خمسه" ده گى تیرن معنالى شعرلرنى اؤقیر اېکنسيز، اونده گى بدیعی قهرمانلر-فرهاد

و شیرین و باشقهلر اؤرنیگه نوایی دوری آدملری یاکه اؤزینگیزنی قوییب کؤرگینگیز کپلهدی. "واقعه-حادثهلر مبادا مبنینگ تقدیریم اېمسمی؟-یاخود-مېن بیلگن و اېشیتگن بیر زمانداش نینگ حسرت-المی، اچیق قسمتی اېمسمی؟"- دېگن اؤیگه باره سیز.

داستانلر بېش یریم عصر آلدین یازیلگن بۇلسه هم خودی بوگون یازیلگنکه اؤخشب اؤزیدن ایپار تره تیب توره دی. اولر عیناً بیز اوچون تۇقیلگن، بیتیلگن دېگن اؤیگه باره سیز. منه سیزگه نوایی نینگ کوچ و قدرتی. بولر بیلن چېکلنمهی، نوایی برچه اؤلچاو چيگرهلرنی کچیب، منگولیککه یوز توتهدی. شونینگ اوچون اثرلردهگی معنا و مضمون؛ شونینگدېک، نهایت گؤزهل شعرلر برچه دور و زمان، تورلی-تومن اېل و خلققه تېگیشلی بۇلیب قاله بېره دی.

داستاندن بیر شینگیل

خسرو پرویز فرهادنی سلاسل زندانیده قمرکن، اونینگ یالغیزلیکدن بېزیب، حیوانلر، قوشلر، تاش و تاغلر بیلن سؤزله شیب تورگن جایى بار. فرهادنینگ بوتون احوالی منه بو بیتده مجسم بۇلگندیر:

ازلدین عشق اېکن بۇلسه سرشتیم،
قضادین درد و محنت سرنوشتیم.

عشق طفیلی فرهاد نینگ باشیگه توشگن منه شو درد و محنتنی سېوگیلیسی شیرین چوقور حس اېته دی. خسرو پرویز زندانیده قینه لیب، ایریلیقده یشب کپله یاتگن فرهادگه، شیرین سېوگی مکتوبی یازیب، اونینگ دردیگه درمان بۇلگیسی کپله دی. هه، سؤز فرهاد حقیده! فرهاد بو-اؤن بېشینچی عصر ادمی بۇلمیش بیر فدایی تېموری اؤزبېک نینگ قسمتی اېمس میکن؟ فرهاد سېوگی-محبت یۇلیده بوتون غیرت، همت، بیلیم و هنرینی صرف ایلب، سېوگی بهانه بیر یورت آدملریگه حیات سووینی بغشیده قیلیب، اولر یورتینی باغ و بوستانگه ایلتتیرگیسی کپله دی و شونده ی قیله دی هم.

فرهادگە بىر ياقىن شىرىن ھجرىدە اۋرتىش بۇلسە، باشقە ياقىن روھى و جسمانى اېزىلىش اونى ادا ايلب، تمام قىلەدى. شوندا سېوېگلىسى يالغىز شىرىنگىنە اۋز فرھادى نىنگ دادىگە يېتىب، باشىگە توشگن كۇرگوليكلردن قىغوريب، عاشقانه خط يازە باشلەيدى. بو سېوگى مکتوبى شوقدر طبعى، گۇزەل حس-تويغولر بيلن سوغاريلگن كه، اۋقىب-آق بىردن وجودىنگىزنى سېوگى بيلن تاشگن تاتلى لحظهلر چۇلغب آلەدى.

شىرىن نىنگ سېوگى و ساغىنچگە بيلەنگن مکتوبى

يوقارىدە ايتگنيمىزدېك، خاقان اۋغلى فرھاد غربتدە، سلاسل زندانىدە دشمنى خسرو پرويز قۇلىدە توتقون اوشلەنگن بۇلىب، قىينەلىب يشب كېلر اېدى. اېچى دردن تۇلىب تاشگن، يورەك آغرىقلىرىنى دوست تاپيب يازغىرەى دېسە ھىچ كىمى يۇق. شىرىن يدن ھم خبرسىز كونلر اۋتماقدە اېدى. فرھاد تامگە چىقىب، تازە-تىنىق ھوادلن تۇيب-تۇيب نفس آلەياتگندە، يان اطرافدەگى بېردن، تون بغيرىنى سىتىب ترەلەياتگن نوا، بىر كويچى نىنگ زار و نالە سىگە قارىلگن قۇشىغنى اېشىتىب قالەدى، اېشتەدى-بو، اېسى اۋشە ياققە آغە كېتەدى. مونگلى قۇشىقنى دقت بيلن تىنگلەگچ، شو محزون قۇشىقدن قندەى دىر اۋز باشىگە توشگن سېوگى داستانى، درد و حسرت، غم و غصەلرى يىنگر اېدى گويا. بو تونگى قۇشىق عادى قۇشىق بۇلمەى، بلکہ فرھادنىنگ باشدن كېچىرگن غمنامەسى اېدى.

"فرھاد و شىرىن" داستانىدە بىر عجاب بدىعى قهرمان بار. او ھم بۇلسە شاپور (فرھاد بيلن سودا/تجارت كىمەسىدە تصادفاً اوچرەشىب قالگن اوستە نقاش) اوبرزى دىر. او فرھاددن شىرىنگە، شىرىن دن اېسە فرھادگە خط-خبر تشىيدى، آردە اېلچىلىك قىلەدى. كۇپدن بېرى فرھاددن درك يۇق. شونىسى معلومكە، فرھاد ھم شىرىن ھم دىدارسىزلىك و ايرىلىقدن اۋرتنەدىلر. مھىن بانو (شىرىن نىنگ خالەسى) ھم، گل يوزلى شىرىن ھم، فرھاد غمىدن اضطرابدەلر. شوندا شاپور شىرىنگە يوزلىب، "مېن فرھادنىنگ قاشىگە بارە من؛ مکتوبىنگ بۇلسە بىتكىزىب بېرەيىن"، دېدى. شىرىن شاپورگە در حال بىر بىتىك يازىب، منە بو كويىنچك درد و گپلرنى قاغازگە مەرلەدى:

پری پیکر دېدی: «جانیمغه مَنّت»،
 روان قویتی-یو، قیلدی عزم خلوت.
 بیتیدی درد ایله بیر طرفه مکتوب،
 دیمه ی هر سطری کیم، هر لفظی مرغوب.
 چیقیب شاپورغه تاپشوردی فی الحال،
 اول آلیب یؤل ساری گام اوردی فی الحال.

شیرین اېسه شاپورگه: «اگر فرهادنینگ یانیگه بارسنگ زنه ار مېندن خط آلیب بار، بیتیک اېمس یازگن دردنامه منی بیتکزیب بېر!»-دېیه التماس قیله دی. او (شیرین) دېدی که، «بو خطیمنی شمعدن کپه لککه؛ سمندر (اؤتده یشاووچی افسانوی قوش) دن آتسخانه گه باره یاتگن نرسه دېمه گین؛ بلکه، مشقتلر رمزی بؤلگن اوشبو بیتینگیم ضعیف و جان و تنی خسته مېن شیرین دن-ملالت قۇرغانی نینگ قۇریقچیسى سېن (فرهاد) گه دیر. بیتینگلریم، ملالت قۇرغانی، الم تاغی کبی؛ درد و غمی اېسه تاغدن تاققه توته شیب کپتگن سینگری فرهادگه، دېب باشلنه دی:

دېمان بیر شمعدین پروانه ساری،
 سمندرین بیر آتسخانه ساری.
 که یعنی مېن ضعف خسته جاندین،
 ملالت قلعه سیغه پاساندین.
 سنگه کیم قلعه نگ اولمیش کوه اندوه،
 غم و درد و فراقینگ کوه تا کوه.

اېندی گل یوزلی شیریندن یاری هجریده کویب یانه یاتگن فرهادگه یازیلگن مکتوب نینگ مضمونی بیلن بېواسطه تیشیب اله میز:

نېدور احوالینگ ای زار غریبیم،
 وصالیم دولتیدین بی نصیبیم.
 بیت نینگ معناسی:

«وصالیم دولتینی، دېب، بې نصیب یورگن ای اینتیق غریگینه فرهادیم،
احوالینگ نېچوک دیر؟»

چېکردین غم تاغین حالینگ نېچوک دور،
بو یوکدین جسمی چون نالینگ نېچوک دور.
معناسی:

غم تاغینی ابلکه سیده کؤترب کبله یاتگن احوالینگدن نې خبر؛ بو اولکن یوکدن
نی گه اؤخشب، نازکله شیب قالگن گودهنگ نې احوالگه کپلدى اېکین؟

قتیق غربت ارا حالینگ نې اېرکن،
اچیق فرقتده احوالینگ نې اېرکن؟
معناسی:

بوکی قتیق غربتده حالینگ قندهی کپجدى اېکن؟ اچیق فرقتدن قی احوالگه
توشیب قالگنینگنی هم بیلمه یمن.

فراق ایچره نېچوک دور جسم زارینگ،
نې ینگلیغ تؤلغانور اؤت ایچره تارینگ.

ایریلق ایچره قینه لگن زار جسمینگ نې احوالده؟ اییدېک اینگیچکله لب قالگن
قامتینگ آلاوده تؤلغه نیب یانیشدن سؤزلب بېرگین؟

ساجیم فکریده تونلر ایله سنگ پیچ،
قرارورمو جهانینگ تون کبى هیچ؟
معناسی:

ساجیمنی اؤیلب کپچهلری تؤلغه نر اېکنسن، دنیا کوز الدینگده تون کبى
قاره بیب کپتمه دیمی؟

قاشیم محرابینی یاد ایله گن دم،
ینگى آیدېک بؤلورمو قامتینگ خم.

معناسى:

قاشلرېم محرابىنى اېسىنگە آلگده، قامتىنگ يىنگى چىققن آى گە اۇخشىب
بوكلېمە دېمىكىن؟

كۇزوم فكىرى اىچىنگگە سالىسە قىغو،

بلا هر گوشە دىن طغيان قىلورمو؟

معناسى:

كۇزلىرىم نىنگ خىالى اىچىنگگە قىغولر سالگنده، هر تاماندن بلا اورچىب باش

كۇترمه دېمى؟

چو مژگانىم غمىدىن چىقسە هو يونگ،

بۇلورمو بىر تىكان هر تار مو يونگ؟

كىپرىكلرىم غمىدن «اوهوى» تارتگىنىگده، ساجىنگ نىنگ هر بىر تالەسى

تىكنگە اۇخشىب تنەنگە تىك بۇلمەيدىمى؟

قراغىمنى تىخىل ايله گن چاغ،

خىالىنگ شىمى اۇترمو يىنگى داغ؟

معناسى:

اوزاقده ليگىمنى خىال سوره ياتگن پىتلىرىنگ، خىالىنگ شىمىدن پىدا بۇلگن

يىنگى داغ اۇترمهيدىمى سېنى؟

اىنگىم گلبرگىدىن بۇلغنده محزون،

يوزونگ گل-گل قىلورمو اشك گلگون.

معناسى:

ياناقلرىم نىنگ گل يىراقلىرىنى اېسگە آلىب، اوكسونگىنىگده، قىزىل كۇز

ياشلىرىنگ يوزىنگى گل-گل قىلىب قىزرتمهيدىمى؟

قىلىب خالىم غمى كۇنگلونگە كىنلر،

قۇنرمو اول يرهنگ اوزره چييينلر.

معناسى:

قاره خاليم نينگ غمى كۇنگلینگدن يرهلر آچسه، اۇشه يرهلر اوستيگه هيچ بۇلمسه چييينلر قۇنمهدى ميكن؟
يوقاريدە گۇزەل يوزلى شيرين نينگ سبوگى-ساغينچگه بيلنگن مكتوبينى آچيب اۇقىشگه باشلەگن اېدىك. اېندى اۇشه محبت نامەنى اۇقىشگه دوام اېتەمىز. مذکور خطده نازلى شيرين، عاشق فرهاد اېسىگه ايريم نرسەلرنى ساليب قۇيدى. شيرين اۇز مكتوبيده: فرهادنى بند ايلهگن ساجى، عاشق قدينى بوكنن قاشى، مفتون ايلهگن چراس كۇزلىرى، كۇكسىنى تيلگن كيپريكلىرى، دين و ايماننى تارتيب آلگن كۇز قارهچيغى، قوياشنى اۋيلنتيرگووچى يناقلىرى و فرهادنى بير عمر اسير ايلهگن خاليدن سۇز آچيب، خاليدن خبر يېتكزهدى. بونكتەلرنى اېسلشدن شيرين نينگ مقصدى: « قندهى آغير چاغلر بۇلمەسەن، مېنينگ خياليم سېنگه كوچ و قوت بېرەدى. سېن آغير دملرنى يېنگيب، مېنينگ وصاليمگه يېتەسەن بيركون»- دېماقچى بۇلگن اېدى. سبوگى مكتوبينى اۇقىشگه دوام اېتەمىز:

يوزوم هجرಿದೆ تۇكسه كۇزلىرىنگ سوو،

قوياش رخساريغه باققونگ كېلورمو؟

معناسى:

كۇزلىرىنگ يوزيم هجرಿದೆ ياش تۇكيب تورگنده، قوياش يوزيگه قرهگينگ

كېلەدىمى؟

كۇزونگ لعليم غميدىن تۇكسه قان ياش،

بۇلورمو لعل اول قان بيرله هر تاش؟

معناسى:

كۇزلىرىنگ لعلگه اۇخشەگن دوداغلريم خياليدە قانلى ياشلر تۇكيب تورسە، شو

قانلر بيلن هر بير تاش لعلگه ايلنمەيدىمى؟

تيلينگ قيلسە حديثيرمدين روايت،

اۋزونگ بىرلە قىلورسن مو حكايت؟

معناسى:

مېنىڭ وصفىمنى تىلگە آلە ياتگىنىڭدە، بولرنى اۋزىڭ اۋزىڭگە حكاية قىلىپ

گېيرمه پىسنىمى؟

تىشىم يادىدە كۈنگلونگ چېكسە نالە،

ياشىڭنى ساووق اه ايلرمو ژالە؟

معناسى:

تىشلىرىمنى اېسلب، كۈنگلىڭ نالە چېكسە، كۈزياشلىرىڭ تامچىلىرىنى ساووق

آهينگ داوولگە / ژالە گە ايلنتىرمە يىدىمى؟

ضميرىڭ قىلسە آغزىمنى توھم،

عدم يۈلىدە ايلرمو اۋزىڭ گم؟

معناسى:

كۈرىنمىس آغزىمنى خيالگە كېلتىرسىڭ، اۋزىڭنى يۈقلىك يۈلىدە يۇقاتىپ

قۇيمە پىسنىمى؟

زىخدانىم بىلە زلف گرە گير،

حزىن كۈنگلونگە اېركىن چە و زىنجير؟

معناسى:

سقاغىم (زىخدانىم) بىلن جىنگەلك ساچلىرىم، حزىن كۈنگلىڭگە قودوق و

زىنجير بۇلىپ كۈرىنمە يىدىمى؟

قولاغوم دُر اشكىڭ قىلسە كوكب،

بۇلورمو كۈزلىرىڭ دُردين لبالب؟

معناسى:

قولاغىم كۈزلىرىڭ دُر ياشىنى يولدوزلردە ي پارلتسە، كۈزلىرىڭ اينجولرگە

تۇلمە يىدىمى؟

قدىم ھجرانى بۇلسە كىنە خواھىنگ،
چىقارمۇ سرو يىنگلىغ دود و آھىنگ؟
معناسى:

قدّ و قامتىم ھجرانى سېنى دشمن بۇلىپ قىينەسە يعنى، سېنى اۋزىگە يايوئتمسە
(يىقىنلاشتىرمسە)، آغزىنگدن چىقەياتگن آھلرىنگ خودى سرو درختىگە اۋخشىب
كۆككە اۋرلەمەيدىمى؟

خيال اېتسنگ خرامىمىدىن شمايل،
روانىنگ چىققەلى بۇلورمۇ مايل؟
معناسى:

خرام ايلب يوريشلرىمنى كۆز آلدىنگگە كېلتر بۇلسنگ، اىچىنگدن جانىنگ
چىقىپ كېتگودەى بۇلمەيدىمى؟

بېلىمىدىن ضعف بۇلسە كۈنگلونگە حال،
بۇلورمۇ مويە دىن مو، نالە دىن نال؟
معناسى:

خىمچە بېلىمنى اېسلب ھوشىنگدن كېتىپ قالگودەى بۇلسنگ، يىغلب
قىلدەى اينگىچكەلەنىپ قالگن كۈنگلىنگ تابارە قىيلىپ ادا بۇلمەيدىمى؟

تتىم سىمى اىچىنگنى قىلسە محزون،
بۇلور اېكىن يوزىنگ اول غمىدىن آلتون؟
معناسى:

كوموشدەى بدنيم خيالىدىن اېزىلىپ، خفە بۇلىپ قالگن چاغىنگدە، اونىنگ
قىغوسىدىن يوزلرىنگ آلتونگە اۋخشىب قىزرمەيدىمى؟

مقامىنگ تاغ يا صحرا مو اېركىن،
يانىنگدە بستىرىنگ خارا مو اېركىن؟
معناسى:

تورر جايىنگ چۇلدهمى، تاغدهمى؟ كۇرپه - ياستيغىنگ تاش و تيكنلردنمى
{ايت جانىم!}

هماي عشرتىنگ معدوم اپكن مو،
باشىنگه سايه سالغان بوم اپكن مو؟
معناسى:

عشرتكه ابلتووچى بخت قوشىنگ يۇقلىككه يۇل آيب، دولت قوشى اۇرنىده
باشىنگه بايقوشلر سايه ساله ياتكنى يۇقىمى؟
كيبك اپركين يوررده رهنمايىنگ،
قولان اپركين سمند باد پايىنگ؟
معناسى:

بىرار ياققه آدىمله دېسنگ كيبكلر سېنگه يۇل كۇرستهدى، يېل قور (بادپا)
آتىنگ قولان سىنگرى چقان يۇل باسمه يدىمى؟

شرفدىن بۇلغان اپرميش سېن سليمان،
مېنىنگ بىرله اونوتمه حد و پيمان.
معناسى:

شرف بىلن سليمانلىك مقامىگه يېتىب سن. اپندى مېن بىلن قىلىب قۇيىگن
عهد و پيمانلىرىنگى اۇنوتمه.

وحوش اپرميش سېنىنگ آلېنگده خادم،
سباع اپرميش تبوغىنگده ملازم.
معناسى:

وحشى حيوانلر سېنىنگ خدمتكارىنگ، ايرتقىچلر بۇلسه، اېشىگىنگ نىگىده
ملازم.

بهايم تابع فرمانىنگ اپرميش،
جناح طير شادروانىنگ اپرميش.

معناسى:

تۇرت آياقلى برچه حيوانلر سېنىڭ بوپروغىنىڭە بۇيىن اېگىب، قوشلر نىڭ قناتى باشىڭ اوزره چادر بۇلگندىر.

چو سېن تاپدىڭ سلىمانلىق مقامىن،
دېمان قىل منگە بلقىس احترامىن.

معناسى:

اېندى سېن سلىمانلىك مقامىڭە اېرىشىدىڭمى، مېن بىلقىسگە بۇلگن
احترامنى بجا كېلتىر.

اگر بلقىس دېك يار و عزيزىڭ،
بۇله آلمان، هم اۇلغاي مېن كىزىڭ.

معناسى:

اگر مېن سېنىڭ بىلقىس دېك عزيز يارىڭ بۇله آلمه سم، چۇرىڭ كو، بۇله
آله دىرمن.

اهمىت قره تگن بۇلسنڭىز، بوندىن سهل كم آلتى يوز يىل بورون بوندى گۇزەل،
حىياتى سېوگى خطى علىشېر نوابى قلمى بىلن يازىلماقده. نوابى انسان دردىنى، غم
و غصه سى، محبتىنى جانلى تصويرلەگن. اۇرتە عصرلر ده دىنى تعصب خاتىن- قىزىلر
باشىڭە قانلى قمچىسىنى يەنگل بىر تورگن بىر چاغده، اولوغ نوابى رومانلىك داستان
قالبىده اۇز قهرمانى شىرىننى شو ترتىده تىلگە كىرىتەدى، سۇزلتەدى. مکتوبىنى
اۇقىدىڭىمىز شىرىن اصلىده، محبتگە تشنه قالگن نوابى دورى خاتىن- قىزىلر
بىرى نىڭ اسمى اېمس مىكىن؟ شاعر كۇز قره شىچە، مظلوم خاتىن- قىزىلر دىده
هم، سېوگى دېگن ملامت چۇغى انگە آلمگنمى اېكىن؟ اوشبو داستان بهانه؟ ينه بو
مکتوب اصلىده، اۇز سېوگىلى سىڭە هېچ قچان عشق اظهار قىلە آلمەگن، سېوگىسىنى
تىلگە آلىشى قطعاً منع قىلىڭن بىر قىزىنىڭ لطيف تويغويو، محبت ترانه سى
بۇلسە نى عجب!

هه راست، نوابى دىناوى شاعر. او قىناق زمين نىڭ نىسىڭە كۇنگىلىنى
توتگن، تابلهگن، سېزگىلرېنى شو تفتگە تېگىزىب تورگن سۇز صنعتكارى بۇلگن.

داستانلاردا هم گۆزەل غزللاردا هم او انسان ايچكى كىچىنمەلر، بىششگە ايستك-ايلينجلىرىنى يارقىن رنگلاردا تصويرلەپ بېرگن. در واقع، سىز هم مکتوبگە ھاوۋچلەپ تۆكۈپ سالىنگن اوشبو دۇر-مىرغانلارنى اوشلەپ، سىرەمب كۆرمەيسىزىمى؛ باقمەيسىزىمى دولرگە؟

بىر ايش بلقىس لىققە بۇلسە مانع،

سلىمان غە پىرى هم كېلدى تابع.

معناسى:

مېنىنگ بلقىس بۇلىشىمگە بىران ايش تۇسىقلىك قىلەدىگن بۇلسە، سلىمانگە حور و پىرلەر هم بۇيىن اېگن-كو! (سېۋىگى تۇسىق و چىگرە بىلمەيدى دېماقچى).

اگر بلقىس بۇلماق يۇقسە حدىم،

پىرلىقىدىن خود اۇلمس قىلسە ردىم.

معناسى:

اگر بلقىس بۇلىشىگە حدىم سىغمەسە؛ مېنى پىرلەر قاتارىدىن چىقرسە بۇلمس.

نې بۇلغاي اېردى چرخِ ظلم بېشە،

مېنى سېندىن جدا قىلمەي ھمىشە.

معناسى:

ظلمنى اۋزى نىنگ دايمى ايشى قىلىپ آلگن بو فلک، مېنى سېندىن ھىچ قچان

جدا قىلمسە بۇلمسە اېدى.

خرامىنگ چاغى يۇلداش اۇلمس اېردى،

سكونىنگ وقتى قۇلداش اۇلمس اېردى.

معناسى:

يورر چاغىنگدە سېنگە ھمراھ، يۇلداش بۇلمس، بىر يېردە تورر بۇلسىنگ سېنگە

قۇلداش بۇلمس اېدى، قۇلىنگدن اوشلەپ، سېنىنگ تەينچىغىنگ قنى بۇلسە ايدىم.

قوياش يىنگلىغ بۇلوب كوندوز قىرىنىڭ،
بۇلوب تون سايە يىنگلىغ ھەم نىشىنىڭ.

معناسى:

كوندوز كونلرى قوياشدېك يانىڭدە تورسم، كېچەلرى اېسە سايە كىبى سېن
بىلن بىرگە بۇلسم اېدى.

تىكان كىرسە كىنىغە كىنە سىدىن،
چىقارسم اېردى كىپىرىك اىگنە سىدىن.

معناسى:

فلك نىنگ اۋچە كىشىدىن اياغىنىڭ كىغىگە تىكن كىرەدىگن بۇلسە، اونى مېن
كىپىرىكلرىمنى اىگنە قىلىپ، چىقىرىپ تشلەسم دىيىمىن.

آياغ سونسىڭ، بۇلوب غمدىن خراشىنىڭ،
مدام اۇلسە اېدى قۇنىمىدە باشىنىڭ.

معناسى:

قىغولەنىپ اوزە تگىنىڭدە، آياغىنىڭ تىرنەلىپ، آزار تاپگودېك بۇلسە، آغرىغى
تىنچىپ، آرام آلىشىنىڭ اوچون دايم باشىنىڭ مېنىڭ قۇنىمىدە بۇلىشىنى اىستەيىمىن
(شو بىلن دردىنگىنى آلسم دىيىمىن).

كۇروب خار و خس اۋرنونگدە، نھانى،
ساجىم بىرلە سوپورسم اېردى آنى.

معناسى:

مبادا، اۋرنىڭدە خس، تىكن قالىپ بدنىڭدە سىنچىلسە، اولرنى ھىچ كىمگە
بىلدىرمى، ساجىم بىلن سوپورىپ تشلەسم دىيىمىن.

چو بىلسم گرد دىن كۇنگلونگدە قىغو،
بىر اوزرە اشكدىن سىپىسىم اېدى سوو.

معناسى:

باردى، بىرگىنە گرد طفىلى كۈنگلىنگە سىقىلىش پىدا بۇلسە، اۋشە گردنى ياتقىزىش اوچون كۈز ياشلرىمنى يىرگە سوو قىلىپ سىپىمس مى اېدىم.

باشىنگە توشسە محنت شام جاويد،
يوز آچىپ ظاهر اېتسم اېردى خورشيد.
معناسى:

اگر باشىنگە توشگن عذاب و عقوبت سېنى منگو آقشامىگە قدر چولغەماقچى بۇلسە، يوزلرىمنى آچىپ، بو قوياش بىلن قارانغولىكنى يارىتمس مىدىم.

اگر جانىنگە قصد اېتسە اوزون كون،
ساچىم يېتكورسە اېردى عنبرين تون.
معناسى:

اگر اوزون كونلر جانىنگە قصد قىلر بۇلسە، سېنى حالدن تايدىرسە؛ مېن ساچىمنى تۇزغە تىب، عنبر هيدلى ساچلرىم سېنگە توننى اۋتسە، تون بۇلىپ خدمت قىلسە دېيىم. ساچىم تونىدن آسايش آلسنگ دېيىم.

يوزوينگنى آلمە سام اېردى اينگنيمدين (رخسار)،
ارىتسم اېردى اشكىمنى يېنگىمدين (آستين).
معناسى:

يناغىنگە/يوزىنگە باسلىگن يوزىمنى سىرە اىيرمەسم؛ يېنگىم بىلن سىوينچ كۈز ياشلرىمنى اريتىپ تورسم اېدى.

جنون تعويذىغە كۈرگندە مايلى،
قۇل اېتسم اېردى بۇينىنگە حمايلى.
معناسى:

(عشق يۇلىدە) تىلبەلىك طومارى كېرەك بۇلىپ قالسە؛ قۇللىرىمنى بۇينىنگە حمايلى قىلىپ آسېشنى آرزولەيمىن.

تىلر بۇلسنگ يوزونگ كۈرمككە كۈزگو،

يوزوم يوزونگگە توتسم اۋترو.

معناسى:

يوزىنگى كۇرماقچى بۇلىپ، كۇزگو سۇره سىنگ، يوزىمنى يوزىنگگە اۋترو/ قره مه

-قرشى توتىپ تورسم دىيىمىن.

سو اىستب توشسه اۋتلوغ كۇنگلونگە جوش،

لىيىدىن توتسم اۋترو چىشمە نوش.

معناسى:

اۋرتىنگن يوره گىنگ قىنب، چىقه يدىگن بۇلسه، لىرىمنى حىيات بولاغى قىلىپ،

لىرىنگگە توتسم كاشكى اۋدى.

دمادم ايله بان همدم لىغىنگى،

كېچە-كوندوز قىلىپ محرم لىغىنگى.

معناسى:

هردايم سېن بىلن بىرگە بۇلسم دىيىمىن، كېچە-كوندوز جانىنگ-جانىمگە

قۇشىلگن محرمىم بۇلىشىنگى اىستەيىمىن.

تونونگدە شىمع مىجلىس بۇلسم اۋدى،

كون اۋلسه يار و مونىس بۇلسم اۋدى.

تونلرى مىجلىسىنگى يارىتوۋچى شىمع بۇلسم، كونلرى اۋلسه، يار و مۇنسىنگ

بۇلىپ يورسم اۋدىم دىيىمىن.

اۋدى سېوگى مكتوبى نىنگ سۇنگى قىسمى بىلن تىنىشسك. خط نىنگ بو

قىسمىدە تىقىردن نالىش و ازلدە يازىلگن سېوگى عذابلىرگە چىدەش، داش

بېرىشدىن بۇلك چاره يۇق، دىيىلەدى. شىرىن فرھادنى اوتماقچى بۇلگىسى كېلەدى؛

فرھادنىنگ كۇنگلىنى كۇترىشگە اورىنەدى. فرھادگە: «اۋر كىشى هر قندەى آغىر

يوكلر آستىدىن تورىب كېتەدى، قىيىن چىلىكىنى بىنگىب، مرادىگە بېتەدى»- دىيە

دلده بېرەدى.

مذكور سېوگى نامەدە شىرىن اۋز درىدىن ھەم سۇز آچەدى. قىز كىشىگە عشق حقىدە سۇز اظھار قىلىش آسان ايش اېمس. نىمە بۇلسە ھەم عىال محكوملىك تقدىرگە باغلب قۇيىلگن. «ايتماقچى منكە، سېنىڭ درىنىڭ مېنىڭ درىمدىن آغىر»- دېدى شىرىن. و ىنە فرھادنى سېوگى بايىدەگى كوچى، جىسارتىنى يېنىگىلمس، دېب مەقتەيدى. مەكتوب دوامىدە شىرىن يورتى تالان-تاراج بۇلگىنى، قۇشونلرى توتقون آلىنگىنى گىپىرىب؛ لشكرىن قوتىلىب قالىگىرىنى اېسە، بىرغاردە بىقىب ياتىشىدى، دېب شكوھ قىلەدى فرھادگە. شىرىن «مېنىڭ عشقىم طفىلى خلق باشىگە آغىر كونلر توشدى، -دېب،-تيزراق مەكتوبىمگە جواب يازگىن»-دېبە فرھادنى التماس قىلىپ قالدەدى. خطنى داستان قەھمانلرىدىن بىرى **شىرويه** (خىسرو پروىزىنىڭ اۋغلى، آتەسىنى اۋلادىرەدى) فرھادگە آلىب بارىپ بېرەدى.

چو ايلبتور سېھر تېز رفتار،
سېنى بىرىان مېنى بىرىان گرفتار.
كىشى گر كۇكسىنى يوز پارە قىلسون،
فلك بىدادىغە نې چارە قىلسون؟
انىڭ بىدادىدىن كىم بۇلسە ناشاد،
قىلور جانىغە بىداد اوزرە بىداد.
نېچە سېن بىستە بند و بلاسېن،
بلالر بندى اىچرە مېتلاسېن.
غم و دردىنگە درد امكانى يۇقتور،
بلا و محنتىنگ پايانى يۇقتور.
ولى بۇلمىش جهان اھلىغە معلوم،
چو اېلگىنگدە قاتىق خارا اېرور موم.
چېكرگە درد و اندوھ جىرأتىنگ بار،
بلا تارتىغە صبر و طاقتىنگ بار.
اگرچە فرقتىمدىن ناتوان سېن،
ولى ھەم اېر سېن و ھەم پھلوان سېن.
اگر طغيان قىلور ھجران ملالى،

قىلورسېن آه ايله كۇنگلونگنى خالى.
 مشقت اۋتى قىلسه جسمينگه كين،
 بېرورسېن اشك سىلى بېرله تسكين.
 بېتېشىگچ درد اوچون ھريان كېترسېن،
 فغان و پويه بېرله دفع ايترسېن.
 اگر كۇكسونگه اورسنگ غصه تاشى،
 وگر جانينگه محنت دور باشى. (اوزاقماق، نرى تورماق).
 نې كيم قىلسنگ سۋزى سيغمس كيشى نينگ،
 كه بو طورى بۇلور عاشق ايشى نينگ.
 مېن زار و ضعيف و پا شكسته،
 باشيمدين تا آياق اعضا شكسته.
 فراقېنگ تيغيدىن يوز پارە جانيم،
 نې جانيم بلکہ جسم ناتوانيم.
 كويوب ھجر اۋتيدىن جان و كۇنگل ھم،
 نې كۇيمك كيم بۇلوب يوز قتله كول ھم.
 ايچيمگه شعلە عشقېنگ توتاشيب،
 توتاشيب دېمە كيم باشيمدين آشيب.
 ايچيمدە بۇلسە يوز اۋت آشكارا،
 نفس دودىن اوررغە قېدە يارا؟
 گر اۋلسە لعل بېرله كۇزلىم كان،
 آقيزماق قطره يى اندىن نى امكان.
 نېچە خاتون كيشى بار اېرسە توسن،
 بۇلوب آزادەلىقده سرو سوسن.
 جمال ايچرە مە تاباندىن افزون،
 مە تاباننى قۇى كيم آندىن افزون.
 انگە يخشى كه ايلب دلرباليق،
 وفا اھليغە قىلغى بى وفاليق.
 حق اندىن اسرەسون كيم اول زبون وش،

بىراونىنگ عشقىدىن بۇلغەي مشوش.
 گرەرل هجردين قاشيغه توشگەي،
 گرەلىك عشق ايشى باشيغه توشگەي.
 نې عشق اۋتىغه قۇيمكلىككە تابى،
 نې اندىن قوتولوب جان خرابى.
 آياغ آستىغه قالسه ناتوان مور،
 كېتورسه قتليغه يوز اژدها زور.
 چو اول بۇلميش خلايق پايمالى،
 يوز اژدر چنگيده بۇلغەي نې حالى.
 چقىلسه برق عالم ايچره بې باك،
 توره آلغەي مو اۋتروسيدە خاشاك.
 بو مشكل راق كە مونداق زار بيدل،
 كە بيدللىق اېرور جانىغه مشكل.
 انگە بىريان اېرور يوز مونچه افسوس،
 ينه بىريان حجاب ننگ ناموس.
 نهانى اورسه تون-كون يوز تومن پيچ،
 اگر ناموسى باردى بارچه سى هيچ.
 به غايت مشكل ايش اېرمىش به غايت،
 كە عاشق ننگ و نام اېتگەي روايت.
 اوچورسه آهى يېتى كۆك نقابىن،
 يوزيدىن آچمهغه ي بۇرقع حجابىن.
 دېمان مېندىن سېنىنگ دردنىنگ اېرور كم،
 سېنىنگ هم كۆپ دورور دردنىنگ، مېنىنگ هم.
 ولى يوز مونچه درد تازه بىرله،
 غم و اندوه بې اندازه بىرله.
 چو درد و غربتىنگنى ياد اېترمىن،
 حزين جانىمغه يوز بيداد اېترمىن.
 اگرچه بۇلغالى عشقىنگ اسيرى،

اۋتر افلاكدين آھىم نفىرى.
 دى خوش اورمەدىم افغان ايچىندە،
 دى خوش بۇلمەدىم ھجران ايچىندە.
 آلىب دشمن سپاه و افسرىمنى،
 قىلىپ تاراج ملك و كشيورىمنى.
 مېن و خىلىم نېچوك كىم بوم منحوس،
 بۇلوب بىر غار ارا تاغ ايچرە محبوس.
 مونونگدېك ملك نىنگ شاه و فقېرى،
 بۇلوب باشدين آياق دشمن اسىرى.
 توتولغانلر قىلىپ جانىنى تسليم،
 قوتولغانلرنى ھردم اۋلتوروب بىم.
 بولر اېلگە مېنىنگ عشقىم ايشىدين،
 قولاغىم يالقىيان اېل قرغىشىدين.
 قىلىپ جانىمغە قصد اېلدين اوياتىم،
 اۋچوب بانو اوياتىدين حياتىم.
 ولى يوز مونچە محنت بۇلسە اېردى،
 نې يوز، مىنگ مونچە شدت بۇلسە اېردى.
 سېنى كۇرسم اېدى ناگاہ- ناگاہ،
 غمىم يۇق اېردى بالله ثم بالله.
 بو دم ھم كىم فراقىنگدىن اۋلوب مېن،
 يوز اۋلگندىن ھم آرتوقراق بۇلوب مېن.
 حياتىم وصلىنگە اميد ايلن دور،
 اميد اول رحمت جاويد ايلن دور.
 اگرھجرىنگدە يوز بىل غصّە كش مېن،
 اگر و صلىنگ اميدى بۇلسە خوش مېن.
 توقّە اول كە بو آشفته نامە،
 كە بو آشفته قىلدى نقش خامە.
 اۋقوب مضمونىدين آلسنگ حسابىن،

كرم ايلب يىبارگه ي سېن جوايىن.
 كيم اول هر غمده بۇلغهى حرز جانيىم،
 بلا و غصه دين خط امانيم.
 چو بۇلسنگ حاليمه آگاه و اعلم،
 جوايىن هم يىبار والله و اعلم.

شيريىن نينگ اوشبو مكتوبى فرهادگه باريىب يىپتهدى. فرهاد اېسه شيريىن گه شىرويه آرقه لى نامه يۇل له يدى. فرهاد نينگ مكتوبى اۇزگچه مضمونده بۇليىب، اونده شوق شدتى، كۇنگيل حرارتى تۇلقينلنيىب تورهدى. بو مكتوب "خمسه" نينگ تركيىيگه كيرووچى "فرهاد و شيريىن" داستانى نينگ ۴۵-بايىدن آليىندى.

نوابى نىنگ دانالىك دفتىرىدن

دنيا سارىدىن سىنگە سرور بۇلدى غرور،
بو بارچە غرور، اۇلدى غرور، اۇلدى غرور.
نوابى

ھمىشە گىدېك، بوگون يىنە اولوغ شاعر و متفكر كتابىنى ورقلەيمىن. ھەر مرته آچىگندە نوابىنى يىنگىدن تاپىگندە و كىشف قىلگندە بۇلە من. اوندن آلگن اۇگىتلىرىم روھىمدەگى خىرەلىكىنى روشنلەيدى؛ اىچىمدەگى آغرىقلارگە ملهم تاپىگندە بۇلە من. نوابى سۇزلىرى قندە دىر يورەككە مدار، جسم و روھىمگە كوچ-قوت بىغىشلەگن بۇلىب تائىر قىلەدى. بىز اوچون نوابى شىرىتى اۇزلىك، كىملىك و برحىياتلىك منبعى؛ يشە شىمىزگە تورتكى؛ فخر و غرور؛ كم و كېتىگىمىزنى تۇلدىرىب تورگووچى بساط.

چىندىن ھم، نوابى اثرلىرى بىغرىدە مرجاندە تىزىلىپ تورگن شادە سۇزلىر كۇزىمىزنى قوانتىرەدى. قولاغىنىگىزگە قۇيىپ آلكودېك بو اۇلمس سۇزلىرىنىگ بەھاسى يۇق. زىرا، نوابى يۇلىمىزنى يارىتگووچى مياق، يۇلچى يولدوز، كۇزلىرىمىزگە يارىقلىك بىغىشلاووچى يالقىن (نور). نوابى ھمە دور و زمان نىنگ كوچىچىسى. شاعرىنىگ آنگ قىتلىملىرىدە، انسان معنويتى و اونىنگ قدر و قىمىتى تورەدى. شاعرىنىگ شىورىدە، انسان نىنگ بخت و سىعدىتى، درد و اضطرابى، مونگ و تشوېشلىرى اۇرنە شىب آلگن؛ شولر اونى دايم بىزاوتەلب تورگن. بولر سۇز، فكر مىوھسى اۇلەراق يېتىلىپ، يوزە گە چىققن و بىزگە تىقدىم قىلىنىگندىر.

نوابى دنياوى حىيات كوچىچىسى

كايىنات سراسرارگه لىما-لىم. انسان انه شو بارلىق نىنگ اجرهلمس بىر بۇلەگى؛ كايىنات اصلىده بىر سۇلىم باغ؛ آدم كايىنات باغىده كۇز آچگن و شو منزلده قۇنىم تاپگن تىرىك ذات. انسان نىمه گه بو دنياگه كېلدى؟ نېگه، قەى يېرگه كېتە مىز آخىرى؟ بو باغدن هر كىم اۇزىچە معنا قىدىرىپ يشب اۋتەدى. بو سۇلىم اۋچماغنى تموققە ايلنتىرگن آز اېمس.

نوابى نظرىدن كايىنات باغىدن مراد انه زمىن دىر. بو باغ بوزىلمەسىن دېدى نوابى. يخشىلر باركه، اېزگوليك بار. نېگه دىر انسان طبيعتى يخشىلىكنى اېمس، ياووزلىكنى تىزاق كۇره باشلەيدى. بىر قرهگندە آچىن ياووزلىكدن نرسە اېمسدهى تويىلەدى. يۇق، اصلىده اونداق اېمس، اېزگوليك ياووزلىككە اۋخشىب انسان روحنى ققشەتىب، سىندىرىپ، پرچەلب تشلەمەيدى؛ شونىنگ اوچون هم اونىنگ حياتىمىزگە تائىرى سېزىلمەيدى. اېزگوليك انسانگە سوو تىكدە، اونى آزچىلى قىدرلەيدى.

بو انه بىر قوروق، يالانغاچ، تقىر، يەيلاو، دغل و ياقىمسىز تىكن زار اېمس. انه سياره يخشى انسانلر قۇلى بىلن آبادان بۇلىب، يشب-يشنب كېلەيتتىر بختىمىزگە. كايىنات باغى نىنگ گلى انسان خوشبختلىگى و تىنچ و آسايشتە حياتى دىر. اوندەگى حيات گلى بۇلمىش مضمونلى اۋتگن انسان عمرى همەسىدن هم يخشىراق دېماقده نوابى:

خوشدورور باغ كايىنات گلى،
برچە دىن يخشىدور حيات گلى.

سېن بو كايىنات باغى / بىر سيارەسىدە يشەبىسىنى، تىلنىگ چوچوك، سۇزلرىنگ تاتلى و عمر گە عمر بغيشلووچى بۇلسىن. اى انسان! يوزىنگ ياروغ، كۇنگلىنگ آچىق بۇلسىن، يوزىنگدن و اۋرىنگدن خلايققە فرخندەلىك، قوناقلىك، شادمانلىك يېتسىن. سېندن انسانلر رنجىب، يوز اۋگىرمەسىن دېيىلەدى قوبىدەگى بىتدە:

سۇزونگ ايله بان عمر بخشندەلىق،
يوزونگدىن خلايققە فرخندەلىق.

انسان عمرى، بارلىق باغىده، آنه بىر اوزره وقت اۋزنىده، چېكلنگن اۋلچمده بېرىلگن. نهال كى كۆكرهدى و خس كى قوجيره ب قوريب تۆكبلهدى آخرى. بىراق بوندن آلدن قدهلگن كۆچت بىراق يايىب، گلب، حاصلگه كېلىب، ميوه بېرگنى، عمرنىنگ شوندهى كېچگنى يىخى اېمسمى؟ بويوك نوابى نىنگ بوتون دقتى عمرگه قره تىلگن. عمرگه مناسبتى تىرن معنالى و غايت دلبرانه:

جاندىن سېنى كۆپ سېورمن، اى عمر عزيز،
ساندىن سېنى كۆپ سېورمن، اى عمر عزيز.
هر نېنى كه سېومك اندىن آرتىق اۋلمس،
اندىن سېنى كۆپ سېورمن اى عمر عزيز.

ادىب شعرلردن بىرىده، اگر فطرتىنگ آدمىلىك آيىنى بىلن بېزەلگن بۇلسه، زواله ننگده سېويش و سېويلىش بۇلسه، سېن حياتنى سېوگۇچىدىرسن. حياتنى سېوماق اېنگ معقول و اېزگو ايشلردن دېيدى نوابى:

بو آيىن ايله طبع مجبول اېرور،
كه، سېوگەى حياتىن، بو معقول اېرور.

نوابى تىنچلىك، آسايشتەلىك سۆزچىسى

تاكيدله گنيمىزدېك، كايىنات باغىده انسانلر تىنچ و آسايشته يشه ماغلىرى كېرەك. اولوغ آنه زمين نفاق و فتنه اوچون يرهلگن اېمس دېماقده شاعر. نوابى، انسان آسايشته لىگىنى-تىنچلىك و بغرى بوتونلىكده كۆرەدى. يشش اوچون تىنچىلىك يۇلىنى تىلشنى افضل دېب بىلەدى؛ او آدملىرى تفرقه دن تىنىشگە دعوت قىلەدى:

تفرقه قىلمەى كۆنگىلده قىل اوچى،
كىم كېرەك دور تىنچ يۇل قطع اېتگۇچى.

يعنى، يوره گيده قىل نىنگ اوچىچەلىك آدملىر ارا نفاق، تفرقه سالىش فكىرىده بۆلمه گنلر تىنچ ىزشلىرى ممكن. نوابى كۆزقرەشىچە، حىيات باغىده انسانلر تىنچ-تاتو، ايناق، بىر-بىرىگە روادار، بىرى-بىرىگە كۆمكىچى، يار و ياور بۆلماغى ضرور.

جهان اهلى بىلىنگىز كىم، ايش اېمس دشمنلىق،
يار اؤلونگ بىر-بىرىنگىز گە كه، اېرور يارلىق ايش.

علىشېر نوابى نىنگ اوشبو بيتى بىرلشگن ملتلر تشكىلاتى اېشىگى پىش طاقىگە آلتىن حرفلر بىلن يازىب قۇبىلسە ارزىيدى. سهل كم آلتى عصر آلدىن ايتىلگن بو شاه بيت تا انسانىت بار اېكن قىمىتى قوبى مرتبهلرنى بېگنمس.

نوابى نىنگ رنجانمەسىدن تامچىلر

گهى تاپدىم فلكىدىن ناتوانلىغ،
 گهى كۇردىم زماندىن كامرانلىغ.
 بسى ايسىق، ساووق كۇردىم رمانده،
 بسى اچىق - چوچوك تاپدىم جهانده.
 نوابى

اولوغ بابامىز علىشېر نوابى نىنگ حياتى ھلى تۇلە اۇقىلمەگن اولكن بىر داستان. بالەلىككن كېكسەلىككە قدر باسىب اۇتگن حيات يۇلى تېكىس بۇلمەگن. اولوغ شاعر سۇقماقلر و داوانلردن آشيب، عمر كېچىردى. بو يۇللر نھايتدە آغىر، قلتىس و آلالولى بۇلگن. چونكە، او زمانلر اوروش و جھالت اوج پلەسىدە اېدى. قىرغىن-برات جنگ و نزاعلر چۇغى سىره پەسىمسدى. حاكميت غىلدېرەگى آدملرنىنگ قانى و جانى بىلن ایلنەياتگن زمانلر اېدى. نوابى شو جريانلر اىچىدە كون كۇردى. اونىنگ اۇزى ھم سلطنتگە شرىك- باش وزير، اولوغ امير، مھردار، مقرب سلطانى (سلطانگە اېنگ يقىن شخص) لوازملردە خدمت قىلىپ اۇتدى.

نوابى اۇز حقىدە علىدە اثر يازمەگن اېسە-دە، باشدن كېچىرگنلرېنى دېبرلى برچە كتابلرېدە يۇل-يۇلەكى اشاره قىلىپ، كېيىرىب اۇتگن. زمان آدملرېدن اۇسانىش/بىزىش تېمەسى شاعرده انچەگىنە قويوق بۇياقلردە عكس اېتدىرىلگن. زمان اھلى، وفاسىز، خىانتكار آدملر جور و جفاسىدن نالىگنى اينىقسە، غزلرېدە جودە كۇپ اوچرەيدى.

شاعر ساقىنامەلرېدن بىرىدە، حياتى دوامىدە تارتگن رنج و عقوبتلرى، درد و المى حقىدە، انىق راق ايتگندە اۇز خصوصىدە كويىنچ گپلرنى يازىپ قالدېرگن. نوابى

بار-يۇغى آلتىمىش ياشىگىنە يشەدى؛ قىين كونلرنى باشدن اؤتكزىب، حضور-
 حلاوتىنى يۇقاتىب عمر كۆردى. نوابى نىنگ مخالفلرى فتنە قۇزغەتەب، اغوا
 قىلىشدىن قۇل تارتەدىلر. اېندى اؤشە ساقىنامەدە مەرلنەب قالگن مثنوى سىدەگى
 بىتلرنى كېلتىرىب اؤتەمىز. قويدەگىلر نوابى اېمگك (رنج) نامەسىدن بىر
 چىمىدىمگىنە خلاص:

آنى كىم، محرم اسرار دېدىم،
 درددىن كۈنگلى خېردار دېدىم.
 چىدەى آلمەى قتيق احوالىمدىن،
 آلىدە شەمەى اؤز حالىمدىن.
 دېدىم و وه دېمەگەى اېردىم كاش،
 كىم دېمس سۆزنى اؤزىم قىلدىم فاش.
 زار جىسمىغە عنالر كېلدى،
 تىلبە باشىمغە بلالر كېلدى.
 چىرخ ياغدوردى منگە تىغ ستم،
 كه دوران هم و دوران اېلى هم.
 كىم كه، يارىم اېدى طور احسن،
 بۇلدى جانىمغە قتيقراق دشمن.
 اؤز و يات نىش ملامت اوردى،
 بىر و كۆك باشىمە تاش ياغدوردى.
 اقربا تنغە اوروب تىغ جفا،
 كۈزومە اىگنە اوردىلر ضعفا.
 كېچىيان باشتىن آياغدىن توشتم،
 اۈلگەلى ضعف اىچىدە ياووشتم.
 درد و رنجىم حدّ و غايتدىن كۆپ،
 مرضىم بۇلدى نهايتدىن كۆپ.
 تئدە يوز درد و صعوبت كۆردوم،
 جانده يوز آنچه عقوبت كۆردوم.

تا ايشيم اۆلمك ايله توتدى قارا،
 بۆلدى باشيمدين اطباغه فرار.
 مېن بۆلوب عمر ايله جاندين نوميد،
 شه بېرىب وصل اميدىغه نويد.
 ينه بو سۆز بيله جانى تاپپان،
 بير دم اۆلمكدين امانى تاپپان.
 مېن بد روزغه، وه قيسى وصال،
 كيم، خيالىمده وصال اېردى محال.
 مينگدين آرتوق منگه تابع بيله خىل،
 بېرى امداديمه كۆرگوزمهدى مېل^{۲۳}.

مذکور رنجنامه شونچه كه، شاعرانه تۇقىمه، موهوم گپلر اېمس. بولرنى نوابى چپككن، تنه سیده تويگن و نهايت خاطره بۆلېب حجره لريدن جاي آلگن. يخشيليك باركه، يخشيلر بار دېگنيميزدېك، معرفت پرور، علم و ادب حاميسى سمرقند حاكمى حاجى بېك دېگن شخص عليشېر نوابىنى اوز قره ماغيگه آلهدى. نوابى سمرقندگه يېتېب (۱۴۶۹-۱۴۷۷) بارگچ، احمد حاجى بېك نوابى نينگ طلبه ليك دورېده گى ضرورتلرېنى تامينلېب بېرهدى.

^{۲۳}. اوشبو ساقينامه نوابى نينگ "فوايد الكبر" ("كېكسه ليك ثمره سى") ديوانىده كېلگن. ايتيدن بو شعرلر عشق موضوع سيگه عابد بۆلېب، بير تارىخى واقعه يوزيدن پرده آچهدى. كيمگه دير كۆنگيل قۇيوش شاعر باشيگه شونچه كۆرگوليكلر كېلتيرگن. ساقينامه نينگ شو بنديده گى شعرى قهرمان انچه بحثلى(؟). بو حقدە اوز بيتيده سۆز آچرميز.

نوابى نىنگ ساقىنامەلىرى چىنە كم "دردنامە" دىر

نى بلا دوركىم، فلک هر كىم گە چىككەى تىغ كىن،
يانگىلىب اۆل مېنىنگ جانىمغه بىداد ايله گەى.
نوابى

معلوم كە، علىشېر نوابى اۋزىبىك ممتاز ادبىياتى نىنگ، بلكە، توركى ادبىيات نىنگ اېنگ يوكسك چۇقسىنى اېگلەگن يارقىن سىمادىر. شاعرنىنگ بوتون ايجادىدە شىكل هم مضمون هم قىيامىگە يېتكىزىلگن. حكمتلى، عبرتلى اۋى-فكرلرنى آلتىن قالىگە سالىب، سۇزگە جان كىرگىزىب، اونگە منگو حىيات بخشىدە قىلگن. شاعر ۲۰ گە يقن ادبى شىكلردە ايجاد اېتگن. بو ژانرلر بىر-بىرىدىن گۆزەل بۇلىب، اولر نوابى افادە اېتماقچى مضمون و معنالرگە كۆركم لباس وظيفەسىنى اۋتەگن.

كىمىنە بو اولوغ سىما ايجادى نىنگ توبىگە شونغىب كېتركىمن، اونىنگ ساقىنامەسى ياقەمدن محكم اوشلب، كۇنگلىم گە چىنگ سالەدى؛ يورەگىمنى اۋرتب، اچىمگە اۋت قەلەيدى. ساقى نامەلر باشقچە هوالى بۇلىب، اۋزگچە اېپار ترەتەدى. شاعر ساقى نامەلرى ياقىمتاى، شىرىن، هضم قىلىشى آسان، اۋزگچە جىرنگ ساجىب تورەدى. اولرنى اۋقىسىنگىز قندەى دىر كىفەيت گە توشىب قالەسىز؛ باشقچە هوا سىزنى چۇلغىب آلەدى.

نوابى نىنگ قالگن ژانردەگى غزىلرىدە جىچە (آزگىنە) سۇستلەشىش، بۇشەشىش، كىفەيت قاچىش حالتى كۆزگە تىشلەندى. بىراق، ساقى نامە همان اوچىدە صولت تۇكىب تورە بېرەدى؛ اوچىدىن سىرە قوبى توشمەيدى. نوابى ساقى نامەلرى نىنگ فزاسى جودە كېنگ، خىيال نىنگ چىكسىزلىك سىرى پروازلرىنى كۆرەسىز. ساقى نامەلردە اۋرتوكلر كۆترىلىب، جوشقىنلىك، تىنىقلىك، كويىب-

یانیش، یورهک سرلری-یو، روح رازلری جمال آچه بیره‌دی. اولرده شفاف توپغولر تۆکیب ساجیلگن دیر.

ساقینامه حقیده سۆز

بو قنده‌ی ژانر؟ اؤزی شونده‌ی دلبرمی یاکه، نوایی نینگ معناگه باتگن برماقلری اونگه کمال بخشیده قیلگنمی؟ ساقی نامه بیر نچه بنددن توزیلگن مثنوی ژانریده‌گی شعرى شکل دیر. بونده‌ی شعرلر عادتده ساقی گه مراجعت طرزیده باشلنوب، کپین شاعرنینگ احوالی، ایچکی کبچینمه‌لری احتراص ایله ترئم ایتیلهدی. بو ژانرده شاعرنینگ فلسفی، اخلاقی، اجتماعی قره‌شلری چقور بدیعی عکس ایتگن بۆله‌دی. ساقینامه‌ده انسان نینگ وقت بیلن ایشلیگی/ همراهلیگی، زمان نینگ اؤتکینچلیگی، دورنی انسان روحیتیکه تاثیرى، آدم نینگ درد و حسرتلری، دنیا وفاسیزلیگی، حیات معناسی کبی چقور فلسفی قره‌شلر اؤزینی یقال نمایان ایتهدی. شونینگدېک، ساقی گه قره‌ته: چقور مضمونلی پند-اؤگیتلر یومشاق و آهنگدار مصرعلرده بیان قیلینه‌دی.

نوایی ساقینامه‌لریده شاعرنینگ یقین دوستلری، یخشی کۆرگن عزیز انسانلری یادى اؤزیکه خاص لېریک طرزده قلمگه آلینگن. شونینگدېک، کبچمیشنى اېسلش، شیرین خاطرهلرنی خیالگه کبلیتیریش هم افاده قیلینه‌دی بو ژانرده.

نوایی ساقینامه‌لریده اؤتمیش روحی، اجدادلری یادى؛ زمانداشی حسین بايقرا و تېمورى شهزاده‌لر هم وصف ایتیلگن دیر. بولر قطاری وفا، سېوگی، رندلر مجلسی، خلوتی کبی موضوعلر یارقین رنگلرده نظم ایپیکه تیزیلگن. ساقینامه ژانرینی نوایی باشل بېرگن. نوایی دن آلدینگی تورکی ادبیاتده ایریم شاعرلرده مثلاً، خوارزمی نینگ "محببتنامه" سیده ساقی گه مراجعت ۲-۳ بیتلرده اوچره‌یدی خلص. مثال قیلیب ایتسک، نوایی شعریتیده اساساً "خزاین المعانی" ترکیبی گه کیرووچی "فوايدالکبر" ده، ۴۵۸ بیتدن عبارت ۴۱ بندلی، بیر اوزون ساقینامه کیریتیلگن. شونینگدېک، بو شعر توری نوایی نینگ "حیرت الابرار"، "فرهاد و شیرین"، "سید اسکندری" داستانلرده هم مستقل ژانر صفتیده قلمگه آلینگن، ایجاد ایتیلگن. اونده اخلاقی، عرفانی و فلسفی مسئله‌لر قطاری اولوغلرنی مقتش، کوی، ساز و موسیقی

اصطلاحلىرى عكس اېتىرىلەدى. اېنگ مېھى نوابى ساقىنامەلرېدە شاعرنىنگ "مېنى" كىش اېتىلەدى. نوابى نىنگ اىچكى عالمى بىلن تىنىشماقە امكان بېرەدى.

ساقىنامە

ساقىا كۇنگلوم اېتر بادە هوس،
 لطف قىلغىل كە، اېرور من بې كس.
 توت غرىب اون بىلە پىمانە منگە،
 كۇرگوزوب خۇق غرىبانە منگە.
 بىغلەماق حالىمە بىردم فن اېتەى،
 زار و بې كس لىگىمە شىون اېتەى.
 كىم، جهان اىچرە بسى سىر اېتتىم،
 دېر و مسجدقە داغى كۇپ بېتتم.
 گە توشوب خىل مناجات اىچرە،
 گە قالىب اهل خرابات اىچرە.
 قوم-قوم اىچرە كۇروب محنتلر،
 خىل-خىل اىچرە چېكىب شىدلر.
 يوزلنىب شوكت و جاه و اقبال،
 قىسمتىم بۇلدى بسى منصب و مال.
 هر نې اېل قىلدى طلب، مېن تاپتىم،
 برچەدن سىلكىب اېتك، كۇز ياپتىم.
 اولچە مېن تاپقىلى بار اېردى هوس،
 كىم، تاپىلمادى وفا اېردى-يو، بس.
 بىر وفا كىمگە كە، مېن قىلدىم فاش،
 يوز جفا اۇتروده اېردى پاداش.
 كۇز انىنگ يۇلىغە كىم، بېتكوردوم،
 كۇزدە يوز نىش بلاسىن كۇردوم.
 قىسى نىنگ آلىدە كىم، قۇيدوم باش،
 ياغدى باشىمغە جفاسىدىن تاش.

كىم كه مدحىنى دېدى نېچە تىلېم،
 تىلەدى قىلغاي آنى نېچە تىلېم.
 اول كه، اوصافى منگه اۋلدى رقم،
 ايستەدى ايله مك ايلگىمنى قلم.
 كۇرگوزوب مهر، جفا يېتدى منگه،
 جان بېرىب، درد و بلا يېتدى منگه.
 آدم اهلىدە چو يۇق اهل وفا،
 ايلرەم مېن داغى جانىمغە جفا.
 چون بىر ايش ممكن اېمس عالمده،
 يۇق اېمىش جنس بنى آدمده.
 گرچه مېن درد چېكىب، غصه يوتەي،
 اۋزنى نې نوع اول ايش اهلى توتەي.
 دعوي كذب قىلىب اۋز سۇزومه،
 قىلە دورمېن تھمت اۋز-اۋزىمە.
 بىر وفا اهلى اگر دهرده يۇق،
 دشت و وادى اېلى-يو، شهرده يۇق.
 بو صفت صاحى مېن بسدور مېن،
 بى وفالر كېبى اېرمسدور مېن.
 اول اولدوركه، بو سۇزدىن كېچسم،
 مې اۋزوم توتسم، اۋزوم-اۋق اېچسم.
 يۇق وفا اهلى كه، بىر جام وفا،
 توتسه، قىلمەي منگه بيداد و جفا.
 شام عيش اۋزنى اۋزوم مست قىلەي،
 صبح محشرغچه بى خود يىقىلەي.

يوقارىدەگى ساقىنامەدە شاعرىنىڭ حىياندە كۇرگن و اوچرەتگنلىرى، باشىگە
 توشگن نا خوش كونلرى حقىدە سۇز بارەدى. نوابى نىنگ بو حالنامەسى شاعرنى
 توشىنىشىگە ياردەم بېرەدى. نوابى حىياتىگە عايد كىچىك بىر بيوگرافىە دېيش ممكن
 بو ساقىنامەنى.

نوابی یازوو اختراع قیلگنمی؟

اوشبو مقاله ده نوابی نینگ یازووگه بؤلگن مناسبتی خصوصیده سؤز یوریتهمیز. ادیب نینگ بیر اثریده نېگه دیر "تورکچه خط" دن کؤنگلی تؤلهمگنی بیزده شېهه اویغه تیب، سوال توغدیрмаقده. بولرگه تۇختشدن آلدین تاریخ اؤزه نیده تورکی خلقلر فایده لنگن یازوولرنی کؤزدن کپچیره یلیک.

تورکی خلقلر ایشلتگن یازوولر

اؤتمیشده تورکی خلقلر اؤز مدنیتی، عرف-عادتی، وصیت نامه-یو، توزوک-توره، ایش و جنگ نامه لرنی تاریخ زورقلریده مهرلشده، جوده کؤپ یازوولردن استفاده قیلگنلر. کؤک تورک یاکه اورخون یازووی، اویغوری خط، سغد بیتگی، مانوی یازووی، براهمی یازووی، نسطوری خطی، سریانی یازوو، تبت بیتگی، پچنگ یازووی، عرب خطی، آرامی یازووی، عبریچه یازوو، یونانی خط، کریل یازووی و بابر خطی. تورکی خلقلر فایده لنگن بو یازوولردن شونی انگلش ممکن که، بو خلقلر هم جهان نینگ باشقه قدیم مدنیتگه اېگه بؤلگن خلقلر سینگری کبنگ و اولکن متن میدانی قؤلریده بؤلگن.

تورکی یازوولر

مذکور یازوولر آره سیده تاریخاً بیزگچه بیتیب کبگنلری:

- اورخون/رونیک(یشیرین) یازووی

- اویغور یازووی

- ظهیرالدین بابر اختراع قیلگن خط دیر. بو بیتیکلر شو خلقلرنینگ توب ملی

یازوولری سنه له دی. بیزگچه بیتیب کبلمه گن باشقه یازوولر بؤلگن دېگن تخمینلر هم

يۇق اېمس. ايريم توركالوگلر جهانده ايلك باره اختراع قيلينگن سومريچه يازوونى توركي خلقلر اجدادلىرى اختراع اېتگن ايلك يازوو صفتيده اعتراف اېته ديلر.

نوابى نينگ خطگه مناسبتى

عليشېر نوابى خط بيلن باغليق توشونچه لردن جوده كۇپ استفادة قيلگن. اديب خطنى بيتيك، سيزماق، حرف، يازيغ دېسه؛ خطاط، كۇچيرووچى و كاتنى اېسه بيتيكچى / بيتكووچى دېگن سۇزلر بيلن افاده اېتگن.

يازىغ-خط:

اېرور بير لوح سيم اوزره يازوغلوق،
تاپرسېن ديو بۇينده آسيغلوق.
فرهاد و شيرين
بيراو تاپتى مشرقده گنج شگرف،
يايغليق اېشيكده بو طرفه حرف.
اسكندرى

خط - يازوو:

ممکن اېرمس اول پرى مجنونىغه خوش، اى حكيم،
كيم جنون خطى دورور بۇينده طومارى ائينگ.
غرايب الصغر

بيتيك - يازوو، خط:

بيتيب مهوش نينگ آليده يېر اوپتى،
بيتيكنى يېرگه قويدى داغى قۇپتى.
فرهاد و شيرين

بيتيكچى قوم - « خواجه منصور جرجان ملكيدندور و بيتيكچى قوميدين دور» قرهنگ كه، او زمانده خط يازيش بوتون باش بير قوم / اولادى نينگ ايش-يوموشى بۇلگن.

سيزيق- سيزماق، خط:

يازىغ- مکتوب، خط معناسيده،
يازىغليغ: بيتيلگن، يازيلگن.

نامه و قاصد بيله تايمس نوابى دردى شرح،
چون توگنمس محنتى نى يازيلىب، نى ايتيلىب.
خزاين المعانى
بو منقش سقف طرحى كيم يازيغلىق چون ايمس،
كۆپ مشقت چيكتيم، اما، قالدى مبهم اى رفيق.
خزاين المعانى

اديب خط، بيتىك، حرف، سيزىق و يازوو سۆزلىرىنى جوده كۆپ اجتماعى،
عشقى، اخلاقى و فلسفى معنالىدهكى شعرلىرىده قۇللهگن. نوابى نىنگ "منشات
اثرى نىنگ ۶۹- مکتوبىده قىزىق بىر مسئله تىلگه آلىنهدى. بو مکتوب كيم گه اتب
انىق بيتىلگنى معلوم ايمس. بيتىك حسين بايقراگه قرهته بېرىلگن اؤگيت و
نصيحت دېيىشگه اونچەلىك اساس يۇق (تاكيد بىزدن-ايشانچ تۇره). سببى نوابى
حسين بايقرانى نهايتده حرمت بىلن تىلگه آلگن، اونگه نسبتاً جوده فاخر ادبىياتدن
فايدهلنگن. حال بوكه، اوشبو مکتوبده:

«قوللوق عرضداش اول كيم، بىر نېچه سۆز خاطرغه كېلىب اېردى، عرض
قىلماغى واجب كۆرىندى...»، «اؤل اېرته اويغانيب نماز اوقىلسه...»، «...ديوانده
اۆلتوروب دادخواهلىق قىلىلسه...»، «... ارکان دولتتى تىلب، ملك و مال ايشى
ايتىلسه...»، «... ارکان دولت اؤز ايشلىرىدن غافل بۆلمسەلر...»، «... حق تعالى چغىر
(شراب)دين كلى توفيق بېرگى...»، «... كىتابخانهغه كىرىلسه...» «ظفرنامه» كى
تارىخى كىتابلر اوقىلسه» دېيىلدى. شونگه اۇخشاش مکتوبده بىر قطار مېده- چويدە
دستور و كۆرستمەلر ايتىلەدى. شولردن كېلىب چىقىب، مذکور مکتوبىنى
شەزادەلردن بىرى احتمال بدیع الزمان گه قرهته يازىلگن دېيىش هم ممکن.

نوابى نېگه "تورکچه خط"نى ياقتيرمهگن؟

اولوغ نوابى برچه اثرلىرىنى بىر معناده فارس شعرىتى، مدنيتى و تارىخىگه مقابل
روشده، رقابتلىشيش يۇسینىده يرهتگىنىنى بىلىش قىين ايمس. مى اؤزلىك، ملت
پرورلىك، تىل و شعرگه اعتبار اثرلىرىده اوف اورىب تورهدى. سلطان حسين
بايقرا نىنگ دولت ايشلىرى، على فرمان و يارلىقلىرى تورکچه (اېسكى اؤزبېك) تىلىده
عكس اېتيرىلسين دېگن بويورتمەسى هم منبعلرده موجود. سراى، بارىنگ كه،

بوتون دولت تېموریلر قۇلیده اداره ایتیله یاتگن بیر پیته نوایی نینگ خط مسئله سیده گی بونده ی سلی یانده شوو و مناسیتی بری بیر غلطی توییلهدی. نوایی یازیشمه لرده "تورکچه خط" قۇل لنیلمه سین، دېگن مصلحتنی بېره دی- اؤز مکتوبلریدن بیریده. تاریخی منبع لرده (بابر خطیدن تشقری) نوایی دوریده بیران بیر "تورکچه یازوو" اختراع قیلینگنی حقیده هیچ قنده ی معلومات یوق. "تورکچه یازوو" دېگن سؤز هم باشقچه راق جرنگله ییدی. چونکه، او دورده بونده ی یازوو موجود اېمس ایدی. ۱۶- عصرگچه قۇل لنیشده بۇلگن بیر مشهور یازوو بۇلیب، اونگه "اویغور یازوو" - دېیلگن. نوایی نېگه اویغور یازووینی یاقتیرمه سین؟ نیمه بۇلگنده هم بو معما معمالیگیچه توربیتی.

خوش، نوایی "تورکچه خط" - دېگنده قیسی خطنی کؤزده توتگن: «ینه اول کیم، هر تورلوک عرضداشت کیم، یوقاری (هر دایمگیدېک) بیتیلسه، "نسخ" و "تعلیق" خطی بیله انداق خوانا بیتیلگی کیم، اؤقورده اؤقور کیشی گه تشویش یېتمسه، "تورکچه" خط بیله اصلا بیتیلیمسه که، بو بایده قۇلی دغی باردور. هر سؤز کیم عرضه داش قیلینور اولچه امکانی بار مشروح بیتیلسه، هر ایش نینگ تآریخن نې آی؟ نې کونده؟ اېکندور انداق بیتیلسه کیم مقصودده هیچ اشتباه قیلیمسه». "علیشېر نوایی، مکمل اثرلر تۇپلمی، ۱۴- توم، ۱۹۰- بېت"

یوقاریده کېلتیریلگن مکتوبده، هر تورلیک خط، عریضه و یازیشمه لر "تورکچه خط" ده بیتیلیمه سین! بو یازیشلر معما پیدا قیلهدی دېماقده نوایی. گپ "تورکچه خط" اوستیده بارماقده. بونده ی یازوو اصلیده بۇلگنمی اؤزی؟ اگر بۇلگن بۇلسه اونو کیم وجودگه کېلتیرگن؟ بو یازوونی کیم اختراع قیلدی اېکن؟ نوایی می یاکه...

ينه اۋزبېك اتمەسى نىنگ كېلىپ چىقىشى حقىدە

قلمگە آلىنگن موضوعمىز كۆپ جەھتلرى بىلن قىزىق، تارتىشولى مسئلەلر سىرەسىگە كىرەدى. اۋزبېكلر تارىخاً اپتتىك قىلم صفتىدە توركى قىيلەر بىلن بىرلىشىپ؛ توركى بۆلمەگن قوملر بىلن اېسە كېنگ علاقه گە كىرىشىگن خلق حسابلنەدى. اينىقسە عرب، فارس و روسلر بىلن مناسبتى قلىن، اونومدار بىراق گزەكلى بۆلگن. دېمك اۋزبېك خلقى تورلى منطقه مدنيتلرى كېسىشىگن آرەلىقدن اۋزىگە يرەشە اۋرىن تاپگن. شونىنگ اوچون اۋزبېك تىلىگە عرب، فارس و روس تىللر بىلن جودە كۆپ سۆز، عبارە و بىرىكمەلر كىرىپ كېلگن. دېمك، اۋزبېكلر جهان ايوانىدە خلقلر ارا آدى-بېردى مناسبتلردە فعال قىتىشىگن اېل سەنەلەدى.

اۋزبېك سۆزى نىنگ كېلىپ چىقىشى و معنالىرى

اۋزبېك سۆزى ايكى بۆلكدن (اۋز+بېك) تركىب تاپگن دىر.

اۋز-اساس، اۋزەك، بېك سۆزى اونگە قۇشلىپ آت يەلگن. "اۋز" كلمەسى جودە قدىمى سۆز بۇلىپ، اورخون اېنەساي بيتىكلرىدن تارتىپ، محمودكاشغرى نىنگ "ديوان لغات التورك" (بگ/بک/بېك) و اوندىن كېىنگى ادبى يازمە يادگارلىكلرىمىزدە هم كۆپ اوچرەيدى.

"اۋز" سۆزى نىنگ لغوى معنالىرى:

اۋز- اۋزلىك آلماشى (فارسچە خود):

قرداشىنگ اېمس اولكە قۇيوب باش سىنگە،

دولت چاغى قىلغەى اۋزىن قۇلداش سىنگە.

كىم، قىلدى قىتىغلىغدە وفا فاش سىنگە،

اول بۇلدى حقيقت ايچره قۇلداش سنگه.

نظم الجواهر

اۋز- اصل، ذات، كيملىك و اۋزلىك كى سۇزلرده.

اۋز-قره شلى ليكنى (اۋزىنىكى) تامىنلاوچى سۇز؛ اېگه ليك قۇشيمچه سىنى آلگن
آت آلدىن كېلىپ، كيمسه ياكه نرسه نىنگ اېگه ليك قۇشيمچه سىدن انگله شىلگن
شخصگه قره شلى، اونگه خاص ياكه اونىنگ شخصى ملكى اېكنلىگىنى تآكبىدلش
اوچون قۇلنهدى "اۋزبېك تىلى نىنگ ايضاحلى لغتى»

اۋز-بىراونىنگ اره لىشوى سىز، شخصاً بجرىلگن ايش-حركتنى بىلدىرهدى، اۋزىم
يازدىم، اۋزى سۇزلهدى گپىده كى.

اۋز- جان، روح، نفس (قدىمگى توركى تىلده تنه نىنگ ايچكى قسىمى معناسىنى
بىلدىرگن)، "اۋزبېك تىلى نىنگ اېتمالوگىك لغتى"

اۋز- شخص ياكه نرسه نى تآكبىدلش، اولرگه دقتنى جلب قىلىش اوچون

ايشلتىلهدى. قلمنى اۋزىگه بېرىنگ كى.

بېك "سۇزى نىنگ لغوى معنارى:

۱. اولوغ، بويوك، يوقارى مرتبه لى عملدار، باشلىغ، تۇره، نفوذلى شخص: «توركلرنىنگ
اولوغىدىن كىچىگى گه دېگىنچه نوكرىدن بېك گه دېگىنچه سارت (فارس) تىلىدىن
بهره مند دورلر» (محاكمته اللغتين)

عيال كىشى گه نسبتاً بېكه، خان نىنگ خاتىنى شكلىده كېلهدى.

۲. كته، يىرىك، كۇزگه كۇرىنگن.

۳. آق سويك، نجىب، حرمتلى، معتبر ذات، اشراف.

۴. بو سۇز قدىمگى توركى تىلده موجود بۇلىپ (مستحكم حالتده بۇل) معناسىنى
انگلتگن، ياش خاتىنگه نسبتاً بېكچ دىيىلگن. "اۋزبېك تىلى نىنگ اېتمالوگىك لغتى"

۵. اېرككلر نامى نىنگ تركىبى قسىمى، آزادبېك

۶. خان، خواجه يىن و بېككه مراجعت قىلىنه ياتگنده ايشله تىلهدى- بېك اكه، بېك
جنابلىرى كى، كۇپراق بدىعى اثرلر و جانلى نطقده قۇلله نىلهدى.

اېندى اۋزبېك سۇزىگه كېلسك- ايگى بۇلكدن حاصل بۇلگن يخليت اۋزبېك

سۇزى اتاقلى آت بۇلىپ، تارىخى منبعلرده بىر نېچه معناده ايشله تىلگن:

۱. شخص آتى- مظفرالدين اوزبېك

۲. تخلص معناسيده هم قۇللىلماقده. بابر اۋزبېك كىي
۳. قوم، خلق، اولوس معناسيده، اۋزبېك خلقى، اۋزبېك ملتى، اۋزبېك قومى.
۴. اۋزبېگه بېك، اۋزى سردار، اۋزى خان و اۋزى تۇره، اۋزبېگه خان
۵. قۇشېنگه نسبتاً هم ايشله تېلگن. شىيانى خان عسكەرلى-اۋزبېكلر
۶. جاننى عزيز بېلگۈچى، جاننى مقدس سنه گۈچى خلق معناسيده (تاكيد بېزىنىكى-ت. ايشانچ)
۷. مستقل، قره م بۇلمس، باش اېگمىس كىي معنلرده ايشله تېلگن.
- كېزى كېلگنده شونى هم ايتىب اۋتېش كېرەككە، اۋزبېكلرگه نسبتاً تعصب، بېزارلىك، ياقىتىرمسلىك كىي علتلر ايرىم فرهنگلرده ايلدىز آتگن. فارسلىرىنىڭ تېران لهجه سېده: اۋزب-خونىك، كۈرىم سېز، دغل معناسيده ايشلتىلەدى. افغانلرده هم افسوسكە بو سۇزگە سلبى معنا يۈكلە تېلگن.
- تن آلب ايتىلسىن، اۋزبېك خلقى چۇنگ حدودلرده كېنگ ترقه لگن، اۋزىدن ايز قالدېرگن مشهور بېر قوم و ملت دېر.
- تأرىخى متلرده اۋزبېكلر يشە يانگن بېرلر "اۋزبېك جماعەسى"، "اۋزبېك مسجدى"، اۋزبېك محلهسى-ازبىكە شكلىلرده اوچرەيدى.
- ينە متلرگە تەيەنىب گېيرىسك، اۋزبېك اتمەسى نېنگ كېلىب چىقىشى حقېدە تورلى منبعلرده تورلىچە معلومات كېلتىرىلەدى. بو معلوماتلرنى بېر جملەدە ايتەدىگن بۇلسك، اۋزبېك سۇزى نېنگ پېدا بۇلىشى اېنگ كى مىلاددن آلدېنگى بېر مېنگ بېش يوز يىلگە؛ اېنگ كۇپى بېر نېچە مېنگ يىللىككە (علمى اثباتلنمەگن!) بارىب بېتەدى.
- ايرىم اۋزبېك تدقىقاتچىلرى اۋزبېك سۇزىنى "اۋغوزبېك" سۇزى نېنگ "اۋزبېك" بۇلىب قىسقرگن شكلى، دېب بېلىشەدى (شاعر و يازوۋچى خورشېد دوران). توركى خلكلرنېنگ افسانوى اجدادى بۇلمىش اۋغوزخان يشب اۋتگن زمان جودە قدىمى دېر. اونېنگ دورىنى انىقلىش انچە قىين مسئلە. ينە باشقە بېر گروە اۋزبېكشناسلر "اۋزبېك" اتمەسىنى سكلر زمانىگە آلب بارىب تەقەشەدى. اولرگە كۇرە سېكىپلر/سكىتلر باشلىغى نېنگ اسمى "اۋغوزبېك" بۇلگن. سېكىپلر دۆر سورىب اۋتگنى گە منە تخمىن ۲۷۰۰ يىل بۇلە بېتتى.

اورخورن اپنەساي تاش بيتىكلرىدە اپسە "اوز/ اۋز" دېگن توركي اوروغ، قىبلە نامى ھم اوچرەيدى. شونگە كۆرە عالمىر اۋزبېك خلقى شو قىبلە نېگىزىدە شاكلانگن، دېپە اونىنگ كېلىپ چىقىشىنى توركىلردن بۇلمىش "اوز/اۋز" قىبلەسى بىلن ھم باغلاشەدى. شونىنگدېك تورك خاقانلىگى پىتىدە ھم اۋغوزخان نامى منبعلردە قۇلەنىلگن.

بىتىكلردە مۇھلنگىدېك، مىلادى ۷۲۱- يىلى تورك خاقانلىگى دورىدە توركي خاقلارنىنگ قورىلتايى بۇلىپ اۋتەدى. اوندە بېلگە خاقان (قاغان) اصل اسمى مۇغىلان (۶۸۴-۷۳۴) كولتېگىن نىنگ اكهسى نطق سۇزلەيدى. بېلگە خاقان نىنگ نطقى: «اي تورك اۋغوز بېكلرى...!»-دېب باشلەندى. اگر اۋزبېك سۇزىنى اۋغوزبېك اتمەسىدن كېلىپ چىققن دېب آلسك، اوندە اۋشە دور توركي قىبلەلەر تركىبىدە "اۋغوزبېگى" سركردهلرى قۇل آستىدە اۋزبېكلەر ھم اويىشگن ابلت بۇلگنى اۋز-اۋزىدن عيان بۇلەدى. دېمك، اۋغوزبېك سۇزى نىنگ نېگىزىدە "اۋزبېك" سۇزى ياتگن و شوندىن اۋسىب چىققن اېكن. شولرگە كۆرە، اۋغوز/غوز/ و نهايت زمان اۋتېشى بىلن قىسقرگن "اۋز" شكلى وجودگە كېلگن، سۇنگ اونگە باشلىق- رهبر معناسىنى انگلتووچى بگ/بك/بېك سۇزى قۇشلىب ايشلەتيلە بىرگن.

نوابى دورىدە اوندىن آلدىن ھم "اۋزبېك" اېمس بلكە «اۋزبېك» دېلگن. سىبى عرب حرفلىرىدە ايكى اونداش اۋرتەسىدە كېلگن اونلى ايتىلەدى؛ يازىلمەيدى. اۋزبېكلرنىنگ تارىخى موجودلىگىنى انەشوندىن ھم يېقسە بۇلە بېرەدى. شونى اونوتمەيلىككە، اۋشە پىنلرى اۋغوزبېك توركي قىبلەلردىن بىرىگە باشلىق مقامىدە بۇلگن. دېمككە، اۋزبېك سۇزى تارىخ قتلملرى نىنگ اېنگ توبىدىن سو اچچەدى اېكن. قلمگە آلىب سىزگە تقدىم قىلەياتگىمىز اوشبولر، يىرىم تارىخى يىرىم افسانوى معلوماتلر اېدى.

تارىخى منبعلەر نىمە دېيدى؟

بوكونگى دور تارىخى منبعلردن انىقلىنىشىچە "اۋزبېك/اۋزبېك" اتمەسى نىنگ وجودگە كېلىش زمانى مىلادى ۸۱۱ - يىلگە بارىپ يېتەدى. بوندىن آلدىن ھم قىسى دىر تارىخى متنلردە بو سۇز قىد قىلىنگن بۇلىشى تەيىن. منبعلر يوزە گە چىقىشى بىلن اونى وقت اۋزەنىدە تارىخچى عالمىر بىزگە انىقلىب بېرىشەدى- يا نصىب!

اسامه بن مُنقذ (۱۰۹۵-۱۱۸۸) اۋزى نىنگ "كتاب الاعتبار" اثرىدە يازىشچە،
 حاضرگى عراققە قرەشلى موصل اميرلريدن بىرى نىنگ اتى اۋزىبىك بۇلگن.
 ايرىم روس و غرب عالملى بو اتمەنى آلتىن اۋردە خانى اۋزىبىك خان نىنگ
 تختگە اۋتيريشى (۱۲۱۳-۱۲۴۱) بىلن باغلب گپريشەدى.
 مشهور تارىخچى رشيدالدين فضل الله (۱۳-عصر) نىنگ "جامع التواريخ"
 اثرىدە ايتىلىشچە، ايلدگيز سلالەسىگە منسوب تبريز حاکمى نىنگ اسمى هم
 اۋزىبىك مظفرالدين بۇلگن. بو بىر تارىخى فكت. جلالالدين خوارزمشاه قۇشين
 باشلىقلىرىدن بىرى نىنگ اتى هم جهان پهلوان اۋزىبىك بۇلگن. مصر مملوكلرى،
 آلتىن اۋردە سراى خانلىرى و شونىنگدېك، ۱۳-يوز يىللىكدن كېيىنگى دورلردە هم بو
 ات كۆپ بارە تىلگە آلىنەدى.

اۋزىبىك سۆزى عىشېر نوابىدىن آلدىنگى ممتاز ادبىياتىمىزدە هم، جملەدن
 حيدر خوارزمى، آتايى، سكاكى، لطفى و باشقە شاعر و ادبىلر ديوانلريدە قلمگە
 آلىنگن. مثال اوچون آتايى نىنگ منە بو گۆزەل بيتىنى كېلتىرىپ اۋتەمىز:
 بو اولوستە خوبلر كۆردىك ولى اى، اۋزىبىگىم،
 دلربالىقدە سىزىنگدېك شوخ رعنا كۆرمەدوك.

بو حقدە نوابى نىمە دېدى؟

اۋزىبىك اتمەسى كۆپدن بېرى قىزىق بحثلرگە ايله نىب بارماقدە. بو سۆز آرتىدە كتە
 بىر خلق اۋتمىشى گودەلنىب تورگنى بار حقيقت. شونىنگ اوچون اۋزىبىك خلقى
 نىنگ كېلىپ چىقىشى حقدە اپتونوگرافى، مدنيت شناسلىك، تارىخ، تىل شناسلىك،
 توركالوۋى و اېل شناسلىك كىبى علم ساحەلريدە تۇختاوسىز يازىش و تارتىشووولر
 دوام اپتىب كېلەيتتىر. انسان معمارلى نىنگ برچە ساحەلرگە باش سوقيب چىققن
 نوابى بابامىز نىنگ بو حقدە هم ايتگوليك معلوماتلرى بار.

عىشېر نوابى اۋزى نىنگ سىر محصول ايجادپاتىدە (كىمىنە نىنگ
 انىقلەشىمچە) اۋزىبىك سۆزىنى كىمىدە ۲۰مرا تبه ايشلتگن. هر بار بو اتمەنى قوم،
 اېلت، قىبىلە معناسىدە تىلگە آلدەدى. اولردن ايرىملرىنى كېلتىرەمىز:

۱. حلال آنە سوتىدېك دور گر اۋزىبىگىم توتسە،

تابوق^{۲۴} قىلىپ، يوكونوب تۇستهغان ايچىندە قىمىز^{۲۵}.

نوادىر الشىباب" ۱۸۸- غزل

شعرنىنگ معناسى:

اگر اۋزىپك گۈزەلى اطاعت ايله، اېگىلىپ، مېنگە قىمىز قدحىنى توتسە؛ بو اېچىملىك مېن اوچون آنە سوتىدىن هم حلال. بو جايدە اۋزىپك قىزى و اۋزىپك گۈزەلى گە اشاره قىلىنگن.

۲. شاه و تاج و خلعتى كىم مېن تماشا قىلغەلى،

اۋزىپكىم باشىدە قلىپاق، اېگىنىدە شىرداغى^{۲۶} بس.

نوادىر الشىباب" ۲۴۰- غزل

شعرنىنگ معناسى:

مېن تماشا قىلماقچى بۇلگن پادشاهلىك تاجى، خلعت و لباسى، اۋزىپكىم نىنگ باشىدەگى قلىپاق (بۇرك، باش كىيىمى) و اېگىنىدەگى شىرداغ بۇلەدى. شاهانە كىيىم اۋزىپك گۈزەلى نىنگ سرپاسىدىن افضل اېمس دېلەدى اوشبو بىتدە. بو اۋرىندە هم قوم، خلق معناسىدە ايشلەتىلگن.

اۋزىپكى گلنارى تۇندىن اۋلدىم اما كويدورور،

لىموى تېرلىك^{۲۷} انىنگ آستىندە كىم جانان كىتير.

نوادىر الشىباب" ۱۸۸- غزل

شعرنىنگ معناسى:

گۈزەلىم نىنگ اۋزىپكچە گلنارى توسدەگى تۇنىدىن اۋرتەنر اېدىم؛ اما، اونىنگ اېگىنىدەگى لىمو رنگلى تېرلىگى مېنى يندە، كويدىرىپ يوباردى. بو يېردە هم اۋزىپكلرگە خاص كىيىم حقىدە سۇز بارماقدە.

اۋزىپك و مۇغول اۋلغەلى انىنگ آلىدە مسلمان،

^{۲۴} . تابوق/ تابوغ-اطاعت، بۇ سونىش. تۇستهغان- شراب كاسەسى، مى اېدىشى، پىيالە.

^{۲۵} . قىمىز- آت سوتىدىن تيارلنگن مست قىلووچى اېچىملىك.

^{۲۶} . شىرداغ- بېنگى كلتە، آلدى اچىق اوست كىيىمى

^{۲۷} . شىرداغ- بېنگى كلتە، آلدى اچىق اوست كىيىمى

بيلمان قلماق^{۲۸} دورور، يۇق اېسه تمغاچ^{۲۹}.
نوادىر الشىباب^{۱۰۰}-غزل

شعرنىڭ مضمونى:

بيلمەدەيم، سېوگىلىم قلماق قۇمىدەنمى، ياكە تمغاچلاردەنمى؟ اما، شونى بيلدەيم
كە، (كافرلىك بايىدە) اۋزىبەك و مۇغولدن ھەم آشيب و اۋتیب توشگەن اېكەن. بوندە
ھەم اوشبو سۇز قوم معناسىدە كېلگەن.

اۋزىبەك قوم، طايفە معناسىدە كېلگەن:

اگر حسن اۋلسە قاتل زار نې درويش و نې سلطان،
و گر حسن اۋلسە كامل، يار نې ھندو نې اۋزىبەك.
نوادىر الشىباب^{۳۲۳}-غزل

شعرنىڭ معناسى:

حسن اۋلدىرماقچى بۇلسە، درويش مى ياكە پادشاھى قەرب اۋتيرمەيدى-
بىرى بىر ايشىنى قىلەدى، سېوگى- محبەت ھەم كامل بۇلسە، ھندومى؟ اۋزىبەكمى؟
دېپ سۇرەب اۋتيرمەيدى- يورەككە ياپىشىب اۋرتەي بېرەدى.
«انىڭ اوصافى تورک و اۋزىبەك/اۋزىبەك خلائقى آرەسىدە اندىن كۇپرەك و مشهوراق
دور كە، شرحفە احتياجى بۇلغەي...». يوقارىدەگى كۇچىرمەدە صوفى و عارفلردن
بىرى حقىدە سۇز بارەدى. بو متنەدە ھەم قوم و خلق معناسى كۇزدە وفى (جائ نامى)
بۇلاغىدە (خوارزم) اۋزىبەك/اۋزىبەك شھيد قىلدى...». مولانا بىر شعرىدە قافىە تارلىگى
باعث معنادە كفر كېتگەن، تعصّب يوزەسىدن شو واقەە صادر اېتىلگەن؛
«... چون اۋزىبەكنىڭ اۋزماغى (كوى)، اۋزىبەك/اۋزىبەكلرنىڭ بودى بودايى buddi-
budoyi(شعرى اۋلچاۋ) ھېچ وزن بىلە راست اېمس اېردى، انگە تعرض قىللمەدى،
اگرچە اثرلرى باردور، اما، انىڭ عروض علمىغە دخلى يۇقتور. اۋزىبەكچە شعرى وزن
حقىدە سۇز يوريتىلماقەدە. مكملى اثرلر، ۱۴- توم (جلد)، ۱۸۱- بېت.

^{۲۸} . قلموق/قلماق: توركى اېل نىڭ آتى

^{۲۹} . تمغاچ- قىبەلە آتى.

ينه قوم و طابفه معناسيده:

برانغار^{۳۰} انكه خيل مشرق زمين،
سمرقنددين تاكه سرحد چين.

ينه يوزمىنگ اۋزبېك، مۇغول بىرله عزم،
يوز اېلىك مىنگ اول سارى قلماق هم.

يوقارىدهگى بيتلرده و ينه ھلى كېلتىرمه گىمىز نوابى نىنگ باشقه سطرلرېده
"اۋزبېك/اۋزبېك" سۈزى اوروغ، قبيله، اېلت و خلق معناسيده؛ شونىنگدېك گۈزەل
اۋزبېك قىزى، اۋزبېك قومى، اۋزبېك مىلى كىيىمى، رسم - اودمى كىبى معنالىرىده كۆپ
بارە قىد قىلىنكىن. قىزىغى شونده كه، عىشېر نوابى نىنگ اۋزى اۋزبېك سۈزى
قچان؟ و قى بىر تارىخى دوردن باشلب، ايشلە تىلگىنى گە اهمىت قرەتېب، "نسايم
المحبت" ("محبت شبادەلىرى") اثرىده عجابى معلوماتنى كېلتىرەدى.

يىقىنده عىشېر نوابى نىنگ "نسايم المحبت" اثرىنى تىل تامانىدن ينه بىر
قىتە اۋقىب توگندىم. شونده كۈنگل تارتىر بىر معلوماتگە دوچ كېلدىم.
بىلگىنىگىزدېك، اوشبو اثرده عىشېر نوابى بىر قطار كېلىب چىقىشى توركى بۇلگن
عارف و صوفىلر بىلن تىنىشتىرەدى. بو توركى عارف و شىخ صوفىلردن: خدای قول
شىخ، كۆك شىخ، قىلىچ اتا/آتە، حكىم اتا، قطب الدىن حىدر، اسحاق آتە، خواجه
خليل، على اتا، يىگىت اتا، زھادخان، شىخ ابوالحسن عشقى... كىبى عارفلىرىنىڭ آتى
علىحده مقالهلرە يازىب قالدېرىلگن. آلدىنلرى بىتېلمەگن توركى متصوفلر حقىدە
نوابى سۈز يورىتركن، توركىستان شىخلىرى نىنگ ابتداسىنى خواجه احمد يىشوىدن
باشلەيدى. تېپەدە ذكر قىلىنكىن توركى شىخلىرى اصلىدە احمد يىشوى مرىدلرېدن
بۇلىشگن.

شو اۋرىندە عىشېر نوابى شىخ خېتى خواجه دېگن بىر صوفى حقىدە
سۈزلهيىتتېب، شوندى دەيدى: (اونىنگ خېتى خواجه) «مولودى خوارزم ولايتىدىن و

^{۳۰} . برانغار - قوشىن نىنگ اونگ تامانى

نواھىسىدىن دور. انىنگ اوصافى تورک و اۋزىك/اۋزىپك خلايىقى آرەسىدە اندىن كۋپراک مشهوراق تور كە، شرحە احتياجى بۇلغەى. يىگىتلىككە اۋتودور (اۋلگن). يىگىتلەر سرورى خىبى خواجه دېرلر». "نسايم المحبّت"، تاشكېنت، ۲۰۱۱-يىل. ۳۲۹-بىت بو جىگىنە مەلوماتدە «اۋزىك خلايىقى...» بىرىكمەسى گە اهمىت قرەتەيلىك. علبشېر نوابى اۋز اثرىدە احمد يسوى (م.۱۱-عصر) زمانەسىدە اۋزىك/اۋزىپك دېگن خلق بارلىگى گە اشاره قىلماقدە. شاعر تآكيد قىلىشىچە، اۋشە پىتلرلى اۋزىپكلر شىخ خىبى خواجه وعظلىرىنى جان قولاغى ايله تىنگلشگن. بىزىنىنگ خامەكى حساب- كىتابىمىز بۇيىچە شو واقەدن كىمدە ۹۰۰ يىلگە يقىن وقت اۋتەيتتير.

نوابى كېلتىرگن مەلوماتنى تۇغرى دېب قبول قىلسك، "اۋزىپك" سۋزى نىنگ تآرىخى ينە كىمدە تخمىن ينە بىرەصر آرقە گە سورىلەدى. مەلوم كە، احمد يسوى ۱۱-عصرىنىنگ ۲- يىرىمىدە يشب اۋتگن. اونىنگ (خواجه احمد يسوى) ۱۲۰ يىل عمر كۆرگنى (?). حسابگە آلىنسە، توغىلگنى گە تخمىن ۹۷۰ يىل تۇلەدى. نسب تامانلمە حكيم آتە گە بارىب تقەلەدى. حكيم آتە اېسە، احمد يسوى بىلن تخمىن بىر عصرە يشب اۋتگن زمانداش متصوفلردن بۇلىشگن.

خىبى خواجه كىم بۇلگن؟

شىخ خىبى خواجه بوغرا خان قىزى عنبر آنەدن توغىلگن حكيم آتە نىنگ تۇرتىنچى اۋغلى بۇلگن. حكيم آتە نىنگ رسالەسىدە اۋغىللىرى نىنگ آتى قۇبىدەگىچە تىنىشتىرىلەدى:

اصغر خواجه، محمود خواجه، خىبى خواجه و قۇچقار خواجه... حكيم سليمان آتە "رسالە"سىدە خىبى خواجه حقىدە شعر يۇلى بىلن اونىنگ توصىفلرى بېرىلەدى. خىبى خواجه هم اۋز دورى نىنگ تىنقىلى حكمت نويسلىرىدن بۇلگن. اوندن اوزوق- يولوق بىرگىنە رسالە بىزگچە يېتىب كېلگن. بو نرسە اۋزىپكلر بوندن سەھل كم مىنگ يىل آلدىن تآرىخ صحنەسىدە موجود اېل بۇلگنى عيان بۇلەدى. اوشبو مقالهدە اۋزىپك سۋزىگە تىلشناسلىك و تآرىخ يوزەسىدن ياندەشدىك. بو ھلى سۇنگى نقتە اېمس. تدقىقاتلر دوام اېتىب، يىنگىدن-يىنگى مەلوماتلر ميدانگە چىقىشىگە ايشانەمىز البتە.

افغانستان ده نوابي شناسليک قچان باشلنه دى؟

اعتراف اېتېش كېره ككه، نوابي حياتى و ايجادى حقيده گى تصوريميز يوزه كى و انچه سياز. بار يوغى بويوك شاعرنينگ بيرنېچته اثرى نامينى، بېش-اؤننه غزلى، دانشمند ادبيليك مقاميدن خبردارمير. حسين بايقرانينگ دانا باش وزيرى، بير نېچيته بنيادكارليك ايشلرى-يو، نهايت علم-فن حمايه چيسى بؤلگينى بيله ميز خلاص. بو حقيده بيلگنلر ييميز عمومى، هر كونى قولاققه چلينيپ كېله ياتگن گپلر. اما، اولوغ نوابي سيز و بيز اؤيله گن، بيلگن و اېشيتگنلردن انچه يۇقارى توره دى. نوابي حقيده گپ كؤپ.

نوابي كؤپ قيزه لى ايجادكار، فيلولوژيست عالم، نظرياتچى ادبيات شناس، حكمت ايتوچى دانشمند، اؤگيت نويس، اؤرته عصر تيلشناسى، تدقيقاتچى تاريخچى، اؤكتم تذكره نويس، تصوّفشناس عارف؛ بو ذات بى تكرار استعداد اېگه سى بؤلگن شاعر و متفكر سنه له دى. اؤزبده جوده خيلمه خيل معلومات سقلب كيله ياتگنى اوچون نوابي اثرى كؤپ ساحه لرگه منبع بؤله آله دى. جمله دن اونده طبيعت، فلكلور، سياست، مدنيت شناسليك، اقتصاد، فلسفه، الهيت، اخلاق، اېلشناسليككك عايد موضوع ومترياللربار؛ اونينگ اثرلريدن عالم-فن نينگ باشقه تورلى ترماق و ساحه لريگه عايد مواد و معلوماتنى ايزلب تاپيش ممكن. معلوماتسيز نوابي دنيا سىگه كيريب باره آليشيميز قيين.

شونى اونوتمه يليك كه، نوابي نى بيليش اوچون هر ساحه دن بير شينگيل معلوماتگه اېگه بؤلماقنى طلب اېته دى. شولرنى نظرده توتسك افغانستان ده، اؤزبكلرنينگ عليشېرنوابي اثرلريگه مناسبتى رساله ده گى دېك اېمس. نوابي نى اؤرگنيش و نوابي خوانليك يخشى يؤلگه قؤييلمه گن.

نوابى نىنگ يورتداش فرزندلرى مناسبتى بايىده هم قىسقىچە فكر يورتىب، بىر نظر تشلب اۋتسك. چىندىم بىز نوابىدىن يىراقمىز. اۋزىبىك قلمكشلىرى اۋز اۋتمىش مىرائىگە اېگە توره آلمه گنلر. بۇلە ياتگن ايشلر فقط گىنه نوابىنى اېشلىش كىبى رسم و رسوملردىن نرىگە اۋتمەيپىدى.

مستقل تدقيقات، علمى ايزلنىش ايشلىرى عملگە اشگىنچە يۇق. نوابى گە مەر قۇيىب، اونىنگ اثرلرىنى اۋقىب اۋرگنىش، نوابى خوانلىك كېچەلرىنى اۋتكىرىش؛ علمى سىمىنار و صحبتلر تشكىل قىلىش اوچون هىچ قندەي تۇسۇق يۇق-كو! قىش نىنگ اوزون كېچەلرىنى نوابى بىلن اۋتكىزىش مرقالى اېمىسى؟ اولوغ شاعر نىنگ كىتابلىرى يىرىم عصر اىچىدە محلى اۋزىبىكلر تشببى بىلن بى نقص، علمى-تنقىدى متنى چاپ قىلىنمى كېلە ياتگىنىنى نىمە بىلن آقلىش ممكىن؟ نوابى اۋز وطنىدە آز تىنىشتىرىلگن، اثرلىرى عامەلشتىرىلمەي كېلىندى.

گپ شوندى كە، افغانستان دە، ضىالى فكرلاوۋچى قىتم شكىلنمەدى. بوندىن هم يامانراغى اۋزىبىكلرىمىز كىتاب خوانلىك مدنىتىنى اېگىلەب آلمەدىلر. شونىنگ آرتىدىن نوابى گە هم قىزىقىش كۈنگىلدەگىدېك اېمس. بوندىەي وضعىت نىنگ توغىلىشى گە اۋشە بىلىم و معرفتىن قاچىش رول اۋىنە ماقده. امكانىتلىرى ايشگە سالىنسى نوابى وطنداشلىرى نىنگ بو بارە دەگى قۇرب و صلاحىتلىرى يوكسك، علمى ادبى قرەشلىرى تىرن، نوابى شناسلىك بايىدەگى فعالىتلىرى پىشيق و انچە اساسلى بۇلگن بۇلور اېدى. اولردە كوچ، صلاحىت و امكانىت بار. بو فكرىمىزنى قويدەگىلر بىلن اىضاحلىش گە توتىنەمىز:

نوابى وطنداشلىرى ممتاز ادبى عنعنەلر روحيده اۋسىب اولغەيگن. اولر شعر و ادب بىلن سواد چىقىرىشىب، عروض، قافىە، بدىع، بيان، لفظى و معنوى صنعتلرگە اشنا بۇلىب كېلگنلر. بوندىەي عنعنە و زمىن نوابىنى علمى اۋرگنىشگە جودە هم قۇل كېلەدى. ذاتاً نوابى اثرلىرى منە شولر نېگىزىدە شكىلنگن.

نوابى نىنگ ضىالى وطنداشلىرى فارس-عرب الفباسىدە سواد چىقىرىشىب، كىچىكلىكدن متن بىلن تىنىش، خط و كىتابت سىرلىرىدىن باخبرلر. تېكىستىن تۇيىنگن اولاد، هم نوابى اثرلىرى همده نوابى دورىگە عايد تارىخ، تذكىرە، ديوان، كىپىنگى دورلردە توزىلگن بىاضلر و هر خىل دىنى تصوفى اثرلرنى منبعلردە اۋقىش امكانىتىگە

اېگە دىرلر. نوابىنى يىنگىدن كىشف قىلىشىدە نېگە دىر بو ظرفىتلردن هم ايش آلېنمەى كېلدى؟

نوابى وپنداشلىرى اۋز سلفلرېگە اۋخىش، اىگى تىلدە (اۋزېك-فارس) يازىش، اۋقىش و گېرىشىدېك عجايب فضىلت صاحى بۇلىب كېلگنلر. نوابى اثرلرېنى سالىشتىرىب (مقايسە) اۋرگىشىدە بو امكانىتلرى هم بى ثمرقالىب كېلماقده. نوابى يورتداشلىرى اجدادلىرى فارس، عرب تىللرېنى بىلگن، كوچلى ادبىتشناس شاعر و عالم بۇلىشگن.

اولوغ نوابى توغىلگن، كىندىك قانى تامگن تېرك يورت هرات شېرى بۇلگىنىنى يىخشى بىلەمىز. تېمورىلر دورىدە بو زمىندە ادبىيات، علم-فن، صنعت نىنگ كوچ تورلرى؛ كىسب و كار گوركىرەب رواجلىدى. بو ادبى محىط كېچىمىشدىن همان عكس صدا بۇلىب تورىدى. نوابى شناسلىك فىنى اوچون بوپورتدە كتە امكانىتلر بار. نوابى اياق باسگن كېنت، قىشلاق؛ شاعر اونىب-اۋسگن محلە، خانقاه، مسجد، مدرسه و قدم جايلر اۋتمىش خزىنەسى بۇلىب كېلماقده. ادبىياتنى زمان و مكان چىنبرەسىدە تحليل قىلىش اوچون هرات شېرى نوابى شناس عالمىرگە الهامبخش سرچمە بۇلىب خىدمت قىلەدى.

تقدىر تقاضاسى بىلن تېمورىلر دورىدە هراتدە يىش كېلەياتگن اۋزېكلر اۋزلىگىنى، تىلىنى يۇقاتىب تاجىكلىشىب بۇلگنلر. بولر بىلن هم علاقه اىپلرېنى مستحكم باغلب، جانداشلىك، قانداشلىك باغلىرىنى قتيق باغلب ممكن. جنوبى توركىستاندەگى اۋزېكلر بىلن هراتدەگى اۋزېكلر آرهسىدە باردى- كېلدى علاقهلرېنى جانلنتىرىشگە امكانىت بار دېب اۋىلەيمىن. بو امكانىت ساپ بۇلمىسدىن ايشگە كىرىشماق ضرور. زىرا، اوروشلر تاباره خلقنى قىسىب، يات مفكورەلر فكر و اندىشە ميدانىنى كون ساىبن تارهىتيرماقده.

خوش، نوابىنى اۋرگىشىنى نىمەدن باشلىش كېرەك بۇلەدى؟ يۇقارىدە ايتىب اۋتىلگن مسئلەلر قطارىدە، نوابى وپنداشلىرى ضىايلر، عالمىر بىرىنچى گلده علىشېرنوابى اثرلرېنى علمى-تنقىدى شىكلدە تۇلە روشدە گۇزەل قىلىب چاپ قىلىش ايشىنى يۇلگە قۇبىشلىرى ضرور. يىنە شو قىلم قلم اېگەلرى نوابى نامىدە بىر معتبر علمى مجلە تشكىل قىلىب، اوزلوكسىز تدقىقات ايشلرېنى باشلىشلىرى كېرەك بۇلەدى. و اېنگ مەمى، نوابى فرزندلىرى اولوغ شاعرىنىنگ زمانداشلىرى بۇلمىش،

دولتساش سمرقندى، خواندامير، ميرخواند، شرفالدين على يزدى، عبدالرزاق سمرقندى، ظهيرالدين محمّد بابر، حافظ ابرو، معينالدين اشفازارى، واعظ كاشفى، تارىخچى عبدالرحيم دۇغلات، زينالدين واصفى وعبدالرحمان جامى؛ اوندين كيينراق يشب اۇتگن فخرى هروى، سام ميرزا و باشقهلر نينگ اثرلر نى سىنچىكلب اۇقىب اۇرگنیشلىرى كېرەك. بو و باشقه منبعلرده نوابى حقىده نهايتده گۆزهل معلوماتلر قىلینگن.

اۇزبېكستانده بو اثردن ابرىملرى، قىسقرتىرىلگن شكلده اۇزبېك تىلىگه اۇگىرىلگن، اولرنى اۇزبېكچه گه تۆله ترجمه قىلىنىشى كېرەك، بوندهى منبعلرگه اۇزبېكستان نوابى شناسلىرى نينگ قۇلى كۆپ هم يېتته بېرمىدى. چونكه بو ايش، حجماً جوده كته. اۇزبېكستان نوابى شناسلىرى چېگرهلنگن بىر درجهده بو منبعلردن معلومات آله آليشگن.

فارس تىلىنى كۆپ هم بىله بېرمىلىك اولر اوچون قىينچلىك توغدىرىشى ممكن. بىز نينگچه عين منبع ومۇخذلسىز نوابى شناسلىك علمى ناقص بۆلهدى. نوابى وطنداشلىرى نوابى شناسلىك علمىگه كىرىشىشدىن آلدن مذكور شاعر، عالم و مؤرخلر نينگ اۇنلب اثرلر نى اۇرگنیشلىرى شرط. نوابى شناسلىك نينگ الفباسى انه شو نقطه دن باشلنهدى.

بولرگه قۇشىمچه روشده نوابى بۇيىچه اۇزبېكستانده چاپ بۇلىب كېلەياتگن اۇنلب علمى، تحقيقى اثرلر، علمى رساله و مقاله لر هم اۇقىلسه نور اوستىگه اعلى نور بۆلهدى.

"خوارزمى چە توركى تىل" بۇلگىنىمى؟

نوابى دەھاسىنى چىندىن ھەم اۋرتە عصر توركى تىلشانشىلىگى مسئلەلىرىنى يىخشى بىلگن عالم صفتىدە ھەم تىن آلىش كېرەك. نوابى اېسكى اۋزبېك تىلى نىنگ ايرىم خصوصىتلىرىنى اۋزى نىنگ "محاكمة اللغتين" ("ايكى تىل محاكمەسى") اثرىدە اىخچم گىنە قىلىپ بيان اېتىپ بېرگن. نوابى بوتون توركى خىلقلرنى بىر عمومى نام آستىدە تىنىشتىرگن اېسەدە، بىراق، "توركى تىللر" عايلەسىگە كىرووچى ايرىم اېلت و قىبىلە تىللىرى نىنگ فرقىلى تامانلىرىنى قىد اېتەدى و اولرنى اۋز آتلىرى بىلن اتەدى. جملەدن "تورك"، "اۋزبېك"، "آدرى"، "اۋىغور"، "توركمىن"، "چىگىل"، "آلتاى" و باشقە توركى اېتنىك گروھلرنى عالىدە فرقلب تىلگە آلىپ اۋتەدى.

ادىب نىنگ "مجالس النفايس" اثرىنى يىنە بىر قىتە اۋقىشگە كىرىشكرىمن، "خوارزمىچە توركى تىل!" دېگن قىزىق بىر بىرىكمە و معلوماتگە دوچ كېلدىم. اثرىنىنگ بىرىنچى مجلسىدە مولانا حسين خوارزمى خصوصىدە، بىر بېتچەلىك معلومات بېرىلەدى. نوابى نىنگ ايتىشىچە، مولانا حسين خوارزمى "مقصد القصى" ("سۇنگى مقصد") ناملى بىر اثر ھەم بىتگن. شونىنگدېك، او (حسين خوارزمى) مولانا جلال الدين رومى نىنگ "مثنوى"سى ھەمدە عرب شاعرى كعب بن زھىرىنىنگ "قصيدة البردة" ("اوست كىيىم حقىدە قصىدە")سىگە شرح ھەم بىتگن. نوابى "مجالس النفايس" اثرىدە جملە "دن شوندىە دېب يازەدى:

«مولانا اۋز زمانەسى نىنگ مشاھىرى دىندور و "مقصد القصى" ("سۇنگى مقصد") انىنگ تصنيفى دور...» و مولانا جلال الدين رومى(ق. س) "مثنوى"سىغە شرح بىتتە دور و "قصيدة برده"غە ھەم خوارزمىچە توركى بىلن شرح بىتتە دور. اۋزگە مصتفاتى ھەم بار. اما، اخلاق و صفات باطن علمىدە ياروغلىك تاپقانى نىنگ منافىسى دور. و مولانا (حسين خوارزمى)نى شاھرخ مىرزا (۱۳۷۷-۱۴۴۷) زمانىدە بىر

غزل اوچون تکفیر قلیب، خوارزمین هریغه کپلوردیلر. چون دانشمند و اصطلاح (شرعی انمه لرنی بیلووچی) بیلور کیشی اپردی هیچ نیمه ثابت قیله آلمه دبلر. قیتیب ینه اؤز ملک یغه کپتدی. ... مولانانی تن صوفی قیشلاغیده (خوارزم) اؤزبیک شهید قیلدی...». ("مجالس النفایس"، مگمل اثرلر، ۱۳ جلد، ۱۳-۱۴ بیتلر).

مولانا حسین خوارزمی نینگ حکیم و دانشمندلیگی اولوغ نوابی تامانیدن اعتراف ایتیلرکن، بونینگ اؤزی کته گپ. شو بیلن بیرگه مولانا حسین خوارزمی دانغی کپتگن ایکی مهم اثرگه - ده، شرح بیتگنی-او هم بؤلسه "خوارزمیچه تورکی تیلده" یازیلگنی، بو انسان نه قدر اولوغ علمی و ادبی مقامگه اېگه بؤلگنیدن دلالت دیر. بیر کونی بو شرحلر تاپیلیب قالسه، تیلیمیز قنچه لر بای و یوکسک موقعگه اېگه اېکنی ینه بیر باره نمایان بوله دی.

خوش نوابی تن آلگن "خوارزمیچه تورکی تیل" قنده ی تیل بؤلگن اېکن؟ دېگن سوال توغیله دی. بونی انیقلاش اوچون ۱۵-عصر قعریگه کیریپ باریب، مذکور شرحگه اؤخسه گن متلرنی تېکشیریش و تدقیق قیلیشگه احتیاج سېزیله دی.

علمی تیلشناسلیکده خوارزمی تیلی ایرانی تیللرنینگ شمالی ترماغیگه منسوب بؤلیب، او اؤن تورتینچی عصرگچه یشب کېلگن؛ حاضرگی کونده اؤلیک تیللر گروهیگه کیریپ تیلده دی. قیزیق جای شونده که، اؤزیدن بیر عصر آلدینگی تیلنی ایرانی تیللر تورکومیگه کیریتمه ی، اونی تورکی تیللر گروهیگه قوشیب، "خوارزمیچه تورکی" دېپ اته دیدی. نوابی اؤرته گه تشله گن بحثلی اوشبو مسئله نی تحقیق قیلیشگه امکانیتیمیز یؤق. بونگه حاضرچه قؤلیمیز یېتمس اېکن، کېلینگ بحثنی خوارزم لهجه سیگه بوره یلیک.

خوارزم اؤزبیکستان نینگ چېگه، تورکمنستان بیلن چېگره داش ولایت سنه له دی. اؤزبیک تیلی دیالیکتلی آره سیده خوارزم شیوه سی اؤزی نینگ بیر قطار خصوصیتلری بیلن فرق لیب توره دی. خوارزم شیوه سی اؤغوز تیپ لهجه (تورک، آذربایجان، تورکمن، سالار تیللری) شو لهجه لرگه یقین توره دی. نوابی قید قیلگنیدېک، حاضرگی خوارزم لهجه سی بوندن آلتی یوز ییل آلدین اؤشه دورده گی تورکی تیللردن بیرری درجه سیگه کؤتریلگن بؤلسه احتمال. حاضرگیسی گه قره گنده خوارزم شیوه سی او دورلرده بیر قدر آهنگی قویوقلشگن؛ لېکسیک و فونیتیک

جهتلردن هم اۋزىگه خاص تىل بۇلگىنىنى انكار اپتىب بۇلمه يدى. زمانلر آشه لهجهلر يوويليب، يىنگىلله شىب، حاضرگى خوارزم شيوهسى پيدا بۇلگن بۇلسه عجب اېمس. باشقه تاماندن بونى نوابى "خوارزميچه توركي تىل" دېر اېكن، نېگه بيز اۋزىبكلر اۋز تىلیمىزنى اۋزىبېك تىلى ياكه اۋزىبېكچه توركي تىل، دېب ايتمىسليگىمىز كېرەك (اۋزىبېكچه توركي اتمه سىنى تاكيد معناسيده ايشلتدېك!)؟ بو معلوماتنى اۋقېب، اۋزىبېك تىلىنى: "چيغتاي تىلى" (؟)، "تورك تىلى" (؟) و "اۋزىبېك توركچه" سى " دېگۈچىلر زاره انصافگه كېلىب، اۋز ملتى و تىليدن تانمىسلر(انكار)، دېب اميد قىلهمىز.

جناب شېھرانى، جناب نامق، جناب ايماق و ينه شولرگه اۋخشه گن جوده كۈپ اۋز باشيمچه "عالم" جنابلرى(؟) بوندهى مزخرفاتلرنى يايىب، ترغيبات قىلىشدىن تۇختەسلەر يىخشى بۇلور اېدى. چونكه، بوندىن مېنگ يىللر آلدېن ايشله تىلگن سۇز و عبارهلرنى بوگون هم عىنا قۇلش تۇغرى اېمس. اۋزگريشلر، اېوريليشلر دوريده يشه ماقده مېز. خلقلر، ملتلر، دولت، حكومت، مملكت، تىل و باشقه مسئلهلر قىتەدن تعريفلدى. حقوقى استاتوس آلىب، اولر اۋز خلق ارا مقامىگه اېگه بۇلدى. چيغتاي، اۋزىبېك و تورك اتمهلرى حقيده آلدېنلرى كۈپ يازگنمن. توشىنىشنى اىستمە ياتگنلرگه نيمه دېسە بۇلەدى. بونقه مسووليتسىز آدملر اورچىب بارماقده. اميد شو كه، مسووليتلى تىلداشلىرىمىز اۋزىبېك تىلى و اۋزىبېك ادبىياتى دېيىشدىن عار قىلمىسلر - اېزگولىك بۇلور اېدى.

نوايېخوانلىك

سۇز كېلىپ اول و جهان سۇنگره،
نې جهان، كون ايله مكان سۇنگره.
نوايې

جارى يىل نىنگ ۹- فبروربىسىده اولوغ نوايې نىنگ توغىلگن كونى؛ و ينه شو آى نىنگ اۋن تۇرتىنچى سىده اېسه، بويوك بابر دنياگه كېلن تېزك سنه. بو قۇشەلاق بىرەم برچە ميزگه قوللوق. اۋلا، بوايىكى اولوغ ذاتنى بشرىنگه تقدىم اېتگن اۋزبېك خلقىگه شان-شرفلر بۇلسىن دېيىمن! بو ايگى ادبى سىما بۇلگه نىدن كۇنكليميز غرورگه تۇله دى.

علىشېر نوايې تويوقلرى

تويوق حقيده قىسقهچه معلومات

تويوق توركي سۇز بۇلىب، لغتده تويماق، حس قىلماق دېگن معنانى انگلتهدى. تويوق قديمگى توركي شعريتگه خاص تۇرت مصرعدن توزىلگن مستقل شعر تورى سنهلهدى. تويوقده شكلى اۋخشش-امونىم سۇزلردن فايدهلىنىب شعر تۇقىلهدى؛ او رباى كى قافيهلنهدى. رباييده قطعى وزن و مصرعلرنىنگ قافيهلىنىشى برقرار؛ تويوقده اېسه، تجنىس سۇزلرنىنگ قافيهلىنىشىگه اساسلىنهدى. ايرىم تويوقلرده بىرىنچى، اوچىنچى مصرعلر اېركىن، ايگىنچى و تۇرتىنچى مصرعلر اېسه قافيهلىنىشى هم ممكن. مثلاً:

وه، قچانغه تير عشقىنگ كاجىدىن،

كۆزىمە ھەر لىھزە اۇق چاقىلغوسى.
بىس دورور كۈنگلىمدە عشقىنىڭ، ياقمە اۋت،
كىم حرارت اول ھم اۋتچا قىلغوسى.
نوابى

توركى ادبىيات شناسلىكىدە تويوق نىنگ باشلىنىشى خلق آغزەكى ايجادىگە بارىپ اولنەدى؛ اېنگ گۈزەل نمونەلىرى خلق تېرمەلىرىدە اوچرەيدى. اۋزىبىك ادبىياتشناسلىكىدە تويوق مستقل شىرى ژانر سەنەلىدى. بىراق فارس-درى ادبىياتىدە اوشبو تىجنس مستقل ژانر بۇلمەى، لىفى صىنعت تورىگە كىرىتەلىدى.

توركى ادبىيات شناسلىكىدە تويوق حقىدەگى اىلك مەلومات نوابى دن سەھل آلدىن راق ايجاد اېتىلگن كلاسىك ادبىيات نظرىيەچىلىرىدن شىخ احمد طرازى نىنگ "فنون البلاغە" (۱۴۳۷-۱۴۳۶) اثرىدە اوچرەيدى. توركى مصرىلنىڭ تىجنىس لىشىب كېلىشىگە قرەب، ادبىياتشناسلىكىدە تويوق نىنگ بېشتە تورى قىد اېتەلىدى. بولر آرەسىدە ۲،۳ و ۴نچى مصرىلنىڭ شىكلداش سۇزلر بىلن قافىيەلىنىشى كۇپراق اوچرەيدى.

توركى ادبىياتدە اىلك تويوق يازگن شاعر صىفتىدە مولانا لىفى اعتراف اېتەلىدى. تويوق بابرشاه، شىبانى خان، عبىدالله خان و باشقە شاعرلر ايجادىدە اوچرەيدى. تويوق نىنگ اېنگ گۈزەل نمونەلىرىنى نوابى قائلەتىب يازگن. شاعرنىڭ "خزائن المەانى" تۇپلىمىدە ۱۴تە تويوق كېلتىرىلگن. اۋشە لرنى اۋقىماققە قۇبىشىنى اۋرىنلى تاپدىك:

۱

يارب اول شەھد و شىكر يالب دورور،
يا مگر شەھد و شىكر يالب دورور.
جانىمە پىوستە ناوك آتقەلى،
غمزە اۋقىن قاشىغە يالب دورور.

۲

جور اۋقىن جانىمغە ساقى يازمەدى،
وصل جامىدىن خمارىم يازمەدى.

كلک قدرت سبزه خطر عشقىدىن،
اۈزگه ايش آلیمغه گوبا يازمەدى.

۳

يا قاشىنگىدىن نېچە بىر اۋق كۈز توتەى،
آت كە، اۋتروسىغه انىنگ كۈز توتەى.
نېچە كۈرگچ اۈزگه مەوشلر قاشىن،
ينگى آى كۈرگن كىشىدېك كۈز توتەى.

۴

لعلیدىن جانیمغه اۋتلر ياقىلور،
قاشى قدىمنى جفادىن يا قىلور.
مېن وفاسى وعدە سىدىن شادمېن،
اول، وفا بىلمان كە، قىلمس يا قىلور.

۵

با وجود اول يوز اېرور گلگونه سىز،
كىم كۈرىنور آلىدە گل گونه سىز.
يوز قىزىللىك يۇقتورور اى اهل زهد،
تا كە منكرسىز مى گلگونه سىز.

۶

چرخ تارتىب خنجىر هجران بو تون،
قۇيمەدى بىر زړه بغيرىمنى بوتون.
تونگە بارىب بىزنى بى حال ايلەدىنگ،
نى بلالىق يار اېمىش يارب بوتون.

۷

اۋتكەلى اول سرو گلرخ سارىدىن،
يۇق خبر اول سرو گل رخساردىن.
هجردىن باغ ايچرە بېرور يادىمە،
قاشىدىن سرو گل رخسارىدىن.

۸

تېغ عشقېنگ ياره سېدور بوتمه گان،
 دردېنى هر كېمگه ايتېب بوتمه گان.
 ھجر صحراسېدور آھېم اۋتېدېن،
 انده گل يا خود گياھى بوتمه گان.

۹

وھ، قچانغھ تېر عشقېنگ كاجېدېن،
 كۈزېمھ ھر لحظھ اۋت چاقېلغوسى.
 بس دورور كۈنگلېمدھ عشقېنگ، ياقمھ اۋت،
 كېم حرارت اول ھم اۋتچا قېلغوسى.

۱۰

اول پرى عشقېدھ بو دېوانھ نى،
 اى! كھ اېسترسېن، كېلېب گلخندھ كۈر.
 بېر قدح اول گلى خندان اېلھدى،
 اى كۈنگل، نظارھ قېل، گلخندھ كۈر.

۱۱

ياغدى جورونگ اۋقى عشقېنگ تاشېدېك،
 قېلدى قان كۈنگلوم اېچى ھم تاشېدېك.
 ساچقھلى ماھېم اياغېغھ سېھر،
 كۈز ياشېم نېنگ لعل و دۇزېن تاشېدېك.

۱۲

نقش توشمېش كۈزدھ اول ياشېم مېنېنگ،
 اۋېلھ كېم، بارمس بو يان ياشېم مېنېنگ.
 كامېم اۋلماقدور حېبېم دېن يېراق،
 گر خود اۋلسون خضرچھ ياشېم مېنېنگ.

۱۳

نېچھ دېدېم اول صنمغھ بارماغېن،
 قېلمھدى اول ترك آخر بارماغېن.
 مونچھ كېم خود رايلىق كۈرگۈزدى اول،

عقل حيرت قىلدى، تيشلب بارماغين

۱۴

آلمه نى آتتى نكاريم، "آل -دېدى،
آلمه بىرله بو كۇنگولنى "آل -" دېدى.
سۇرسم ابرسه آلمهسى نىنگ رنگىنى،
آلمه رنگين نې سۇروسن "آل -" دېدى.

نوابى تويوقلىرى سانى همەسى بۇلوب ۴۰ تەنى تىشكىل بېرەدى. نوابى نىنگ تويوقلىرى نھايىتە سىر معنا، دل تاتر، ياقىمتاي، كىشىنى اۋزىگە جلب قىليووچى شەرى ژانر. ايلگرى مقاله لردە "محاكمة اللغتين" اثرىدە نوابى اېسكى اۋزېك تىلى نىنگ افادە قىدرتىنى، نازك معنا قىزەلرىنى آچىب بېرگنى بارەسىدە سۇز يورىتگن اېدىك.

اۋقىگىنىگىز تويوقلر هم بىر معنادە اېسكى اۋزېك تىلى فارسى تىلگە قرەگندە اۋز گۈزەل تويوقلىرى بىلن بىر درجە اوستون اېكىدىن دلالت بېرەدى. چونكە، توركى/اۋزېكچە تويوقلر فارس تىلىدە بونقە درجەدە گۈزەل قىلىب بېرىلمەگن، چونكە فارس تىلىدە بوندى ژانرنىنگ اۋزى يۇق. اولردەگى تجنىسلر هم تويوققە قرەگندە انچە چېكلنگن دىر.

ينە بىر گپ شوکە، تويوق يازىش فقط گىنە اۋزېك ممتاز شەرىتىگە خاص. تورک، آذربايجان، تورکمن، اويغور و باشقە توركى خلقلر شەرىدە اوچرەمەيدى. بو هم اۋزېك خلقى اۋز مستقل تىلى و کلاسيک ادبىياتىگە اېگە بۇلگنى گە مەم دليل دىر.

نوابى غرېت نىنگ اچىق المىنى چېكىنمى؟

غرېت ايچرە بۇلورغە آوارە،
منگە تقدير بۇلسە نې چارە؟
نوابى

عليشېر نوابى نىنگ دنيا قرەشى چۇنگ؛ تفكر عالمى كېنگ بۇليب، اۋى قناتلرى چېكسىزلىكلرنى گزله يدى؛ فانتزى و تخيل آچىنى نھايىتدە يوكسك. اولوغ شاعر نىنگ ۳۰دن آشىق اثرىنى اۋقىنگ، اولردە گېيريلمەگن مسئلە، قلمگە آلىنمەگن ساحە و موضوع نىنگ اۋزى يۇق.

سېۋگى-محبّت، حكمت و اۋگيت، تعليم و تربىەدن تارتىب، اېكىنچىلىك، اقتصادگچە؛ قوريليش، بنيادكارلىك، تارىخ، شعر و ادب، تىل شناسلىكدن توتىب، طبيعت، فلسفە، اخلاقياتگچە؛ دولتچىلىك و سياستدن آليب، يولدوز شناسلىك، كسماگونىە (كايىنات يرەلىشى)گچە؛ تنقيدچىلىك و ادبيات شناسلىكدن اوشلب، موسيقى، صنعت، مدنيت، تارىخ و جمعيت شناسلىك گچە؛ ايراتيزىم، تصوّفدن تارتىب دين و الهىئتگچە؛ انسانيت حياتنى قمرەب آلگن اېنگ كىچك نرسەلردن مرگېلرگچە كۆپمى، آزى اۋز افادەسىنى تاپگن. خلص، بىلگىنىگىزدېك، تورلى مناسبتلر بىلن شاعر و اديب نىنگ كتابلرىدە برچە-برچە موضوع و مسئلەلر تىلگە آلىنەدى.

استعداد نىنگ توغىلىشى

بالە عليشېر ۳-۴ ياشىدە شعر ياد آلەدى؛ ۵ ياشىدە مکتبگە بارەدى؛ ۸-۷ ياشلرىدە شعر يازىشنى مشق قىلە باشلەيدى؛ ۱۲ ياشىدە شاعر بۇليب نظرگە توشەدى.

فريدالدين عطارنىڭ "منطق الطير" اثرى و ينه بېش مىنگ بيتدن آشيقراق شعرنى ميه سېده سقلەيدى. عليشېرىك ۲۰-۱۸ ياشىدا شاعىرىك بايىدا دانگ ترەتگن. ۳۰دن آشيق ژانرلاردا ۳۰ دن آرئىق اثر يازەدى. او بيتگن شعرلرى نىڭ جىمى كىچىك اېمىس. اۋزى نىڭ اعتراف اېتىشىچە، نثرى اثرلردىن تشقىرى بوتون حياتى دورىدا تخمىن يوزمىڭ بيت شعر تۇقىگن.

نظم و نثرىم كاتې تخمىن شناس،
يازە يوزمىڭ بيت بۇلور اېردى قىياس.
لسان الطير

نوابى نىڭ اجتماعى فعالىتلرى و مدنى ايشلرى بىر عالم بۇلىب، اولر عليدا موضوع. خالص، بىر سۇز بىلن ايتسك، اولوغ متفكرنىڭ بوتون اثرلرى جىمى جودە كتە؛ معنار عالمى تىرن، مضمونا پىشىق و يېتوكدىر؛ اېل-يورتگە، كېرەك بۇلسە كېلەجككە هم خذمت قىلووچى، مكمّل، باى و توگلدىر. سىناولردن اۋتېب، اۋز تصدىغىنى تاپگن اولكن ايجاددىر، بويوك نوابى عالمى.

عليشېر نوابى حياتى و ايجادى بوگون گىنە اۋرگنيله ياتگن موضوع اېمىس؛ تخمىن ۵۵۰ يىلدىن بويان بو مسئلهلر: «ايتىب ساويمىس ترانه، آلىب قوريمىس خزانە» (سد اسكندرى) بۇلىب كېلماقدا. بويوك شاعرنىڭ علمى، ادبى فعالىتى تىرىكلىگىدە-ياق، تارىخچى، شاعر، بيتىكچى و تذكرە نويس زمانداشلىرى اعتبارىنى اۋزىگە تارتەدى.

نوابى حقىدە عبدالرزاق سمرقندى نىڭ "مطلع سعدين و مجمع بحرين" اثرىدا، ميرخواند نىڭ "روضة الصفا"سى، خواندمىرنىڭ "حبیب السیرى" ، زىن الدىن واصفى نىڭ "بدايع الوقایع" اثرى، دولتشاه سمرقندى نىڭ "تذكرة الشعراء"سى، محمّدالزمچى الاسفزارى نىڭ "روضة الجنّات" اثرى، عبدالرحمن جامى نىڭ "بهارستان" كتابى، ظهیرالدین محمد بابرنىڭ "بابرنامه"سى، عبدالرحیم دۇغلات نىڭ "رشیدی تارىخى" اثرى و باشقە تارىخى، ادبى منبەلردە كۇپ و خوب يازىب قالدىرىلگن.

نوابى و غربت توشونچەسى

غربت سۇزى عربچە بۇلىب، يورتىدىن جدالىق، كېنتىدىن، اۋزلىگىدىن، عايلهسى، جان و جگرىدىن ايرى توشماققة ايتىلەدى. ذاتاً، غرىبلىك تارتىش جوده قدىمى حادثه. انسان تورلى سىبلرگه كۇره اۋز كىندىك قانى تامگن جايىدىن ھىدەلىب، قوويلىب، سورگون قىلىنەدى، ياكە، باشقە ابرىم سىبلر بىلن اۋز اىستك-خواھشىگە كۇره ھم وطن گدالىككە يوزتوتەدى، آغىر رنج و عقوبتلرنى بىلكەسىدە آرتماقلىب، جانىنى ھاۋچلەگنچە، بالە-چقەسىنى آغزىدە تىشلىب، يورتمە-يورت سىرسان و سرگردان يۇل باسەدى.

بو جريان يوز مىنگ يىللردن بېرى بشرىت بىلن ايش و ابدىتگە قدر چۈزىلىشى ممكن اچىق تقدىردىر غربت؛ اوندن قاچىب قوتىلىش نىنگ علاجى يۇق. شونده ھم درىدر غرىبلر اۋزىگە وطن تاپگەى ياكە تاپمەگەى؟ بوگونگى كونده ھم انه شو غربت و مهاجرلىك انسانىت نىنگ اېنگ كتھ معمارىدىن بىرى دېسك مبالغە بۇلمس. نوابى دورىدەگى غربت بوگونگىسىدىن سىرە قالىشمەگن. شاعر غرىبلىك نىنگ اچىق طعمىنى تىنگن و تنەسىدە توپگن دېسك مبالغە بۇلمەيدى.

اگر نوابى غربت دردىنى چىكمەگن بۇلسە، اونى حس قىلمەگن بۇلسە، اوندە منە بو قوبىدەگى تجربەدن اۋتگن حكمتلى و سىر معنا و سىر مغىز رباعى يورەگى نىنگ توب-توبىدىن آتىلىب چىقمەگن بۇلور اېدى:

غربتدە غرىب شادمان بۇلمس اېمىش،
اېل انگە شفىق و مېربان بۇلمس اېمىش.
آلتىن قفس اىچرە گر قىزىل گل بىتسە،
بىلباغە تىكاندېك آشان بۇلمس اېمىش.
بدايع البدايه

نوابى نىنگ آياغى تېككن اۆلكه لر

بىر معناده، نوابى اۆز دورىده غربت نىنگ اچىق المىنى يوتگن؛ تورلى سبب و مناسبتلر بىلن آواره لىك تارتىب، يورتمه-يورت، شهرمه-شهر، كېزىب يوريشنى باشدن كېچىرگن. قى گه بارمه سىن يوره گى آنه يورتى هرات گه قره ب تلىپىنه بېرگن، اونگه وطن ساغىنچى تىنچلىك بىرمه گن. توغىلىب اۋسگن اوى، قىشلاق؛ كوى و كۈچه؛ اۋيىن-كولگو بىلن آدمىم آتگن مستانه باله لىك نىنگ شوخ و شنگ لحظه لرى شاعر كۈكسىنى ارمانگه تۈلدىرىب يورگن. ينه، آنه توپراقدن اوزاق ايرىلىق حسى، اچىق-چوچوك خاطرهلرنى قومسش كى قدىمى ناستالژى و ساغىنچ نوابى نىنگ كۈنگىل بايلىگى بۇلگن؛ شاعر شولرسىز يشه ي آلمه گى انىق. بونى قويده گى اۋتلى بيتىدن هم انگلب آلىش ممكن:

وطن تركىنى بىر نفس ايله مه،

ينه رنج غربت هوس ايله مه.

سد اسكندرى

تېپه ده ايتگنىمىزدېك، نيمه دىر(اساساً اوروشلر) سبب بۇله دى كه، آدملر اۋز يورتىده سيغمه ي قالدىلر. شاعر نسىمى ايتگندېك:

منده سيغر ايكى جهان من بو جهانه سيغمه رم،

گوهر لامكان منم، كون و مكانه سيغمه رم.

انسان حياتى خطرگه توشىب، شوم تقدىرگه دوچ كېلىب، اۋز جايىدن بدرغه

بۇله دى، سورگونگه اوچره يدى، قووغىن قىلىنه دى.

توغرى، نوابى تېموريلر جولان اوريب، كته كېنگليكلرده سلطنت قورگن؛ حاكميتگه اوزى هم اشتراك اېتگن توتوم، دور و زمانلرده يشب اؤتدى. شاعر بو حدودلردن تشقريگه چيقيب (يشل قطعه -كون باترگه، ينگى قطعه-امريكه) كېتگنچيچي يوق. ليكن نوابى گه اؤخسهگن سيمالر شو قلمرو ايچيده اوز بيرى آرهسيده هم سيغمه ي قاليشى ممكن-كو! شونده ي بيزاوته دملرده آدمزاد جان آيب قاچيشى بار گپ اېمسمى؟ ايتينگ اونده ي بؤلسمه، منه بو بيتدن ينه قنده ي معنارنى قيديريپ تاپسه بؤلهدى؟

قاچيب عدمغه باره ي عقل و فهم و دانشدين،
وطن بارينده بو يات اېل ارا نى بار مېنگه.

بدايع البدايه

كېلتيريلگن بيتده «وطن، سېنى بركمال اؤستيرگن يورت (ايچكى، فكرى) يات-ياووز كيمسeler قؤليگه اؤتدى؛ بو عقل، فهم و دانش بيلن مېنده باشقه يششگه امكان قالمهدى؛ اېندى عدم/ يوقليكه يوز توتهى» دېماقده شاعر.
نوابى قدم باسگن يورتلر خريطهسى (قيزيق موضوع) هلى توزيلمگن اېسه-ده، او قى اؤلكه لرگه بارگنى، قنچه يشهگنى سېنى اولا، شاعرنينگ اؤز اثرلرى، قاله بېرسه باشقه تاريخى منبعلرده قيد اېتیب كېتيلگن دير.

غربت نينگ باشلنیشى

تېمورنينگ اؤغلى شاهرخ ميرزا (وفات ۱۴۴۷) دنيادم اؤتيشى بيلن هراتده، تېمورى شهزادهلر اؤرتهسيده، تاج و تخت اوستيده اوروش و نزاعلر باشلنيب كېتهدى. عليشېرنينگ آتەسى غياثالدين كيچكينه (تېمورنينگ جهانگير غياثالدين اؤغليگه آنداش بؤلگنى اوچون شونده ي اتلگن) بهادر جان سقلش وجهيدن باله-چقهسى، عايلهسى بيلن هراتدن عراققه كؤچيب كېتيشگه مجبور بؤلهدى. شو بيت عليشېر اتينگى ۶ ياشيده بؤلگن. عراققه باره ياتيب، يؤلده (تفت شهريده) مشهور تاريخچى، امير تېمورگه اتب يازيلگن "ظفرنامه" مؤلفى شرفالدين على يزدى بيلن اوچرهشهدى و اوندن ايليق سؤزلر اېشيتيب، بو يوك ذات نينگ نظريگه ايلينهدى. كيچكينه بهادر عايلهسى عراقده قؤنيم تاپيشهدى. كيچيك عليشېر شو جايدة

مكتبخانه-يو، تېنگفورلى آرهسىده عرب تېلىنى اۇرگنهدى. غياثالدين كىچكىنه تخمىن ۳ يىلدىن كېىن عايلهسى بىلن وضعىت بىر آز يوشىب تىنچىگىچ، ينه هراتگه، اۇز آته يورتىگه قهيتىب كېلهدى. بو واقعه نوابى اوچون بىرىنچى بار اۇز مكانىدىن بىراقله شىش اېدى. كېىنچەلىك عىشېر نوابى بالهلىكده چىككن غربتنى اېسلب اۇز تقدىرى مثالىده منه بو بيتنى يازگن بۇلسه نى عجب:

اۇزگه ملك، اۇزگه ديار، اۇزگه دمن،
اۇزگه خلق، اۇزگه مكان، اۇزگه وطن.
سبعه سيار

ابوالقاسم بابر زمانىده، شاهرخ اولىمىدىن كېىن، آتەسىدىن اجرهلىگىچ، عىشېر ينه بىر بار ۱۵ياشىده هراتنى ترك قىلىپ، حسين بايقرا بىلن بىرگه ابوالقاسم بابر قناتى آستىده مشهد (۱۴۵۷)گه بارىپ ىششگه مجبور بۇلدى. عىشېرنىنگ تعليم و تربىهسى ابوالقاسم بابر ذمهسىگه توشىدى، اۇشندە ابوالقاسم بابر دورىده پايتخت هراتدن مشهدگه كۇچىرىلگندى. بو اېسه نوابى اوچون يورتدن اوزاقله شىش نىنگ كېىنگى اچىق و مشقتلى تجربهسى اېدى.

حسين بايقرا حكمرانلىك دعواسى بىلن شهرمه-شهر(اۋن يىلچە-خوارزم، استرآباد، جرجان، مازندران، خراسان) گه يورىشلىر قىلىپ يورگن كىزلىرى، سلطان ابوسعيد مىرزا (مېنملىككە بېرىلگن اشدى حاكمىت پرست) ۱۴۵۹-يىلى هراتنى قۇلگه كىرىتەدى. پايتختده ظلم، عدالتسىزلىك و ناتىنچلىكلر حكم سوره بارەدى. خلق مملكتده ناراضىلىك بىلدىرىپ، اونگه قرشى بىر نېچە بار قۇزغلان كۇترىشەدى. بو قۇزغلانلرده عىشېرىك نىنگ تاغەلىرى **مىر سعید كابلې و محمد علی غرىبىلر** هم قنتشگندى. بو وضعىتدن خوف سىرهگن سلطان ابوسعيد «اېندى عىشېرىك قالمسلىگى كېرەك»- دېگن خلاصه گه بارەدى. شولردن سۇنگ عىشېر ديارىنى ترك اېتەدى.

مسافر بۇل اما وطن ايچره بۇل،
تيله خلوت و انجمن ايچره بۇل.
نوابى

نھايت عlishبىر نوابى ۲۰باشىده، حسين بايقراگه كۇكلاش، مکتبداش، يقين دوست و همكار بۇلگنى اوچون سلطان ابوسعيد فتنهسى بيلن هراتدن "اخراج" (بابرنيگ تآكيدلشيچه) قىلىنهدى. نوابى بارىب او يېرده بېش يىلگه يقين يشهدى. هلى بېرى حسين بايقرادن خبر يۇق. شو مدتده عlishبىر بېك قىين كونلرنى باشدن كېچيرهدى؛ شونگه قره مەى سمرقند مدرسەلريدن بېرىده تحصيل آليشگه كېرىشهدى.

تنىقلى شاعر، سلطان ابوسعيد ميرزاگه تېگىزىب، بىزارلىك روحيده بىر نېچه شعرلر هم يازگن. شوندىن سۇنگ، عlishبىر بېك بادغىس، مرغاب، ميمنه، اندخوى، شبرغان، بلخ و آمودريا آرقەلى اوزاق يۇل يورىب سمرقندگه يېتىب آلهدى. هراتدن چىقىش سىبلىرىنى گېيرىكن؛ عlishبىر نوابى اۇز مثنويلريدن بېرىده بو واقعه گه عايد اوچ سېنى سنب كۇرستهدى. بېرى هراتده يشب ايجاد قىلىشگه امكانيت قالمەگنى بۇلسە؛ ايگىنچىسى سمرقندگه بارىب تحصيل آليش قولەى و مراقلى ابدى، دېدى شاعر. چونكە، او زمانده سمرقند علم-فن، ادبيات، فلکيات (يولدوزشاسلىك)، موسيقى، صنعت، كلام، الهىت و معمارچىلىك... بۇيىچه گورکيره ب رواجلنگدى. شونىنگدېك، سمرقند مدرسەلريده يقين-اوزاق اۇلكەلردن جوده کوچلى عالم و دانشمد، ذکا استادلر تۇپلەنىشگندى. عالم و دانشمد، مدرس و طلبەلرنىنگ احتياچىنى قاندىرىشگه يېترلى كتابخانه هم موجود بۇلگن.

عlishبىر نوابى قىينچىلىكلر تارتىب، آخرى سمرقندگه يېتىب كېلهدى. جوده حددن آرتىق غربت و يۇل عذابى، آچلىك، يالانچاچلىك تارتگنى كېنىچەلىك اثرلريده اۇز چقور افادهسىنى تاپگن؛ عlishبىر بېك اولرنى به تفصيل تصويرلر بېرهدى. اوچىنى سبب قىلىب، منه بولرنى كۇرستهدى(اصلیده بو شعرى مکتوبنى شاعر آتەسىدېك محترم بۇلگن استادى سيد حسن اردشيرگه يازگن ابدى):

منگه نېچه نوع اۇلدى بىچارەليغ،
 كه، آليمغه توشدى بو آوارهليغ.
 ينه بىر بوكيم، ظاهر اۇلميش منگا،
 كه، چىقميش خراسان اېلېدىن وفا.
 وفا يېرىده ظاهر اۇلميش نفاق،

سحا اۋرنىدە بخل توشمىش وئاق.
 هم اېل منزلين كتكدېك بوزوب،
 تاووغ اۋرنىگە چغد اۋلتورغوزوب.
 اېلىدە كىشىلىكىدىن آتار يۇق،
 شرارتدين اۋزگە پىدىدار يۇق.
 نې بىر حجره كېم، كام تاپقەى كۈنگل،
 دىمى اندە آرام تاپقەى كۈنگل.
 نى، بىر شوخ وصلېغە اول ماپە دست،
 كە، عزمىم اياغېغە بېرگەى دست.
 نى يارى كە، رنجىمنى قىلغەى قبول،
 نى زارى كە، ھجرىمدىن اۋلغەى ملول.
 غرايب الصغر
 (بو مثنوى ھەمەسى بۇلىب ۱۴۷ ابيت).

حسین بايقرا حاکمىتى دورىدە ینە علیشېربېك (۸۸-۱۴۸۷) یىللىرى سلطان نظرىدن چىتدە، اۋزى ایستەمەگن بۇلسە ھم بارىب، استرآبادە دە قۇنىم تاپەدى. بو یېردە حاکم بۇلىب تەیینلىنىشى گە قرەمەى، دايم ھراتنى قومسب یشەیدى. شونىنگدېك، نوابى تورلى سبىلرگە كۈرە مرو، سبزوار (آتەسى حاکملىك پىتیدە)، بلخ (اوكەسى درویش علی حاکملىك زمانیدە) كىبى بىر نېچە شەرلرگە بارگنى ھم معلوم. نوابى بو یورتلردە ھم سیر و سیاحت اوچون باش اورگنى یۇق. علیشېربېك عمرى نىنگ كتە قسىمى آتە-اۋغیل، اكە-اوكە شاه و شەزادەلر اۋرتەسىدەگى ضدیت، اوروش و ماجرالرنى بر طرف قىلىش ایشلرى، اېلچىلىك بىلن اۋتدى. بو وقتدەگى واقەلر شاعر و ادیب نىنگ اثرلرىدە اۋز عكسىنى تاپگن.

خراساندىن كۈنگلى ملول نوابى

۶۰ ياشنى قرشیلەگن، اېل-یورت آرەسىدە مشهور شاعر و عالم بۇلىب پىتیشگن نوابى عمرى نىنگ تورلى فصل و بابیدە مملكتى خراسان دن رنجیدە اېكنىنى كوینچكلىكلىك بىلن يازەدى:

ای مغنی، توت "عراق" آهنگی-یو، کورگوز "حجاز"،
کیم نوابی خاطر ی بولمیش خراسان دین ملول.
فواید الکبر

یاکه، اؤز کشوریدین کونگلی خفه لیگینی منه بو بیتده ایتیب کپتگن:

بویه کیم، تعریف ایتیب غربتنی بسیار، ای گونگل،
شهر و کشوردین ملالت ایلب اظهار، ای گونگل.
فواید الکبر

یاخود، خراساندن کپتماغی سببینی قوییده گیچه توشونتیره دی:

نه گلگون بادهیی ممکن، نه گلرخ ساقیی موجود،
جهت بودور، نوابی گر تیلر کپتمک خراسان دین.
بدایع البدایه

علیشبر نوابی خراسان ده اؤز بیریدن، یات و اؤزگه لردن سیره یخشیلیک
کورمه دیدی. او یشه گن محیطده ریا، حسد، کینه، نفاق، بوزغونچیلیک اوجیگه
چیققن بوله دی. شعرلریدن بیریده مغنی گه: اېندی هرات ده محبت اهلی نظر دن
توشگن؛ یخشیلرنی هیچ کیم تن آلمه دیدی. اېزگولیککه یؤل پاییق. "کپل ای
چالغووچی، "عراق" و "حجاز" ناملی کوبینگنی چلگین، خراسان اوضاعی بوزوق،
دبیدی شاعر:

ای نوابی، قیل "عراق" آهنگی-یو عزم اېت "حجاز"
کیم محبت زمره سین اهل خراسان تانیمس.
فواید الکبر

یاکه:

راستلرنینگ چون خراسان ایچره یؤقتور حرمتی،
وقت اېرور قیلسنگ، نوابی، اېمدی آهنگ حجاز.
فواید الکبر

نوابی اېمدی قیلورمېن حجاز آهنگی،

ساغىنمە غىل يىنە عازم خراسان مېن.

فوايد الكبر

خراسان دن باش آلىب كېتگۈۈچى نوابى عراق، حجاز سىرى يۈلگە چىقماقنى افضل كۆرەدى. قىزىق جايى شوندى كە، اولوغ شاعر نە فقط خراسان بلكە، بوتون اسلام عالمىدن هم كۈنگلى تۆلمەيدى. بو مكالنردە جەل، ياووزلىك، قەر و غضبدن اۈزگە نرسە يۇق. اپندى يورەگىم افرنج (فرانسە / اروپا) و طرطوس (مديترانه) گە بارماق ايستەيدى، قومسەيدى، دېيدى نوابى.

چو يۇق بو كىشور اسلام ارا وفا بىلە مەر،

خوشا نواحى افرنج و خطە طرطوس.

فوايد الكبر

اوشبو مقاله دە قۇلدىن كېلگنچە، علىشېر نوابى چېككن غربت موضوعىنى

يارىتىشگە حركت قىلدىك. بو موضوع بۇيىچە نوابى اثرلرىدە مثاللر تلەى گىنە.

نوابى فانتازىسى

چىنگم صنعت اثرىنى (برچە صنعت تورلرېگە خاص) اوچ نرسە: تخیل، عاطفە (انسانى توپغولر) و معناكىبى عنصرلر اۋز چمبرەسىدە توتىب تورهدى؛ بشرى قدرىتلر عكس اېتگن بدىعى اثر جملەدن شعريت شوندهگىنە سېويلىب اۋقىلەدى و منگو حيات تاپەدى. بونرسە كۇپراق سۇز صنعتى (بدىعى ادبىيات) گە تېگىشلى دىر. زىرا، ادبىيات كىشى حياتىنى تصويرگە آلەدى؛ شخس نىنگ روحي عالمىنى قهرمانلر اشتراكى، واقعه-حادثەلر اۋراويدە آچىب بېرەدى. يارقىن رنگلردە مھارت بىلن دۇندىرىلىب بىتلىگن اثرلردن انسان اوچون سباق، عبرت و عموملاشمە خلاصلر چىقىرىلەدى.

بدىعى اثر (شعريت، ساچگى/نثر)نى بەھالەياتگندە كۇپراق انەش وتامانلرېگە اهمىت قرەتيلەدى. تخیل ياكە فانتازى-اۋى سورىش، بدىعى اثرنىنگ فزاسى؛ عاطفە- انسانى سىزىم و حسلر (سېوينىش و اومنج/اميد، اۋكىنچ) گە تېگىشلى؛ معنا اېسە-ايش، فكر و تجربە نىنگ حاصلەسى دىر. بو فكرى جريانلرنى بىزگە سۇز خودى، فىلمگە توشىرىلگن تىرىك جان ذاتدېك قىلىب گودەلب بېرەدى؛ سۇز مجسم اېتگن واقىيلىك بىلن تخیلىمىز آرقەلى اوچرەشەمىز؛ سۇزنىنگ قدرتى هم انە شونده. سۇز آرقەلى كۇرىب، بىلىب انگلەگن نرسەلرېمىز بى واسطە سېزگىلرېمىزنى قۇزغتەدى، بىزدە سلبى يا كە اىجابى حس اوىغاتەدى و اوندىن تاثيرلنەمىز؛ ذوق- شوققە تۇلەمىز يا كە، مونگلنەمىز، اۋكسىنەمىز. اىرىم فاجعەوى واقىيلىكلر كىشىدە بېزىش، اۋسەنىش و جىركنىش سېنگرى حسلرنى پىدا قىلەدى. بىر معنادە ادبىيات انەشولر بىلن ايش كۇرەدى؛ شو سبىدن هم ادبىيات خلققە يقىن تورهدى. نوابى شعرىتى انە شوندهى خصوصىتلرى بىلن اهمىتلى دىر. اينىقسە، اونىنگ "خمسة" سى بدىعى اىجادنىنگ كمالات چۇقىسىدە تورهدى.

شاعر کلامی نینگ مهم بیر تامانی ادبی فانتازی دیر. نوایبی ده شعری تخیل نهایتده کوچلی. علیشپر نوایبی چهلک تخیل قدرتی یوکسک شاعرنی حتا جوده بای و کوچلی فارس شعریتیدن قیدیریپ تاپیش قیین، نوایبی گه تینگ کبله یاتنگلری برماق بیلن سناقلی. نوایبی فکرنی اؤته مهارت بیلن یبتی قبت پرده لرگه اؤره ب بره دی. نوایبی دېک بویوک ذاتنی بشریتگه هدیه اپتگن خلق آلدیده باش ابگه میز.

ادبی فانتازی نیمه دېگنی؟

حیاتده توشگه اؤخشه گن انسان تامانیدن ادراک اپتیلیشی قیین تصوّر و خیالی حالتلر بؤله دی. بو نرسه انسان نینگ فکرلش قابلیتی بیلن باغلیق جریاندیر. ادبی فانتازی کیشیلرنینگ آنگینی بایته دی؛ انسان آرزو-امیدلرینی پرورشلب، اونگه ایستیک، enthusiasm - اینتوزیزم (ذوق- شوق) بغیشه لیدی.

شعریته گی بؤرتیریلگن (مبالغه) اؤرینلر، ابرتک و افسانه لرده گی غیرطبیعی حالتلر انه شو ادبی تخیل ثمره سی دیر. بونی بدیعی یالغان دپیش هم ممکن. ظهیرالدین محمد بابر اؤز "بابرنامه" سیده شاعر شیخیم سهیلی حقیده شونده ی بیر فکر بیلدیره دی: "ینه شیخیم بېک ابدی. سهیلی تخلص قیلور اوچون شیخیم سهیلی دېرلر ابدی. بیر طور شعر ایتور ابدی. (شعریده) قورقوتغودېک الفاظ و معانی درج قیلور ابدی. ایننگ ادبیاتیدین بیر بو دور:

شب غم گرد باد آهم از جا برد گردون را،
فرو برد اژدهای سیل اشکم ربع مسکون را.
اؤزبکچه مضمونی:

غم تونیده گی چېککن آهیم نینگ قویونلری دنیانی تگیدن قۇپاریب تشله دی، کؤز یاشلریم نینگ اژدهاسی بؤسه، یپریننگ تۇرتدن بیرینی یوتوب یوباردی. مشهور دورکیم، بیر قتله بوبیتنی مولانا عبدالرحمان جامی خدمتیده اؤقیتتور، مولانا اینیتتورکیم: میرزا شعر ایته سیزمو یا آدم قورقیته سیز؟ دیوان ترتیب قیلیب ابدی. مثنویاتی هم بار.» بو مبالغه یاکه شعری یالغان هم نا طبیعی لیگی، اوبیدیرمه لیگی بیلن ذاتاً تخیل یاخود، فانتازی نینگ بیر کؤرینیشی سنه له دی. بیر معناده فانتازی عقلگه سیغمس تصوّرلر و مبالغه آرقه لی فکر ایتیش دېمکدیر.

ممتاز ادبىياتىمىزدا، اينىقسە، نوابى شەرلرئىدە بوندىەى حالتلر جودە كۇپ. شو سبىدن هم عربلردە شعر حقىدە گپ كېتىگندە «شەرنىنگ اپنگ گوزەلى-اپنگ يالغانى دىر»-دېگن عبارە پىدا بۇلگن. فانتازى اىستەلگن اۋى- خىالىنى مىدە مجىملشتىرىش دېمكىدەر.

اوشبو مقالە دە فانتىزى بائىدە تۇختەلر اپكىمىز، اولوغ نوابى نىنگ لىرىك شەرلرئىنى اپمس بلکہ، اونىنگ شاه اثرى بۇلمىش "خمسە" تىركىبىگە كىرووچى "فرهاد وشىرىن" داستانى مثالىدە سۇز يورىتماقچىمىز.

فرهادنىنگ سېوگى محبتى

اولغەيگن سىرى فرهاد نىنگ كۇنگلىدە عشق طغيان اورە باشلەيدى. «فراق و رشك و هجر، آه ايله درد» اونگە تىن بىرمەيدى. زىرا، اونىنگ فطرتى انەشو تويغولر بىلن يوغوريلگن ابدى. نوابىدە فرهاد، كامل انسان درجەسىگە كۇتريلگن. او ايدال قەرمان (شخصيت). اثردە فرهاد تېورەك-اطرافىدە كېچەياتگن واقە-حادثەلردن بىزاوتەلنەدى. غرىب و بىچارەلرنى كۇرسە، تىنكە-مدارى قورور، محكوم و مغلوبلرنى كۇرسە اېزىلر و بىر گۇزەل عشقىدە اۋرتب، يانىب، ىشر ابدى. هر نرسەدن تائىرلنر، سېوگىدن سۇز آچىلسە اۋزىنى تىيە آلمسدى.

نى الحان بۇلسە بىر غمىدىن روايت،
بۇلوب بوغمىدىن اول غمگىن بە غايت.
اېشىنگچ عشق و عاشقلىق سرودىن،
تىيە آلمەى كۇزىدىن اشك رودىن.

شەزادە نىنگ مزاجىدە كېچەياتگن فوقالعادە اۋزگرىشلردن حىرتگە توشگن خاقان، بىرىنچىدىن مسئلە نىنگ سببىنى بىلىش، ايكىنچىدىن وجودگە كېلگن روحى چۇكىش نىنگ آلدىنى آماقچى بۇلەدى.

بۇلوب خاقان انىنگ حالىدىن آگاہ،
تفكر ايلەبان تارتىب ساووق آه.

كە نېوچون دايم اول شاد اېرمىس اېركىن؟

ھىمىشە غمىدىن آزاد اېرمىس اېركىن.

اما، خاقان چاره ايزلشده دوام بېرەدى. ختاي ملكيده گى عجايبات و غرايباتلرنى اونگه كۆرستەدى؛ قىزىقچى، مسخره باز، قۇشيقچى، افسانه ايتوچى و اۋبىنچىلر خالص، تورلى طايفه آدملىرنى يىغىب، آلتىن-كومىشلرنى باشىدىن ياغدىرسە ھم، فرھادنىنگ خفەلىگىنى برطرف قىلەآلمەيدى:

تېلب قىلماق جهان انىنگ فداسى،
جهاننى قۇى كه جان انىنگ فداسى.
كه، نې ساجغەى باشىغە بحر و كاندىن،
كه بۇلغەى منبسط شەزادە آندىن.

كۆرىلگن چاره-تدبىر ايش بىرمەيدى. نہايت، خاقان فرھادنىنگ دردىنى آلىش اوچ يىل نىنگ تۇرت فصلىگە اۇخشەتېب، تېنگى يۇق مرمر، لعل و جواھردن تۇرت رنگ، عالى اساس قصر قوردىرىب، ھر بىر قىسىمده اوچ آيدن بزم و عشرت مجلسىنى اۆتكەردى. بىراق، فرھادنىنگ غم يوكى باشىدىن اربىب، اۆكسىمەيدى.
خاقان اۋز پادشاهلىك تاجىنى-دە، فرھادگە تارتىق قىلەدى، فرھاد پادشاهلىككە لايىق اېمىسلىگىنى ايتىب بونگە كۆنمەيدى. شاهلىكدن گدالىك افضل، دېگن فكرگە بارەدى.

آخرى خاقان و دانا وزىرى **ملك ارا** فرھادنىنگ قۇلىدىن توتىب چېكسىز دولت و بىتمس خزىنە گە باشلب بارەدى. كېتا-كېت بايلكنى كۇرىب اداغىگە يېتە آلمەيدىلر:

غرايب مخزن اېچرە چون كۆپ اېردى،
توتوب ايلگىن خزاين اېچرە كىردى.
خزاين دېمە كىم، يوز بحر ابلە كان،
تاشىب نقدىنى اندە اولچە امكان.
عددىسىز اوى بارى گنج اوستىدە گنج،
خرد گنجورى عرضىدىن المسنج.

خزىنه بايلىكلرنى بىر-بىر تىنىشتىرىرەن **بىرىنچى قىرىق** اويدەگى اۋىم (تۋىلنگن) زىورات شاعر تىلىدىن شوندىكى تصويرلنەدى:

بورون قىرىق اۋى بۇلوب آلتىن مەكانى،
 ھر ايوۋدە قىرىق خۇم خسروانى.
 بو مخزنەدە غرايىدىن بو معلوم،
 كە بىرخۇم آلتون اېردى اۋىلە كە موم.
 انى كىم موم دېب ايلگىگە آلىب،
 نى كىم اندىن يسەى دىگىچ، يسالىب.

ايكىنچى قىرىق اويدەگىلەر:

ىنە قىرىق اۋى ارا، اجناس زىبا،
 بىر اويدە قىرىق تونگ اكسون و دىبا.
 غرابت موندە بىحد و نهايت،
 تاپىلمەى بوالعجب صنعتقە غايت.
 تومن مىنگ جنس چىنى-يو ختاىى،
 بصر تارى نىنگ اۋلمەى رهنماىى.
 بۇلوب يوز رنگ اىپىك بىرلە مصور،
 بىرى دېك كۇرمە بىن چرخ مدور.
 بۇلوب تصويرىدە يوز چەرە پىدا،
 كە عقل كۇل بۇلوب حسنىغە شىدا.
 تىكىلگن تۇن حسابىن كىمسە بىلمەى،
 بىرىسى ھم كىپسىلمەى، ھم تىكىلمەى.
 ھنروردىن بىرى آمادە بۇلغان،
 مكمىل كارگاہ اىچرە تۇقولغان.
 حرىر آنچه كە يۇق پاىانى انىنگ،
 يوز آنچه خۇلە كىم يۇق سانى انىنگ.
 انىنگدېك خۇلەلر كېلتوردى گنجور،

كه اندىن كىيسه گر اۋن حله بىر حور.
 ھنوز اۋلغاي تن و اندامى معلوم،
 تنى نىنگ رنگ نسرىن فامى معلوم.
 اۋكولگان نافه دىن خروار-خروار،
 تۈكىلگن مۇشك خود انبار-انبار.
 جواهر انچه كىم فكرت دبىرى،
 حساب اىلب تاپىلمەى مىنگدە بىرى.
 آقېزىب كۈز سويىن ھر لعل سىراب،
 آلىب جان نقدىدىن ھر بىر دۇر ناب.
 بلور و ىشم يوز مىنگ بوالعجب ظرف،
 كه ھر بىرگە خراج ملك بۇلوب صرف.
 قىلىب گنجور يوز مونداقنى حاضر،
 بۇلوب ھم شاه، ھم شاهزادە ناظر.
 نېچە باققن سايى حىرت بۇلوب فاش،
 كولومسوب گاه-گاہى ايرغاتىب باش.

(مكمل اثرلر تۈپلمى ۸-جلد، ۱۱۹-۱۲۲ بيتلر)

خزىنە تماشاسىگە بارگن فرھاد انتىقە وغرايب بىر نرسە گە دوچ كېلەدى.
 نوابى نىنگ يوكسك تىخىلى، ادبى فانتزىيەسى انە شو نقتەدن باشلەندى.

چېكسىزلىگە اوچر تىخىل

قەرمان يره تىش و قەرمانپورولىك اينىقسە، نوابى نىنگ "فرھاد وشىرىن" داستانىدە
 يوقارى درجە گە كۈترىلگن. باش قەرمان فرھاد نىنگ كامل انسان بۇلىب وايە گە
 بېتىشى، مطلقا، طبعى بىر يۈسىندە شكلىنتىرىلگن. اونىنگ كۈپ قىزەلى شىخسىتى
 اصلىدە پرورش، تربىت، تعليم و جسمانى چىنىقىش يۇللىرىدە تاولنەدى
 (تاوانلەدىمى؟). فرھاد اپرتكچىلردن افسانە، روايت (بالەلىگىدە) اېشىتەدى. قازندن
 تاش كېسىش، بانىدن قورچىلىك، مانىدن نقاشلىك، حكىم سھىلدن سحر آچىش،

فيلسوف سقراطدن غيب علمىنى اۋرگنهدى. عليشېر نوابى اۋز قهرمانىنى فانتازى يۇلى بيلن حيات نينگ ينده مرڪب سيناولرېگه يوزلنتيرهدى. يوقارىده فرهادنينگ خاقان خزىنهسىنى كۈروب تماشا قىلھيئتنېگه گواه بۇلگندېك. فرهاد چېكسىز دُر جواهر، آلتىن-كوموش و ينه كۇپلې اويوم-اويوم نادر نرسەلرنى كۇريب، حيرتدن باش ايرغيتىب تورگن جايى اېدى. شھزاده خزىنهنى شوق-اشتياق بيلن كۇريشگه دوام بېرركن، كۇزى غراب بېكرگه توشەدى.

نېچە باققن سايى حيرت بۇلوب فاش،
كولومسوب گاه-گاهى ايرغاتيپ^{۳۱} باش.
تماشادىن تۇير چاغ چون ياووشتى^{۳۲}،
كۇزى بىر بوالعجب بېكرگه توشتى.

نوابى گيپيره ياتگن منظرەده فرهادنينگ كۇزىگه ايلينگن "بىر بوالعجب بېكر" نيمە اېدى؟
كۇرر كۇزگە، تىنيق بلوردن يىسلگن بو نرسە صندىق شكليده بۇليب، ايچىده بىر عجايب بويوم بارلىگى بىلنىب تورردى. آدم بالەسى يىسمەگندەى كۇرينە ياتگن بو بېزەكلى سىر صندىق قولفلىنگن تورردى:

بلور نايىدىن بىر طرفە صندوق،
يسامە يدور دېگەى سېن آنى مخلوق.
صفالى خۇلق كۇنگليدىن نمودار،
ايچىندە بىر عجب هيئت پديدار.
ولى اول طرفە هيئت سىرى مبهم،
مرضع قفل ايله صندوق محكم.
دېمە صندوق، يوز آفت حصارى،
اېشىگىن رۇست باغلب قلعه دارى.

۳۱ - باش قىمىرلە تىب تصدىقلەماق،

۳۲ - يقىنلىشىدى

كه آفت قلعهسى محكمراق اولى،
اونىنگ اسرارى هم مبهم راق اولى.

فرهاد بو سىرلى صندىقنى كۆرىشگه و اونىنگ ايچىده گيلرنى بىلىشگه
آشيقه دى و "صندق آچىلسىن ايچىده گى عجايب نرسه لرنى كۆره يىن، بيله يىن" دىيه
بو بوره دى:

چو انده العجب كۆردى شمايل،
بۇلوب شهزاده بىلمك ليككه مايلى.
دېدى بس طرفه دور بو صنعت وساز،
دېنگىز كيم نېدورور بو پرده ده راز؟
كليدى قىده بۇلسه، حاضر ايلنگ،
آچىب قفلىنى، سىزىن ظاهر ايلنگ!

اما، خاقان سىرلى صندىق لرنى آچىلمس ليگىنى بهانه توتىب، اونىنگ سىرلىنى
هم بىلىب بۇلمس ليگىنى فرهادگه ايتته دى:

قىلىب خاقان بو معنیده مدارا،
روانى ايله دى عذر آشكارا.
كه: بو صندوق سىزىن كيمسه بىلمس،
كليدى يۇقتورور، قفلى آچىلمس.
انى كۆردونگ، بىلورنىنگ فكرىدىن كېچ،
كه بىزهم كۆردوك، اما بىلمه دوک هيچ.

خاقان سۆزلىرىنى اېشىتگن شهزاده فرهاد، آدم بىلمه گن ايش و حل قىلىب
بۇلمه يديگن معمانىنگ اۈزى يۇق!-دېگن ملاحظه نى بىلديره دى:

اېشىتکچ شاه عذرین شاهزاده،
هوس سوداسىنى قىلدى زياده.

دېدى: هر ايش كه قيلميش آدميزاد،
 تفكر بيرله بيلميش آدميزاد.
 علوم ايچره منگه تابۇلدى مُدخل،
 تاپيلمس مشكلى مېن قيلمه غان حل.
 مونىنگ هم بيلمه گونچه اصل و بودىن،
 معّين قيلمه غونچه تار و بودىن.
 نې امکان كيم قرار اۇلغەي كۇنگلگه،
 تسلى آشكار اۇلغەي كۇنگلگه.
 نېچه كيم شاه عذر انگيز بۇلدى،
 انىنگ سوادسى كۇپراك تيز بۇلدى.
 نېچه كيم شاه اېتىب كۇپراك تامل،
 بۇلوب شهزاده كۇپراك بى تحمل.

نهايت، خاقان چين سۇزنى ايتيشگه مجبور بۇلەدى و صنديق آچيليشگه
 بوبورهدى. صنديقده گى سىرلى و پارلب تورگن نرسه اسكندر آيينه سى اېدى.

شه ايلب نېچه اول ايشگه نظاره،
 تاپيلمەي راستليقدىن اۇزگه چاره.
 دېدى كيم، قفلين انىنگ آچتيلر بات،
 ايچيدىن چىقتى بير رخشنده مرآت.
 صفا بابيده مهر خاورى اول،
 نې مهر، آيينه اسكندرى اول.
 صدفده دُر بيضا چهر ينگليغ،
 فلک صندوقى ايچره مهر ينگليغ.

اسكندر كۇزگوسىنى يره تگن حكيم، آيينه آرتيده يشرين بير سرنى جايله گن
 اېدى. نوابى بوسرلى كۇزگونى شونده ي تعريفله يدى:

حكيمى كيم نگار ايلب طرازىن،

يازىب كېنىدە مخفى برچه رازىن.
 كه بو مرآت كىم، گىتى نمادور،
 انگه خورشيدچه نور صفا دور.
 ابرور اسكندر رومى نگارى،
 جهان اهليغه انىنگ يادگارى.
 كه ايلب تۇرت يوز دانا بيلن جهد،
 الردين هر بير افلاطونغه هم عهد.
 سپهر احوالى نىنگ صاحب وقوفى،
 جهان نىنگ كاربند و فيلسوفى.
 تنىب افلاك انجم طالعين توز،
 بو كۇزگو صنعتيده قۇيدىلر يوز.
 نېچه بيل رنج تارتىب بى مدارا،
 بو پىكر نقشى بۇلدى آشكارا.

يۇقارىدەگى بيتلردن معلوم بۇلگنىدېك، بو كۇزگو جهان نما- آچوننى كۇرستووچى كۇزگو اېدى. اونىنگ ياروغلىگى قوياشدن يوز بار كوچىلىراق بۇلگن. تۇرت يوز دانشمند قۇلى بيلن يسهلگن بو كۇزگونى اسكندر رومنى آچكندە، جهان اهليگه يادگار قىلىپ قالدىرگن بۇلەدى. كۇپ بىللر دواميده يره تىلگن اسكندر كۇزگوسيده، دنيا و فلک احوالىنى بىلگولىك خاصيت بار بۇلگن. ايچيده چقور طلسم ياشىرىنگن جهان حكمتى بۇلميش اوشبو كۇزگونى كۇرگن كىشى بير قطار اېزگولىكلرگه اېرىشهدى:

بو كۇزگو كىم ابرور حكمت جهانى،
 طلسمى دور شگرف انده نهانى.
 كه هر كىم آچماغيغه سعى قىلسه،
 انىنگ سعى بيله بو ايش آچىلسه.
 كېلىب كۇزگونى بېردىن آلسه فى الحال،
 صفاليغ چهرىغه كۇز سالسه فى الحال.

نې كيم عمرېده اندين طرفه راق ايش،
 اېمس ممكن، اگر خود نؤش گر نيش.
 كه تېنگرى ايله مېش كؤرمكنى روزى،
 قضا باشيغه كېلتورمكى روزى.
 بۇلور بو كؤزگو ايچره جلوه آرا،
 قيلولرغه غيب سزېن آشكارا.
 ولى آچماقلىغى مشكل دور اسرو،
 گداز. جسم و رنجى دل دور اسرو.
 (مكمل اثرلر تۇپلمى ۸-جلد، ۱۱۹-۱۲۶ بيتلر)

نوايې فانتازىسى بيلن تصويرلنگن اسكندر كؤزگوسى كيشى دقتىنى اؤزىگه
 جلب قيلمى قالمايدى. داستان بير تۇكيسده، يوكسك تخيل ايله دوام اېتهدى.
 فانتازى-آرتيدن فانتازىلر بيرين-كېتىن كېله بېرهدى.

نوابى توركى تىللىر و توركى شعريتىنى فرقلە گنمى؟

ايرىم مقاله لر يىمىزده نوابى اۇز دورى توركى اېلتلر تىلى، همده توركى قوملر شعريتى خصوصيتلر ينى فرقلە گن دېدىك. بو هواند الينگن گپ اېمس، بو اءعاميز نينگ علمى نيگيزى بار البته. شاعر و متفكر اۇزىدن الدين ايجاد اېتگن ادبى سيمالر ميرائيدن يخشى خبردار بۇلگن. بويوك نوابى شولرنى اۇقيب، تفاوتلرنى يېقب، اولر شعريتيدن اۇز ايجاديده استفاده قىلگن. سلفلرى اثيريدن تاثيرلنيب، اولرنى احترام ابله تىلگه آلگن. شونيسى عجيب كه، اولوغ نوابى محمود كاشغرى و يوسف خاص حاجب دېك دهالر بۇلگنى حقيده هيچ قندهى معلومات قالديرمه گن. شرقى توركستان بيلن خراسان اۇرته سيدة اجتماعى، اقتصادى، سياسى و مدنى علاقه بۇلمه گنمى ميكن؟ حال بوكه، نوابى دن ۵۵ يىل كېين توغىلگن "تارىخ رشيدى" مؤلفى عبدالرحيم دوغلات (بابر نينگ خاله سى نينگ اۇغلى) شرقى توركستانگه سفر قىلگن و نوابى نينگ آنه سى اويغور بخشيلريدن، دېب خبر ترقتگن ينى بيله ميز. بو مسئله كېينگى تدقيقاتلرده اۇز بېچيمىنى تاپيشى ممكن دېگن اميدده ميز. نيمه بۇلگنده هم نوابى اۇزىدن آلدن كميده تۇرت يوز يىللىك معظم تىل و باى ادبيات بارليگىنى يخشى بىلگن بۇلشى كېرهك.

نوابى اۇزى نينگ "مجالس النفايس" اثيريده ادب احمد يوگناكى و ينه اولردن كۇپلرى حقيده قىزىق معلومات كېلتيره دى. قىزىقراق جايى شونده كه، نوابى ادب احمد (۱۲-عصر آخرى، ۱۳-عصر بىرىنچى يرمى) نى امام ابوحنيفه (۶۹۹-۷۶۷م) شاگردلريدن دېبه ادعا قىلگن. بو خبر نوابى اؤتميش ادبياتيدن نه قدر باخبر بۇلگن ينى بيلديره دى. اوشبو مسئله اوستيده بىر تۇختمگه كېلینگى يۇق؛ اۇزبېك ادبيات شناسلرى آره سيدة تارتيشوولر كېتماقده. توركى تىللىر و حتى توركى يازمه نطقده گى فرقلر هم نوابى نظريدن چېنده قالمه گن كۆرينه دى. نوابى نينگ ادعاسى

اؤز علمی تصدیغینی تاپسه اؤزبیک کلاسیک ادبیاتی نینگ یاشی ینه تورت یوز بیلگه اوزهیه دی.

نوابی تله ییگینه اثرلریده تورکیلر تیلی و اولرنینگ شعریتی خصوصیده یؤل-یؤلکه کی سؤز یوریتیب کپته دی. انه شو فرقلر ضمیریده بنیاد ایتیلگن ادبی، اؤزیدن آلدینگگی ممتاز ادبیات و معنوی بساطگه، نوابی عموم تورکییات نینگ مشترک میراثی صفتیده قرهیدی. اؤز ایجادینی و اؤزیدن آلدینگلر معنوی میراثینی تورک عالمی نینگ فخر و افتخاری دېب بیلگن بؤلایشی کبرهک. اونینگ:

فارسی اېل تاپتی چو خورسندلیق،
تورک داغی تاپسه برومندلیق.

دېب یازیشدن مقصدی هم انه شو بؤلگن بؤلسه نی عجب.
بیز یوقاریده نوابی تورکی تیللر و اولرنینگ شعریتینی بیر-بیریدن فرقله گنی گه اشاره قیلدیک. شاعر و عالم نینگ "خزاین المعانی" ترکیبی گه کیرووچی "بدايع البدایة" ("بدیعه لر نینگ باشلیشی") دیوان نینگ دیباچه سیده قیزیق بیر معلوماتگه دوچ کپله میز. فرقلش معناسیده نوابی "اویغور عبارتتی" (اویغورچه گپ توزیش) و "تورک الفاضی" (اېسکی اؤزبیک تیلیده بیتیش و سؤزلش) دېگن بیریکمه لرنی تیلگه آله دی. دیوان باشلمه سیده اویغورچه یازیش و تورکچه (اېسکی اؤزبیک) بیتیشلرنی یوکسک سویه ده افاده قیلیش بابیده ایکی شاعرنی نهایتده مهم بؤلگن دېب حسابلهیدی نوابی. مذکور دیوان نینگ کیریش قسمیده بو استعدادلی ایکی ذاتنی قوییده گی جمله لرده تنیشتیره دی:

«... و اویغور عبارتتی نینگ فصحاسیدین و تورک الفاضی نینگ بلغاسیدین

مولانا سکاکی و مولانا لطفی رحمه الله کیم،...»- دېیدی اولوغ ادیب.

کؤریب و اوقیب تورگینگیزدېک، اویغور تیلیده یازیش و شعر کویلشده سکاکی؛ شونینگدېک، اؤزبیک تیلیده یازیش و شعر ایتیشده مولانا لطفی مشهور اېدی دېب اعتراف ایتیله دی اوشبو متنده.

بونى گېنينگ دوامیده یخشى راق توشینب آلیشیمیز ممکن: «بیری نینگ

(سکاکی) شیرین ایباتی (اویغورچه شعرلری) اشتھاری (شهرتی) تورکستانده

(اویغورستان) به غایت و بیرى نینگ (لطفی) لطیف غزلیاتی انتشاری عراق و خراسانده بی نهایتدورور، هم دیوانلری موجود بؤلغی...»-دبب یازهدی. یوقاریده ایتگن معلوماتلرگه اهمیت قره تیلسه، اویغور تیلیده شرقی تورکستانده "فصحا" (آچیق و روان سؤزلاووچی شاعرلر) کؤپ، عین پیت اؤزبیک تیلیده آچیق و روان بیتگووچی و شعرلر یازگووچیلر خراسان و عراقده هم بار بؤلگن دېگن خلاصه گه کپله میز. شونینگدېک، دبیاجه نینگ شو بؤلگیده ینه نوابی: «... فارسی دثار و تورکی شعار بیگیترلر سرخیلی یار عزیز شهیلی (شیخیم سهیلی)...»-دبب، زمانداشی بؤلگن شاعر و ادیب سهیلینی هم تورکچه (اېسکی اؤزبیک تیلی) و فارسی یازگن، ایجادکار صفتیده اعتبارگه آلهدی.

نوابی فقط تیل و شعریتدهگی فرقلرنی گپیریبگینه قالمه، تورکی قوملر، اېتنيک قبيله و اوروغلر (باشقه مقاله لرده بو مثاللردن فايده لنگنمیز) نى هم اجره تيب کؤرسته دی:

اگر بير قوم گر يوز^{۳۳}، يۇقسه مينگ^{۳۴} دور،
معين تورک اولوسى خود مېنينگ دور.
فرهاد و شیرين

ياکه،

ساچينگ قراسيده يوز مشک تبت و تاتار^{۳۵}،
قدينگ هواسيده مينگ سرو اوجج و خلخ^{۳۶}.
نوادر النهايہ

قوييدهگی بيتده تورکی قوملردن ایریملرینی قلمگه آلهدی:

نوابی ایسته مظاهرده چهره مقصود،
عرب وگر چیغناى، يۇقسه تورکمن^{۳۷} و خلخ^{۳۸}.
بدايع الوسط

^{۳۳} . يوز: اؤزبیک اوروغی

^{۳۴} . مينگ: اؤزبیک اوروغلريدن بیرى

^{۳۵} . تاتار- تورکی خلقلردن

^{۳۶} . قارلوق تورکی قوملردن، اؤزبیک اوروغلريدن بیرى

^{۳۷} . تورکی خلقلردن

^{۳۸} . تورکی خلقلردن بیرى

ياكه،

...چون تاتار كفارى خوارزمغه يېتيتورلر.

نسايم المحبّت

ياخود،

نوايي سېودى بير لوليني كېزدى ربع مسكونده،
اگر ارلات^{۳۹}، اگر برلاس^{۴۰}، اگر ترخان^{۴۱} اگر سولدوز^{۴۲}.

نوادالشباه

منه بو مثالده اېسه، نوايي توركمن گۆزهليگه كۆنگل بېرگىنى ايتيب بوندهى

دېدى:

نوايي توركلرنىنگ تىركى توتسه، عيب قىلمىگ كىم،

انگه بير توركمان مهوش غمى محكم دۇلاشيتور.

بدايع الوسط

قىزىق اېمسمى؟ نوايي اېندى تورك گۆزهللىگه كۆنگل باغلمه يدى، سىبى

اونىنگ يوره گيده بير توركمن مهوشى محكم اؤره له شىب، ايله نىب آلكندىر، دېدى.

خودى محمود كاشغرى گه اؤخشىب نوايي هم توركى قبيله، اېلت و قوملرنى

كۆپلرلىنى بير-بىرىدن فرقله گن. اولرنىنگ تىلىده هم ادبىياتىده فرقلر بارلىگىنى گىپىرىب

كېتىگن.

اى نوايي، پىر ساقى وشقه انداق مېن خراب،

كىم اونوتمىش مېن جهان ترخان ايله برلاسدىن.

نوادالنهايه

^{۳۹} . اۆزبېك اوروغلىگه كىرگن مۇغول قومىدىن

^{۴۰} . اۆزبېك اوروغلىدىن

^{۴۱} . توركى قبيله لردن

^{۴۲} . تورك، مۇغول قومىدىن

نوابىنىنگ بدىعى تفكرى

عليشىر نوابىنىنگ بدىعى تفكرى يوكسك. او اوز قرهش، فكر و مقصدلرېنى تۇغرى بيان قىلىش بىلن بىرگه رمزى اوبرزلردن هم كېنگ استفاده قىلگن. شونىنگ اوچون نوابىنى شعريتىنى حس قىلىش، انگلش، توشىنىش و اونىنگ روحى قتلملرېگه كىرىب بارىش كتاب خواندن چىنهگم معنوى صلاحىت، بىلىم و اوقوو طلب ابتهدى. نوابىنىنگ باى گه هم چىغاي (كمبغل) گه هم، عامه گه-يو، خاصگه هم اىتهدىگن سوزى و پىامى بار. بو پىام در حقيقت قەينب تورگن حىات مژدهسى دىر. نوابىنى نظمىده يشىرىب، توگىب كېتىلگن معنالر مۇل: اولر آزادلىكنى سبوش، خلقپور بۇلىش، تىنچلىككە بغير آچىش، يششگه اميدلى بۇلىش، حىاتىنى اولوغلش، گۇزەللىكە محبت، آدملىر نىنگ قۇلدىن توتىش، اۇزگه لرگه مددگار بۇلىش، سبوش-سبوش بىشش، اۇزىنى انگلش، اېزگوليك، تۇغرىلىك و آدمىلىك كى صىمى و انسانى تويغولر دىر.

آلدىنلرى تاكىدلهگنيمىزدېك، نوابىنى گه باش اورىب، قۇل سۇنگن كىمسە، اونىنگ دانالىك دفترىدن، معنوى دولتخانهسىدن اۇز حالىگه يرهشه بىر نرسە آىب آلهدى. اۇرەب-چېرمب ايتىلگن فكرلر و مستانه غزللرده تعليم و تربىه، اخلاقى اۇگىتلر، برچه فضىلت و انسانى تويغولر جوش اورىب تورهدى. بويوك نوابىنى عالمىگه كىرىب بارىب، اينجو سۇزلرى نىنگ مغزىنى چققنده انه شو تامانلرگه اهمىت قرهتماق كېرەك.

چنانچه، اولوغ نوابىنى، "فرهاد و شىرىن" داستانى نىنگ بىرىنچى بابىده، اۇز تفكر خزىنهسىدن انسانلرگه ارمغان بۇلگوچى منە بو سۇزلرنى اېسگه بېرهدى:

بو دۇرلر كىم كۇزىمنى اندىن آچتىنىگ،
مېنىنگ اىلگىم بىله عالمغه ساچتىنىگ.

تمناسىن حزين كۇنگلومدىن آلمە،
 ساچىلغان بىرلە توفراق ايچرە سالمە.
 بويورسنگ ساچماغىن مېن بينواغە،
 چىقار يوز بى نوا ايلگىن هواغە.
 اييرغاچ بذل ايله مېن بى نوادىن،
 نواسىزلرغە قارماتغىل هواىدىن.
 گدالرغە داغى اندىن عطا بېر،
 غنىلرغە انى داغى توتا بېر.
 شاه آلسە داغى قىلسون تاج و تارك،
 قول آلسە هم انگە بۇلسىن مبارک.
 فرهاد و شېرىن

يوقارىدە ايتىنگىمىز معنوى دولتخانهدن مقصد منە شو بيتلر اېدى. نوابى نىنگ معنوى سفرەسىدە قارىنى تۇبغىزۇچى آوقت اېمس، مېئەنى تۇلدىروچى معنا و ايچكى دنياىمىزنى بېزەگۈۈچى دُر و مرجان، روحى فراغت و آسايشتەلىكنى تويىش (حس قىلىش) بار.

نوابى شىرىتىنى يوكسك بدىعى تفكر نمونه سى دېدىك. بو بدىعى برىكالمالىكىنى اولوغ شاعر فوقالعاده استعداد زميندە يره تىب، اۋستىرىب، پرورشلب وايه گە يېتكىزىب، حاصلگە كېلتىرگن. نوابى شىرىتى نىنگ بدىعىلىكى فقط گىنە بۇياقدار، سىر آھنگ، لطيف مضمون و شكلىرگە بېزنگن "خزايىن المعانى" شىرىلدەگىنە اېمس، بلکہ، اونىنگ اىپىك (داستان) اثرلىدە هم يقال كۇرگە تشلنەدى.

علىشېر نوابى "خمسه" سى تركىيىگە كىروۈچى بېش داستانيدە عجيب بىر فكر غوغاسىگە دوچ كېلمىز. او هم بۇلسە قوشلر، حيوانلر، اۋسىملىكلر و آسمان جىملىرىنى داستان ايچىگە آلىب كىرىش. نوابى واقىلەرنى انە شو فىنومىنلر بىلن باغلب رواجلنتىرىب، اولرگە بېواسطە سۇرگە كىرىشەدى. ينە اولر بىلن رازلشېب، اۋز ايچكى كېچىنەلرېنى دردىلى بيتلر واسطەسىدە بيان قىلەدى. بوتون بىر داستانگە سىغمەگن دردىلرېنى شاعر تىلسىز، جان ذاتلر بىلن بۇلىشگن و پاىلشگندەى گويا.

"سبعه سيار" (گيتتى سياره) داستانى نىنگ سكىزىنچى بابىده كېلتىرىلگن قويدىهگى بيتلرنى بىر كۆزدن كېچىره يلك. بىرىنچى مصرعه شاعرنىنگ كۈنگلى تىلگە كىرىپ، سۆز ايتماقچى بۇلەدى. او اۋزى نىنگ ايتىلمەگن يورهك دردلىرىنى شو طريقه اظهار قىلىشنى ايستەيدى. بو سۆزلردن مراد سمبوللر سنلميش قويدىهگى بيتده برماقلىرى آرقەلى كۈنگل سۆزلىرى اون-تاووش، فرىاد بۇلىپ ترەلىشى، يىنگرەلىشىنى ايستەدى. شاعرنىنگ برماقلىرى اوچىدىن منە بولر نوا بۇلىپ كويلەنىشنى آرزو قىلماقده.

سۆز دېمككە قىلور هوا كۈنگلوم،
كلك اونىدىن تىلر نوا كۈنگلوم.

كۈنگىلىنى تىلگە كىرىتماق، برماقلىردن نوا، اون، فرىاد چىقىرىش دېگن بدىعى تركيب و استعاره كمدن-كم شاعرده اوچرەيدى. بو نرسە اولكن بلاغت و يوكسك بدىعىلىك نمونەسى سنەلەدى. نوابى دېك اولكن شاعر اوچون كلام تىلى، سۆز تىلى كفايه قىلمەيدى. شونىنگ اوچون هم نوابى جانىنى، كۈزىنى، يورهگى، يوزىنى، تىلىنى بىر غزلدە «فواید الكبر» گېگە سالەدى. شاعر اۋز ايجادخانەسىدە قلم چىكركن: كۈنگىلىم تىل بۇلىپ سۆزلىشنى ايستەيپتىدى، برماغىم اېسە تىلگە كىرىپ، فغان و نوا قىلىشنى آرزولەيدى، دېماقده يوقارىدەگى بيتده. وبختگە يوزلىنىپ منە بو تويغولرىنى تۇكىب ساچەدى:

كېل و حجرەم سوپورگىل، اى اقبال،
گرد بالشت روزن آليغه سال.

اى بخت و اقبال! كېلىپ حجرەمنى سوپورگىل، دۇمەلاق ياستىقنى شو اوبىم نىنگ روزن (نېشىك-توينىك)ى قرشىسىگە كېلتىرىپ قۇيە قال، دېدى شاعر. چونكە، حجرە توينىگىدىن قارانغى اوبىگە قوياش دزەچەلرى كىرىپ تورهدى-دە. اۋشە دزەچە يالىنلر نوابىنى كايىنات بىلن باغلىيدى. شاعر اۋزىنى سېوگى آلدیده كىچىك بىر دزە توتىپ، شو دزەچە لرگە قۇشلىپ كېتىشنى ايستەيدى. دۇمەلاق

ياستىق اونىنگ تەينچىغى، يالغىزلىكده گى يارى؛ بوتون حياتى دواميده تۇپلەگن
تجربەسى اېمسمىكن.

نوابى اېشىك آغەسى چاوشگە يعنى بخت نوكرىگە يوز بورىب، سېن
بۇلسنگ اېشىك آلدیده حاضر تور و بو حجره گە (اۋزگەر) كىرمسلىكلرى نىنگ
عذرىنى ايتگىن (كىرمەسىنلر). او خلوتلەنىش مقاميده، اونگە قوياش يىغى و
دزەچەلردن اۋزگە سرداشى بۇلە آلمەيدى.

چاوش بخت اېشىگىده حاضر بۇل،
كىم كىرر مىلى بۇلسە عذرىن قۇل.

شوندن سۇنگ نوابى فلک جسملىرىنى حركتنگە كېلتىرىب، جانلنتىرىب اولردن
خلوت اوپىنى معنا و مضمونگە تۇلدىرىشنى سۇرهيدى.

سېن اى فلک!

قوياشىنگ صحيفەسىنى حاضرلب، خدمتىنگى كۇرست، يعنى بو قارانغیده
قوياشىنگى پارلت، (قارانغى كۇنگللىرى) عالمتاب نورلرىنگ بىلن يارىت اوپىمنى،-
دېماقدە.

اى فلک، خدمت آشكارا قىل،
مهرنىنگ صفحەسى مھيا قىل.
شاعر، ينه سماوى جسملرگە يوز بورىب:

سېن اى زحل!

يوزىنگدەگى قاره تىرلر، قارەسوو بىلن دواتىمنى (بوياعى قويوقراق بۇلسىن)
تۇلدىر، ھلى يازماقچى دردلرىم كۇپ دېماقچى.

قىل دواتىمنى، اى زحل، مملو،
خوى رخسارەدىن سالىب قرا سوو.

سېن اى مشىرى!

قلمیم نینگ اوچینی تازەلب، اریتماق اوچون اۋشە (قارە توندن) بیر سلەلیک
 ایرتیب بېر. مبادا قلم اوچون شیرەلەنیب، یورمە ی قالمەسین نغین، شیرەلەگن قلم
 اوچینی شو بیلن ایرتەیین دپیدی نوابی.
 مشتری، ایرتقیل عمامە اوچون،
 مین اریتماققە اندە خامە اوچون.

سپن ای بهرام!

قیلیچینگنی قینیگە سال، فتنەچیلر هم بیر از دم و آرام آلسینلر:

قینغە سالغیل قیلیچنی، ای بهرام،
 فتنە خیلیغە بېر دمی آرام.

سپن ای قویاش!

مەرلی صفحەنگ یوزینی یلتیرەت، پارلاق اپت، زورقلردن یعنی، کبمە گە
 اۋخشەگن دزەچەلرنی تویونکدن توشیریب، مەرینگ صفحەسین زرافشان قیلگین،
 اۋشە دزەچەلرنی آلتین ساچوچی اپتگیل.

مەر صفحەنگ یوزون درخشان اپت،
 زورقیدین آنی زرافشان اپت.

سپن ای زهره!

آخر بیر لحظە سازینگنی چلمە ی تور و دلنواز، کۋنگیلگە یاقووچی کۋیینگنی
 همترە تمی تور:

زهرە، بیر لحظە چالمە ساز آخر،
 چبکەگیل لحن دلنواز آخر.

ای عطارد!

سېن بۇلسىڭ بۇساغەمنى اۋيىب، قلم، قاغاز سالەدىگن جزدانىمنى (قلمدان)
آلدىمگە قۇيگىن.

اى عطارد، اۋپ آستانىمنى،
قۇيغىل آلېمغە جزدانىمنى.

اى آى!

سېن اى آى، قلم تراشىمنى آيىب ھاللىنگنى اوچىدن تيغ يىسەگىن.

اى قمر، سېن قلم تراشىم يىغ،
قىل ھاللىنگ نىنگ اوچىدىن انگە تيغ.

قۇى اېندى مېن قلىمىنى اوچلب، صفحە لرا گۇھر ايكىشىنى باشلەى.

بېر گە خامەم اوچىنى ايلب تىز،
قىلەيىن صفحە اوزره گۇھر رىز.
سد اسكندرى

نوابى نىنگ بديعى تفكرى اۋزگچە، چقور مضمون كسب اېتىش اوچون كۆك
جىملىرى: فلک، آى، زھرە، قوياش، مشترى، زحل، بھرام و عطاردلر شاعر نىنگ
كۇنگىل سۇزلرىنى يازماق اوچون واسطە صفتىدە قتنشەدى. يوكسك تخيل كۇكيگە
پرواز قىلىش اوچون شاعرلر طبيعت حادثە-واقعه لرى، حيوانلر، حشرات بچە جانلى
و جانسىز فينومىنلردن استفادە اېتەدىلر. بولر كۇپراق، سۇزلرگە قۇشىمچە معنا
يوكلش، شعرلرگە وقار بخشىدە قىلىش بىلن بىرگە اۋز ادبى، شعرى صلاحيت و
استعدادىنى نمايش قىلىش اوچون آيىب كىرلەدى. نتيجه دە الهامى جوش اورىب،
شاعر اۋزىنى روحاً بلند كۇترىلگندەى حس اېتەدى. نوابى شعر يازىش و داستان
يەرەتىشە منە شونەى آسمان جىملىرىدن رمزلر صفىدە فايده لنگن. اولر بديعى
تفكرگە بۇى سۇندىرىلگن و خذمتگە آلىنگن. ذھن كارخانه سىدە ايشلنگن واسطە
لردىر. اوشبو مقاله دەه عليشېر نوابى لېرىك چېكىنىش قىلىب، سماوى جىملىر بىلن
درد-حال قىلگنى گە شاھد بۇلگن اېدىك.

سېوگى سىرداشلىرى

نوابىنى كىمالات چۇققىسى گە كۇترگن نرسە تىخىل؛ تىخىل طفىلى بارلىق، آدم و عالمگە قۇشىلىپ كېتىش. عشقنى اۇزگە جنسگە تىلپىنىش(بو اېنگ اساسىسى)، دېب جۇن و سىياز توشىنمىسلىك كېرەك. نوابى نظرىدن اىدىياللرگە روحى آشيقىش، گۇزەللىككە زارىقىش، ىششگە چىناقلىك، يېتىپ بۇلمىس اىستىكلر سىرى تىلپىنىش، اىچكى قومىشش و سېوگى-ساغىنچ آتلىغ انسان نىنگ اىچكى عالمىنى قورگن، توزگن نازك تويغولر بر. دها، شاعر طىبعىتى، جمىعتىنى، بىر معنادە بوتون بارلىقنى انه شو سېوگى ارقەلى تىنىدى و كشف اېتەدى.

"خمسه" تركىبى گە كىروچى "فرهاد و شىرىن" داستانىدە باش قهرمان فرهاد، خسرو بوىروغى بىلن اوشلب آلىنب، سىلاس قۇرغانىدە زندانگە سالىنەدى. بو وضعىتگە توشىپ قالىگن فرهاد علم و كىمالاتگە آراستە بۇلىپ، سقراط آلدىدە «علم خفیه» (ىشىرىن بىلنمەى) اۇرگنگنى باعث، زنداندىن چىقىپ آلىشگە اولگورەدى و كۇنگلى اىستەگن تامانلرگە يورەدى. قىماقدەلىگىدە فرهاد چۇل-بىبابانلرگە چىقىپ كېتىپ، تاغ-تاشلر، حىوانلر و قوشلر بىلن درد-حال قىلەدى. اولرنى اۇزىگە ىخشى سىرداش بىلەدى. سېوگىسى نىنگ دردىنى شولرگە گىپىرىپ بېرىپ، اولردن جواب آلكىسى كېلەدى. مەر قۇيىپ، اىچكى كېچىنمە لرىنى انه شو حىوانلر بىلن بۇلىشەدى. فرهاد كۇكسىنى تاشگە قۇيىپ ياتىشى، تاشگە هم آزار-اذىت دېك بىر نرسە اېدى. بو احوالدىن تاغلر زار-زار يىغلەيدى. چونكە، فرهادنىنگ دردىگە تاغ-تاش هم توروش بېرەلمىدى.

بېرىيان تاشقە كۇكسىدىن آزار،

كە يىغلب تاغ انىنگ احوالىغە زار.

بىر مدت فرهادنىنگ مزاجىدە پىدا بۇلگن پۇرتتە (تۇفان)، عشق دالغە (تۇلقىن)سى آرام تاپركن، اونىنگ قاشىدە حىوانلر تۇپلىنىشەدى. حتا، وحشى حىوانلر فرهادنىنگ بوىروغىنى جان قولاغى اىلە اېشىتەدىلر. فرهاد حىوانلر و قوشلر قاشىگە

بارگنده، اونىنگ باشىگه بو جانورلر ساقچىلردېك حاضر تۇرر، احوالىدن آگاه بۇلر؛
قوشلر بۇلسه تىپهسى اوزره كۇلنكه ساليب توريشر اېدى:

جنوندين كيم تاپيب طبعيده آرام،
قاشيده جمع اولوب دايم دد و دام.
سليماندېك بريغه حكىمى جارى،
اگر دشتى و يا خود كوهسارى.
سليمان وش چپكىب اول بېرگه پايه،
كه قوشلر تاپيب اول باشيغه سايه.

عشق فرهادنى شوقدر قدرتلى انسانگه ايلنتيرگندى كه، حتا، ييرتقيچ ارسلان
هم اونىنگ آلدیده اوزىنى عاجز توتردى:

قىليب عشق اويله شوكت رهنمونى،
كه شېر شيرزه نى ايلب زبونى.

جسارتلى فرهاد شېر اوستيگه مينيب آلر، بوتون وحشى حيوانلر اېسه اونگه،
تېزىلگن آتلىق قۇشىندهى اېرگشر اېدى:

بۇلوب اول گاه شېر اوستيده راکب،
صبا و وحش انگه خيل مواكب.

فرهاد بېر نفس يۇلبرس بيلن قاپلاننى سېويب، اېرکهلسه، بېر نفس
سېوگىلىسى نىنگ كۇچه سیده گى ايتلرنى اېسلب كويدى:

زمانى بېر و قاپلاندين بۇلوب شاد،
قىليب دلدار كويى ايتلرين ياد.

گاه اۋز احوالىنى او بۇرىلرگه سۇيلر، يوسف جماليگه گۇزەلى نينگ ياديدە
كۇزىدن ياش تۇكردى:

بۇرىگه شرح اېتىب گه عرض حالين،
تۇكىب ياش، ياد اېتىب يوسف جمالين.

تولكى گه:

اېسه، سېن مېنينگ سېوگىليم تورەديگان كۇچە نينگ ايتلرېنى الدمه، دېب
يالباراردى:

بۇلىب تولكوغه بو ينگليغ نيازى،
كىم اول كوى ايتلريغه بېرمە بازى.

قولانلرگه:

قولانلرنينگ بۇينىدن قوچاقلب تورىب، آى يوزليگيم نينگ ساچلرى
مېنينگ بۇينىمنى باغلىر ميكن، دېب اۋيلردى:

قۇلين اېلب قولانلر بۇينى بندى،
اېتىب اېركين دېبان اول اى كمندى.

بعضاً، كىيكلرنينگ اۋرته سيگه توشىب آلىب، آهو كۇزلى، مشكين
بۇيلى/هيذلى كىيگى حقيده خيال سوروب، اۋز لابرىنى يادلب ييغله گنى ييغله گن
اېدى:

قىلىب گاهى كىيكلر بيرله بازار،
تېلب مشكين غزالين ييغله بان زار.
اويقوسى تاوشقان اويقوسيدن هم يېنگىل اېدى، تېز اويغنىب كېتىر اېدى،
دلبرى قويان اويوقسيچه ليك ساغىنىشنى آرزو قىلردى.

تاوشقان اويقوسى اندين آلىب هوش،

ساغینیب دلریدین خواب خرگوش.

نوابی وحشی حیوانلر توده سی (ارسلان، یولبرس، قاپلان، تولکی، قولان، کییک وقویان) بیلان اوچره شیب، اولر عشقی احوالیدن سؤز آچه دی. حیوانلرگه انس-التفات کؤرسه تیب، داستاننی یازه یاتگنده اولردن ادبی قهرمان-سمبول رمز صفتیده فایده لنیشی، بدیعی ادبیات اوچون نهایتده قیزیقرلی حادثه. نوابی اوشبو سمبوللردن مهارت بیلان استفاده قیله دی.

سمبوللر تیلگه کیرگنده

اؤزبیک ادبیاتیده حیوانلر، قوشلر و اؤسیملیکلردن داستانی شخصیت اؤله راق کینگ فایده لنیلگنی ادبی منبعلردن معلوم. قاله بېرسه بو مسئله جوده قدیمگی عموم تورکی ادبی، مدنی میراثیمیزده هم چقور اؤز افاده سینی تاپگن. تورکی داستانلرده **کؤک بؤری** نینگ مقّدسلیوی، اؤن ایکی ییل (مؤچل) نینگ حیوانلر نامی بیلان اته لیشی کیبلر رمز لر صفتیده ازلدن موجودلیگینی هم بیله میز. علیشېر نوابی نینگ "لسان الطیر" اثری مثالیده گپیره یاتگن بؤلسک، مجازی معنا آرقه لی اؤز ایچکی حقیقتنی قوشلر اشتراکیده، قوشلر تیلیده مکمل بیر اثر یره تیلگینی کؤره میز. اؤزبیک ادبیاتیده حیوانلر، اؤسیملیکلر و قوشلر تیلیدن مناظره ژانریده یازیلگن بیر قطار اثرلر بیلان هم تنیشیمیز. باش-بوتون لیریک شعریتیمیز یوقاریده ایتیلگن سمبوللر و اولر تّشی یاتگن معنالر بیلان یوغریلگندیر. شونینگدېک، بوتون طبیعت حادثه لری ادبی لباسگه بورکه لیب، انسان آنگیده گی معنالی شکلنتیریشگه خدمت قیلگن. اولر ادبی اثرلرده سمبولیک شخصیت صفتیده کؤزگه تشلنه دی.

بوندن آلدینگى مقاله لرده تاکیدله گنیمیزدېک، اولوغ نوابی اؤزی نینگ شاه اثری "خمسه" (بېشلیک) ده، فعال انسان شخصیتلردن تشقری اوچته رمز (سماوی جسملر، حیوانلر و قوشلر) دن داستان نینگ فعال شخصیتلری صفتیده فایده لنه دی. یوقاریده نوابی آسمان جسملری و حیوانلر بیلان ملاقاتگه کیریشیب، اولردن منالوگ طرزیده استفاده قیلگینی کؤردیک. یعنی، نوابی شو ایکی رمز دن واسطه صفتیده فایده لنگن و اولر آرقه لی ایچیده گی دردلرینی بیان اېتگن. مذکور سمبوللر نینگ داستانلرده بجره یاتگن وظیفه لری بار. بولر بیرینچیدن قوشلر و یاواى حیوانلر بیلان شاعر اؤرته سیده مناسبتلرگه یؤل آچه دی واقعه لرنی واسطه صفتیده جانلنتیره دی.

داستانده نوابى حيوانلر و قوشلر انسانگه يات-ياوز كۆچ صفتيده قره مەيدى. ايكىنچيدىن، اؤز نوبتيده نوابى نينگ اؤزى هم قوشلر و حيوانلر بيلن دوست، اولرگه انس آنگن؛ نوابى توشونچه سیده حيوانلر انسان نينگ يقين دوستى دېگن فكر ياته دى.

شاعرلر عدالت سيزليک، زؤراوانليک هر قندهى ظلمنى فاش قىليشده قوشلر، حيوان و اؤسملیککه اؤخسه گن تمثاللردن ناراضىليک، كنايه، كېسه تيق، اچينيش، سويينيش، نقرتلنیش كى حسلرنى افاده اېتیش مقصدیده فايده لنه ديلر. باشقچه ايتگنده، اوشبو رمزلىر آرقه لى شاعر و يازوچيلر اؤز ايدىاليده گى جمعيت و بختيار كونلرنى برپا اېتیش و كۆريشنى آرزو قىليب كېليشگن. باشقە بير تاماندن مسئله گه قره يديگن بؤلسك، ديكتاتور و ظالمردن حمايه لنيش يۇليده مؤلف اؤزىنى انه شو رمز و كركتلرل آرتیده بېكيتته دى.

اوشبو بيتيگيميزده عليشېر نوابىنى قوشلر دوره سیده كۆره ميز. "فرهاد وشيرين" نينگ ۴۲-بايیده، باش قهرمان فرهاد سلاسل زندانیدن چيقيب، تاغ-دشتلرگه باريب، قوشلر بيلن اوچره شيب درد-حال قىلگنیکه گواه بؤله ميز: فرهاد تاغ ككليگى نينگ بيته-بيته قدم تشلب يوريشلرینی كۆريب، رعنا بؤيلى گۆزەلى نينگ سېر ايتيشيگه مينگزه يدى و كۆز آليگه كېلتيره دى:

كۆروب كېك درى نينگ سېر و گامين،
قىليب ياد اول بُت رعنا خرامين.

شهزاده فرهاد دشتلر ارا يوغوريب-يېليب آزگن گوده سىنى همای قوشى آليگه آتیب: «بو قاق سويكىنى سېوگليمگه اېلتیب بېر!»-دېردى:

همای آليغه جسم و هم تک نى،
ساليب كيم، اېلت ايتيگه بو سؤنگك نى.
فرهاد كېوترنى كۆرگنده اونينگ قناتلرینی اۋپيب، مېندن سېوگيليم گه خط آليب بار، دېردى:
قناتلارین اۋپوب كۆرگچ حمامه،

كه يار آليغه مېندين ابلت نشانه.

ناگه اونينگ (فرهاد) آلدېدين قيرغاول چيقيب قالسه، او رعنا قد محبوسه سى
(شيرين) نينگ ايربليغيدين آه تارتىدى:

تذور ايتسه خرام آليده ناگه،
چېكيب اول قد رعنا هجرىدين آه.

فرهاد قرغه نينگ آلدېده فغان چېكيب، سېن بو قاره ليكنى اونينگ ساچىدين
آلگن بۇلېشىنگ كېرەك؟! - دېبه سۇردى:

قېلىب زاغ آليده افغانغه آهنگ،
كه زلفىدين مگر كسب ايله دىنگ رنك؟

طۇطى نينگ قاشيده اېسه هوشىنى يۇقاتىب، سېن بونده سۇزلىشنى اونينگ
(شيرين) لعلى لىيدن اۈرگنگن سن! - دېدى:

اېتىب طۇطى قاشيده هوشىنى گم،
كه لعلىدين مگر الدىنگ تكلّم.

قاره بغير دېگن قوشنى قۇينىگه آيب، اونگه اۈزى نينگ كويگن يورهك-بغرى
حقيده سۇزلب بېرهدى:

قوچوب قۇينى ارا بغرى قرانى،
انگه دېب بغرى كويگن ماجرانى.

قۇمرى گه تىكىلىب توريب، تىنمەى يىغلر، اونگه اۈز بۇينىدهگى حلقه-حلقه
زنجيرلر تۇغرىسىده گپ آچردى:

باقىب قمرى سارى يىغلب به غايت،

اېتىب اۋز بۇينى طوقيدىن حكايىت.

پاپوشكە نى كۆرىپ، شوندهى فغان قىلردى كە، نتيجهده باشيدن اۋت چىقىپ، بو اۋت پاپوشكە نىنگ تاجيگە اۋخشب كېتردى:

دېبان هدهدغه ساز ايلب فغانلر،
باشيغه اۋت توتاشقاندىن نشانلر.

فرهاد بلب نىنگ يانيگە كېلىپ، بىرمە-بىر عشق اۋتيدە اۋزى نىنگ كول بۇلگىنىنى سۇزلردى:

قىلىپ بلبغه اول سۇز ايچره بىر-بىر،
انى عشق اۋتى نى قىلغاننى تقرير(؟).

اگر حق قوش كېچەلرى فرياد چېكىپ، سىرەب قالگودهى بۇلسە، فرهاد هم اۋزى نىنگ افسانه سىنى يىنگىدىن باشلردى:

چو فرياد ايله بان مرغ شب آويز،
چېكىپ اول داغى اۋز افسانه سىن تېز.

يوز خيل اوازلىر بىلن ققنوس قوشىگە سلام ايتىپ، ايرىلىق اونى قندهى كويديره ياتگىنىنى معلوم اېتر ابدى:

بېرىپ يوز لحن ايله ققنوسغه پيغام،
اېتىپ هجران اۋتى سۇزىنى اعلام.

عليشېر نوابى قوشلر دوره سىده، فرهاد نىنگ كۇنگىل سۇزلرىنى اولرگە اظهار قىلگىنىنى داستان بېتلىرىدە كۆرىپ چىقىدىك. قوش شخصيتلىرى داستانده تىنگلاوچى رولىنى اۋينه يدى.

جانلنه ياتگن طبيعت

فرهاد تانگ چاغى اؤز ارادهسى ايله سلاسل زندانيدن تشقريگه چيقيب بارركن، قوشلر و ياوايى حيوانلر بيلن سؤزله شيب بؤلگندن كېين، قوياش نينگ اويغانه ياتگن لحظه لرى **صبحدم** بيلن سؤزلشه باشلهدى. نوابى بومنظره نى "فرهاد وشيرين" داستانيده نهايتده چرايلى قىليب تصويرلب بېره دى. قويده گى بيتده:
 شرق تاماندىن تانگ اؤز يلىغىنى نمايان قىلش بيلن فرهاد هم **خُتندن** ياريگن سحر كى ياقه سىنى چاك اپتر اپدى:

سحر كيم شرقدين كؤرگوزدى انوار،
 يقاچاك ايله بان صبح ختن وار.

عاشق فرهاد كون چيقرگه قره ب، سيراقي تانگ قوشلرى سينگرى كويلب،
 افسانه باشلب شونده ي دېر اپدى:

باقيب مشرق سارى باشلب فسانه،
 چېكيب تانگ قوشلرى ينگليغ ترانه.

اهميت قره تيلسه، شاعر باش قهرماننى تانگ (صبحدم) بيلن اوچره شتيرماقده.
 فرهاد نينگ تانگ سحرگه ايتيله ديگن كؤنگل سؤزلرى بار:

دېبان: «كه-اي صبح مېن عشق ايچره غمناك،
 نى معنيدين سېن ايلب سن يقا چاك.

يعنى، يۇقاريده گى بيتده فرهاد: «اي تانگ! مېن-كو عشق بيلن غمناك من؛
 لېكن سېن نيمه سببدن ياقه ننگنى اپرته سن»-دېدى. قويده گى ايگى بيتده اېسه،
 فرهاد تانگ بيلن اؤزى نينگ اوخشش تامانلرېنى شونده ي ايتهدى:
 «سېنينگ هم مېن كى يشيرين قوياشينگ/سېوگىلينگ بارگه اوخشه يدى؛
 بؤلسمه، سريق يوزينگده گى آقيب تورگن ياشلرينگ نيمه دن بېلگى؟

بار اۇخشر مېن كېبى مېر نھانىنگ،
كە سارىغ يوزدە دور اشك روانىنگ.

منە بو بيتدە **فرھاد** بىلن **تانگ** اۋرتەسىدەگى اۇخششلىك بايىدە شوندى سۇز
بارەدى:

مېنىنگدېك اۋرتە نور اۇخشر ايچىنگ ھم،
كە ساووغ اھ اېرور اغزىنگدە ھردم.

اغزىنگدن دايم ساووق آھ چىقىشىگە قرەگندە، سېنىنگ ھم ايچىنگ
مېنىكىدەى اۋرتنگن كۆرىنەدى-دېدى فرھاد.
تېرىك قھرمان بىلن طبيعت حادثەسى اۋرتەسىدە، يەنە بىر اۇخششلىكنى
نوابى: ايرىلىق دستىدن جانىنگدن تۇبىنگە اۇخشەى سن؛ شونىنگ اوچون ھم
تانگ يېلى اېسىشى بىلن مېنىك آھ چېكماقدە سېن!-دېب قلمگە آلگن.

مگر جانىنگغە يېتتىنگ ھجر ايليدىن،
كە مېنىك آھ اورورسىن تانگ يېلېدىن.

باشقە بىر مشتركليک: آزغىن تىنىگ مېنىنگ تىمىدېك كويمەگن بۇلسە؛ تون
بىلن يولدوزلردن عبارت بو توتون و اوچقونلرىنگ نىمەدن نشانە؟ دېدى فرھاد:

تىمىدېك كويمسە جسم نظارىنگ،
تون و انجم نېدور درد و شرارىنگ.

كېنىگى بيتدە فرھاد تانگنى اۋزىگە **صاحب درد** تاپەدى و اوندىن مېنىنگ
فريادلرىم گە يېت، دردىمنى تىنگلە دېدى:

چو صاحب درد سېن دردىمغە رحم اېت،
ترحم ايلەبان فريادىمە يېت.

فرهاد تانگ چاغی یاری نینگ سلانه -سلانه گلشن گه قدم باسیشینی منه بو
گۈزهل بیتلرده افادهلب بېره دی.

سحر کیم گلشن ایچره گل اچیلغهی،
گل اوزره طرّه سنبل اچیلغهی.
چوگل تېرمککه اول سرو گل اندام،
قۇیر گلشنده گل رخلر بيله گام.

کېینگى بیتده فرهاد تانگ یېلى گه:
انه شونده سېن موزدېک نفسینگ آرقه لی مېنینگ آھیمنى، مۇلدير/شېنملرینگ
بیلن کۈزیم نینگ یاشینی اونگه (شیرین) بیلدیرا!

ساووغ آھیمنى بیلگور توب دمینگدین،
کۈزوم یاشینی انگلت شېنمینگدین.

عالمنى یاریتگن قویاش پارلب چیققنده، اونگه:
«ای نورلری قیغو بزیمنى روشن اپتگن قویاش!» - دېیه مراجعت قیله دی:

طلوع ایلب چو مهر عالم افروز،
دېبان کای پرتوینگ بزم غم افروز.

شونینگدېک، فرهاد یاریشه یاتگن تانگگه :

مگر مهر اؤتیدین مېندیک حزین سېن،
نېدین، یۇق ابرسه مونداغ آتشین سېن؟

سېن هم بیر قویاش یوزلی گۈزهل نینگ عشقى اؤتیدن حزین اېمس
بۇلسنگ؟ اونده نیمه اوچون بو قدر آتشین سن؟
یاکه:

«يا مراد مقصدلرئنگ مېنىكى سئنگرى تشلب كئتئدمى؟ چونكه كۇز
باشئنگدن تۇلقئن لئىب هر تامانگه ائرمائلر آقماقده»:

مگر مېندېك مرادئنگ قئلدى پدروء،
كه تئبرهء هريان اشكئنگدئن بارور رود.

فرهادئنگ تانگكه ائتگن گئلرئدن ئنه بئرى :
مېنگه اۇخشب فلک جبرئدن عذاب تارتمه پئسئمى، بۇلمسه كوئىب
اۇرتئشئنگ ئئمهءن:

فلكدئندور مگر مېندئك عذابئنگ،
كه اۇرتئمك بئله دور اضطر ائبئنگ.

فرهاد ئئنگ صبحدمگه ئنه بئر اظهارى:

اگر يۇق هجر ارا اۇزدئن بارئب سېن،
ئئدئن مېن ناتواندئك سارغرب سېن؟

اگر سېن هجران سببلى اۇزئنگدن كېتمه گن بۇلسنگ، اېسئنگدن آغمه گن
بۇلسنگ، اونده ئئمه گه مېن كئى يوزلرئنگ سرغرگن دئر؟
تېلبه لئك سېنئنگ اۇتئنگه/ئوره گئنگه ماى قوئمه گن بۇلمسه، اونده ئئمه
اوچون اېرته لب و كېچقورون تاغ تئپه سئدن جاي آله سن:

جنون مېندئك اۇتونگغه قوئمه سه ياغ،
مقائنگ نېگه صبح و شام اېرور تاغ؟

اگر سېن هم مېن كئى قئغوگه قارئلمه گن بۇلسنگ، ئئمه اوچون گاه اۇت
بۇلئب ئانه سن، گاه سوو ائچئده غرق سن؟

مېنئنگدېك بۇلمه سنگ قئغو ائچئنده،

نېدىن گە اۋتدە سېن، گە سوو ايچىندە؟

بوتون احوالینگ شونى كۇرستەدى كە سېن مېنىڭ ھەمدردىم سەن، جانىم
نىڭغ انىسى-يو، غەم بىلەن پىرورش اېتوچىم سەن:

بارى حالتدە چوڭ ھەمدردىم اۋلدونگ،
انىس جان غەم پىروردىم اۋلدونگ.

اېندى سېن مېنىڭ آي يوزلىگىم اويى نىڭغ تېپەسىدەن اۋتماقچى بۇلسىڭ،
اقبال بۇلىب اونىڭغ درېچەسىدەن باقىب تىكىل:

چو اۋتسىڭ مەھوشىم نىڭغ مسكىنىدىن،
توشوب اقبال يىڭلىغ روزىدىن.

اونگە مەھربانلىقچىلىك كۇرسەتەي، قاشىدە قندەي كويىب يانەياتكىمنى
يىڭكىدەن خىر بېرگىن:

طرىق مەھربانلىغى فەن ايلە،
قاشىدە كويىمكىمنى روشن ايلە.

اي تانگ! يوزىم رنگىنى يوزىڭغ نىڭغ توسى بىلەن عيان قىلىپ، غەم نىڭغ ھەم
كۇپلىگىنى اۋز دىرلرېڭغ ارقەلى انگلت:

يوزوم لونىنى رنگىڭدىن عيان قىل،
غەم خىلىنى دىردىڭدىن بىيان قىل.

تانگ سەردەن كون كۇترىلگونچە اونىڭغ احوالى شوندىي بۇلىپ، گە تانگ
بىلەن، گە قوياش بىلەن سۇپلشەردى دېگىن:

سەردىن چىققوچە كون بۇيلە ھالى،

گه انینگ، گه مونینگ بیرله مقالی.

منه نهایت نوابی بدیعی تفکریده، شاعرنینگ سماوی جسملر، یاوایی حیوانلر، قوشلر تودهسی و یاریشه یاتگن تانگ بیلن ملاقاتگه کیریشووینی گؤزهل بیتلر آرقه لی بیلیب آلدیک. گپ شونده که، باش قهرمان فرهاد سلاسل قماقخانه سیگه توشگندن کپین انه شو ملاقات سلسله سی باشلنه دی. عشق فرهادنی "خفیه" علمدن خیردار قیلگندی. او زندانده بؤلسه ده، ابرکین تشقیرگه چیقہ آلیش امکاناتیگه اڭگه ابدی. آدم قؤلیدن تارته دیگن جبر و جفالرنی آدمگه اڭمس، بلکه قوش، حیوان، آسمان جسملری و تانگ سحرگه اظهار قیله باشلیدی.

نوابى هم خطا قىلگنمى؟

عنواننى كۆرىپ عجب لىرسىز. بو قنقهسى بۇلدى، نوابى دېك بويوك ذاتنى هم تنقىد قىلىپ بۇلهدىمى؟ ادبسىزلىك بۇلمسىمىكەن؟- دېگن اۋىگه بارسىگىز كېرەك. يۇق، نوابى گە ادبسىزلىك بۇلمەيدى. اولوغ ذاتلر همه زمانده تنقىددا تورەدىلر. نوابى هم انسان او هم خطا قىلىشىگە حقىلى. باردى نوابى نىنگ اثرى ياكە فكر و قرەشى نقد قىلىنسه هيچ نرسە سى كم بۇلمەيدى. برچە دور و زمانلرده نقد قىلىپ بۇلمس نرسە ضررلى بۇلگن.

بونى قرەنگە، بېش يىرىم عصر آلدىن ظهیرالدىن محمد بابر نوابىنى نقد قىلگن. ايرىم شعرلرى سست، رباعى وزنىده يىنگلىشىگن دېيدى. معلومكە، بابر نوابى گە كىچىك زمانداش حسابلنەدى. عليشېر نوابى بابر حقىده هيچ نرسە دېمەگن. عكسىنچە بابر نوابى حقىده اۋزى نىنگ "بابرنامە" اثرىده گىپىرىپ كېتىگن. باشقە تاماندن بو ايكي اولوغ شاعر و اديب اوچرەشەآلمەگن بۇلسەلر-ده، اولر اۋز ارا يازىشىگن. شونگە قرەمەى، بابر نوابى نىنگ اولكن ايجادى، علمى، ادبى فعاليتىدن يىخشى خبردار بۇلگن. بابر مىرزا بىر نېچە نوبت نوابى گە خطلر يازگن.

خوش، زىر دست شاعر و اديب بابرشاه اۋشە زمانده بويوك نوابى ايجادى گە قندهى بها بېرىگن؟ اول، ايكي اولوغ سىمانىنگ شىخس مناسبتى خصوصىده گىپىرىسك.

پارسا شمسىيف نشرىدهگى "بابرنامە" نىنگ ۲۳۳-بېتىده منە بوندهى دېب يازەدى بابر: «...بو ايكىنچى نوبت سمرقندنى آغنده عليشېر تىرىك اېدى. بىر نوبت مېنگە كىتابتى هم كېلىپ اېدى. مېن هم بىر كىتاب (بو قندهى كىتاب اېكىنلىگى حاضرچە بابر شناسلىكده انىقلىنگنى يۇق) يېبارىپ اېدىم، آرقەسىده توركى بيت ايتىپ، بيتىب... يېبارىپ اېدىم. جواب كېلگونچە تفرقە و غوغا بۇلدى...»

ينه شو اۋرىنده بابر نوابى اثرلرگه هم تۇختەلىب، عمومى قىلىب منه بوندهى بها بېرەدى: «...علیشېرىبىك نذيرى يۇق كىشى اېدى توركى تىل بيله تا شعر ايتتورلر، هيچ كيم انچه كۇپ و خوب ايتقان اېمس. آلتى مثنوى كتاب نظم قىلىدور، بېشى "خمسە" (خمسە نىنگ بېش داستانى) جواييده، ينه بير "منطق الطير" ("قوشلر نطقى") وزنيده، "لسان الطير" ("قوشلر تىلى") آتلىق. تۇرت غزليات ديوان ترتيب قىلىتور: "غرايب الصغر" ("ياشلىك ظرافتى"), "نوادراالشباب" ("يىگىتلىك قيمت بهالرى"), "بدايع الوسط" ("اۋرتە ياش بديعتى"), "فوايد الكبر"، ("كېكسەلىك حاصللىرى"). يىخسى ربايعاتى هم بار. ينه بعضى مصنفاتى هم بار كيم، بو مذكور بۇلغانلرگه باقه پستراق و سستراق واقع بۇلوتور... حاصل كلام، هر كيمگه هر ايش اوچون هر خط كيم بيتور، يىغىشتىرىدور ("منشآت" گە اشاره-ايشانچ). ينه "ميزان الاوزان" آتلىق عروض بيتتور، بسبار مەخلدور (كيريتمە قىلگن، قۇشيب يوبارگن): يىگيرمه تۇرت ربايعى وزنيده تۇرت وزنده غلط قىلىتور. بعضى بحورنىنگ وزنيده هم يىنگىلىبتور (يىنگىلىشگن). عروضغه متوجه بۇلغان كىشىغه معلوم بۇلغوسيدور. فارسى ديوان هم ترتيب قىلىتور. فارسى نظمده "فانى" تخلص قىلىتور. بعضى ابياتى يامان اېمستور، ولى اكثر سست و فروددور...» (بو مسئله ده بابر حقى- ايشانچ).

ينه موسيقيده يىخسى نيمه لر باغلبتور. يىخسى نقش و يىخسى پىشورلرى بار دور.

اهل فضل و اهل هنرغه علیشېرىبىكچه مېرى و موقوى معلوم اېمس كيم، هرگز پيدا بۇلميش بۇلغەى...» (بابرنامه)

نوابى نىنگ علمى، ادبى و قلمى موقعى بلند اېكنى گە شېهه قىلىب بۇلمەيدى البته. بو دېگنى نوابى خطا قىلمەيدى؛ تنقيدن تشقرى، دېگنى اېمس. نوابى خطا قىلمەگنيدە بونچه بويوك شاعر و متفكر بۇلە آلمسدى. بابرنىنگ نوابى حقيدهگى فكرلرگه دقت قىلگن بۇلسنكىز منه بو جملەلر سيزنى اۋزىگە تارتگن بۇلسە عجبمس:

- «بعضى مصنفاتى هم باركيم، بو مذكور بۇلغانلرگه باقه پستراق و سستراق واقع بۇلوتور...»

- «ينه "میزان الاوزان" آتلىق عروض بيتىتور، بىسار مدخلدور (ارهلشتىرىب يوبارگن)

- «يىگىرمه تۇرت رباعى وزنىده تۇرت وزنىده غلط قىلىپ تور»
«بعضى بحورنىنگ وزنىده هم يىنگىلىتور»

- «ديوان فانى" شعرلى...ولى اكثر سست و فروددور».

بىرىنچى گپده: اىرىم يازگن كتابلىرى، باشقه لىرگه قره گنده توبن و سست- ضعيف توشگن، دېلىگن. بو يېرده "خمسه" ("بېشلىك") و "خزاین المعانى" ("معنالر خزینه سى")- تۇرت شعرى ديوانگه قره گنده، اىرىم اثرلىرى (شعرى كتابلر) بۇش، دىبه بهاله گن.

اىكىنچى جمله ده، نوابى عروضىگه دخل قىلگن، اۇزىدن قۇشگن بعضى نرسه لرنى نا اۇرىن كىرىتگن، دېماقده.

اوپىنچى گپده، نوابى ۲۴ وزندن تۇرتە سىده خطا قىلگن، دىبه لىدى.

تۇرتىنچى فكرده بحرلرده هم يىنگلىشگن، دىدى بابر مىرزا.

و نهايت بېشىنچى جمله سىده، "ديوان فانى" ده گى اكثر شعرلى سستلىگى و توبىلىگىنى تىلگه آله لىدى. بولر شونچه كه، ايتىلگن گپلر اېمس.

نوابى دېك استاد اۇز دورىده منه شونقه تنقىدلرگه اوچره گن. بىزىننگچه بابر اعتراضلى كىچىك گپلر اېمس. بولر خصوصىده مېنىنگ هم ملاحظه لىرىم بار. اولر بىلن كىزى(وقتى) كېلگنده يازه مىز. بابرنىنگ تنقىدى قره شلىرى بىلن بوگونگى مقاله گه توگنچ يىششدن آلدین منه بو جمله لرنى قۇشىمچه قىلماقچى اېدىم.

علیشېر نوابى ده خرافى گپلر آز اېمس؛ تصوفى قره شلىرىده هم اۇزلىگىدن واز كېچىب، دىنانى لعنت (بو پره دوکس حالت، كۇپ اۇرىنلرده دىناوى فكرلر، حياتنى قدرله لىدى). نوابى ده هندولرگه مناسبت يخشى اېمس؛ يهود و زردشتىلرنى هم "گبر و جهود" دىبه نظرگه ايلمه لىدى. ياكه، "تارىخ ملوك عجم" اۇزبېك ادبىياتى اوچون نېچه پوللىك قىمتگه اېگه؟ بونىنگ اۇرنىده حسين بايقرا تارىخىنى يازسه بۇلمس مى اېدى؟

نوابى كمچىلىكلرى باره سىده گپيره بېرسك، انچه اوزاق يازىش ممكن. اونىنگ دىنى قره شلىرىده هم انچه-مونچه بحثلى اۇرىنلر بار.

خلص انسان خطاكار، ايش قىلگن ينگلىشهدى، تنقىد قمچىسىنى يىگن قلم كىشىسى تاوونىب، پىشىب، بوبوكلىك پيله پايهسىگه كۇتريله بارهدى. علىشېر نوابى تفكرى تىرن، فكر ميدانى كېنگ، سۇز يىشش، گپ توزىش، سۇزلرنى بىر-بىرىگه باغلىش بابىدهگى مهارتى جوده كته اقتدار ابگهسى بۇلگن ذات. نوابىنى تنقىد قىلىش اونىنگ اولوغلىگىدن هىچ نرسه نى كم قىلمهيدى. دنياده منه مېن من دېگن بوبوكلر نقد قىلىنهدى. بو نورمال جريان.

نوابی و فردوسی

فارس ادبیاتی تاریخیده فردوسی اؤزی نینگ "شهنامه" سی بیلن دانگ تره تگن اپنگ بوبوک متفکر شاعر حسابلنهدی. فردوسی "شهنامه" سی شو ملت شعریتی نینگ اپنگ یوکسک چوقیسی دپسک ادشمه گن بوله میز. "شهنامه" جهان ادبیاتی نینگ شاه اثرلریدن بیرى، دپب اعتراف اپتيله دی. شونینگدېک، بو اثر فارس لرینگ ملی قیافه سی و اؤزلیگی؛ تاریخده یشب قالیشلری نینگ کفالتی هم سنه له دی. زیرا، ساسانیلردن کپین فارس لر کته تنزلی باشدن کپچیریب کبلدیلر. ایریم کچیک-کیچک محلی حکمران بۇغینلرنی حسابگه آلمه سک، عرب و تورکی لرینگ اوزاق نفوذ و تأثیرى فارس لرنى سیاسی تاریخ میدانیدن بوتونله ی چیقیب کیتیشگه آلیب کبلدی. فردوسی نینگ "شهنامه" سی فارس لرنى مقرر هلاکتدن سقلب قالدی. اگر فردوسی بؤلسمه فارس لر عربله شییب کیتیشی مقرر ابدی.

بیر معناده بیزنینگ نوابی هم ادبیاتیمیز تاریخیده فردوسی چه لیک بلکه اوندن اولوغ و قدرلی، مقامی یوکسک، مثل سیز اؤرنی بار دپسک ارزیددی. نوابی نینگ "خمسه" کلاسیک ادبیاتیمیزنینگ یوره گی، "خزاین المعانی" کلیاتی ممتاز شعریت یمیزنینگ بوزیلمس قۇرغانی و باشقه اثرلری هم تیلیمیز و ادبیاتیمیزنینگ جانی دیر. نوابی طفیلی کلاسیک ادبیاتیمیز علمی، نظری تامانندن کمالگه یبتدی. نوابی اېسکی اؤزبک تیلی نینگ جانیکه درمان بۇلدى. تیلیمیزگه ینگى حیات اعطا قیلدی، اونگه اوزاق یشاوچنلیک بغشیده اېتدی. نوابی طفیلی اېسکی اؤزبک تیلینى بایتدی، تیلیمیزنى اؤزی نینگ اثرلری بیلن کؤکلرگه کؤتردی. فارسی تیلیدن هیچ قنده ی کم جایی یوق دېگن فکرنی اساسله دی. کبرهک بۇلسه، ایریم تیل خصوصیتیکه کؤره اېسکی اؤزبک تیلی فارس تیلیدن اوستون اورنى بارلیگینی "محاکمة اللغتين" اثریده علمی، نظری اثباتلر بېردی.

بیرگینه "محاکمة اللغتين" ("ایکى تیل محاکمه سی") ده نوابی اېسكى اؤزبېک تېلینى رقیبلر اؤیله گنیدېک، نه فقط "دغل، قوۋپال، شعر و ادب تیلی اېمسلیگینی کوچلی دلیلر بیلن" اثباتلې بېردى؛ اؤزى نینگ گؤزهل شعیرتی ایله اولر اؤیله گندن كوره افاده قدرتی یوکسک اېکینینی كؤز-كؤز قیله آلدی. بو ایکی ذات (فردوسی و نوابی) فارسی و تورکی (اؤزبېک) لرنینگ ایکی اېنگ زبردست پهلوانلری دیرلر.

فردوسی گه نوابی حقیده گپیریشنی نصیب اېتمه گن اېکن؛ نوابی فردوسی تۇغریسیده جرأت و جسارت ایله گپیریپ، "شهنامه" سیگه مناسبت بیلدیرگن. فردوسی نینگ پنجه سیگه پنجه اوروشدن سیره چؤچیمه گن نوابی بو حقه قیزیک گپلر ایتیب کبتگن.

تورکی ادبیاتده "شهنامه" گه تېنگ کېله دیگن اثر بارمی؟

اؤتمیشده ایران و توران توشونچه لری بیر-بیریگه دشمن، سیاسی، حربی و مدنی تامانله جدی رقیب دېگن معنالرنی تشیب کېلگن. فردوسی نینگ "شهنامه" سیده بو مسئله اؤزى نینگ چوقور افاده سینى تاپگن. فارس لر قلم و متنغه؛ تورکی لر بؤلسه قورالگه قؤل چؤزگنلر. بیرى قلم و فکر بیلن اؤز کېله جگینی بېلگه ماقچی بؤلگن اېسه؛ ینه بیرى آت اوستیده قیلچ کؤترب، یلاوبردارلیک قیلیش یؤلی بیلن جهان ایوانیده چاو (شهرت) تره تیشنى افضل کؤرگن. "شهنامه" نینگ یره تیلیشى فارس ادبیاتی تآریخیده تکرارلنمس جوده کته واقعه بؤلدى. منطق تمدنی میدانیده تورکی لر هم قلم و فکر ساحه سیده غیرتگه کېلدى.

عجب که، شو دوردده "تورکی شهنامه" (یوسف خاص حاجب نینگ «قوتادغوبیلیک» اثری) هم آچین یوزینی کؤردی. بو ادبی شاه اثرگه مقابل تورکی ادبیاتده هم "شهنامه" گه تېنگ بیر ادبی اثر یازیش ضرورتی سیزیلدی دېسک ینگیلشمه گن بؤله میز.

فرهنگنامه و سؤزلیک یازیش بائیده خودی شوندهی وضعیت یوزه گه کېلدى. اسدی طوسی (۱۰۸۰-اؤلگن ییلی) قلمی بیلن فارس تیلیده "لغت فرس" دېگن ایلیک سؤزلیک فرهنگ یازیلدی. نه بختیارلیک که، تورکی عالمده هم محمود کاشغری نینگ "دیوان الغات الترق" (۱۰۷۲-۷۴) لغتنامه سی بیتلدى. بو اثر اسدی طوسی نینگ لغتیدن سهل آلدینراق یازیلدی. بیزنینگچه بواقعه لر ایکی خلق اؤرته سیده گی

علمى، ادبى مسابقەلەشيشىدىن بىر نىشانە اېدى. اىكى ادبىيات وكىللىرى بو يىرەتمەلردىن خىردارمى ياكە يۇقىمى؟ اۋرگنلىشى كېرەك بۇلگن مسئەلەر سېرەسى گە كېرەدى. زىرا، اىگلە اثر هم دېپىرلى بىر دور محصولى دېرلر.

توركى ادبىياتدە هم "شەننامە"گە تېنگ كېلەدېگن اثر بارمى؟-دېگن مسئەلە گە كېلسك. ادبىيات شناسلىكدە بوندى سواللر توغىلىشى-طېبعى حال. تارىخدە ادبى اثرلر، دها شىخلر، اۋى و فكرلر بىر-بىرىگە سالىشتىرىلگن. بومسئەلەرگە تورلى جەتدىن ياندىشىش مەكەن. بىز اېسە، شو كى سۇراقلەرگە **علېشېر نوابى** كۆز قرەشىدىن جواب اېزلىشگە اورىنىب كۆرەمىز. بوندى سواللر اۋن بېشىنچى عصر شاعر و ادبىلىرى قورى(داېرە)دە **نوابى** زمانەسىدە هم اۋرتە گە چىققن بۇلىشى كېرەك. تارىخدە تېمورى شەزادەلر اۋرتە سىدە ادبى اثرلر اوستىدە شوندى تارتىشوو بۇلگن. بىز اوچون عالم و اولوغ شاعرصفتىدە، **نوابى** نىنگ فردوسى حقىدەگى فكرلرى جودە مەھم. قىزىغى شوندى كە، **علېشېر نوابى** فردوسى نىنگ "شەننامە"سىگە مېنىسىمىسراق قرەيدى؛ اونگە بىر آز اۋكسىك بەا بېرەدى.

نوابى شاعر و ادب علمى نىنگ بىلىمدانى صفتىدە شىرىت نىنگ برچە تورلرىدە قلم تېبىرەتگن. هر بىر شاعر اثرىگە اىلچدە مەناسىندە بۇلگن. منقد تىكرەچى بۇلگنى باعت او بدىعى اثرىنىگ مەناسى بەاسىنى بېرەلگن. اۋنىنگ "مجالس النفايس" تىكرەسىدە شاعرلرنىنگ استعدادى و يىرەتوچىلىك قابىلىتى اۋز حقانى بەاسىنى تاپگن. نوابى مذكور تىكرەسىدە ۴۵۹ شاعرنى تىبىشتىرەدى. شاعرلرنىنگ طېبعى احوالىدىن كېلىب چىقىب، شىرىتى نىنگ بدىعى قىمىتى باىدە اۋى سىتىگن(نقد) و عالمانە فكر يورىتىگن.

نوابى نظم نىنگ برچە ژانرىدە (۳۱ ژانردە) اىجاد قىلركن، هر بىر شىرى ژانردە رىنگە-رىنگ، اۋزگچە مەانلر اېشىگىنى آچەدى. "خەمسە"نىنگ يوكى، بدىعى قوتىدىن كېلىب چىقىب ايتەدېگن بۇلسك، چىنەكم **شەكار** اثر يىرەتىش اوچون شىرىت نىنگ مثنوى تورىنى تىلەگن. نوابى نكاهىدە مثنوى نىنگ مىدانى كېنگ؛ تىخىل آتىگە مىنگن قلم، بو كېنگلىكلر بۇلېب يىخشىراق چاپەدى. شونىنگ اوچون هم نوابى خەمسە نوبىسلىكدېك، اۋتە قىين ايشنى انەشو مثنوى مىدانىدە تىجرە قىلگن و بو سىناودن مۇققانە اۋتەلگن هم:

بىسى مثنوى گوي نازك خيال،
 كه نظم اهلى ايچره ساليب قيل و قال.
 بو بيشه ارا دور ايكي تزه شير،
 بو بحر ايچره ايكي نهنگ دلير.
 انغه كيرگلى شير جنگى كبرهك،
 مونگه هم دلاور نهنگى كبرهك.
 سېن اؤق سېن بوكون چابك انديشه‌اي،
 دقايق ارا نازك انديشه‌اي.
 كه سؤز طورى كېلدى سېنينگ شائينگه،
 بۇلوب ختم طبع دُر افشانينگه.
 بو ايش چون كه بۇلغه‌ي مقرر سنگه،
 اميد اول كه بۇلغه‌ي ميسر سنگه.
بېر اۋپديم داغى بۇلغه عزم ايله‌ديم،
سؤز ايتورنى كۈنگلومگه جزم ايله‌ديم،
چو قىلديم قلم نوكىنى نكته بيز،
قىله باشله‌دى كۈكىدين گنج ريز.
سد سكندرى

فكرلى "بلند آواز" عيشېر نوابى مثنوى‌ده قلم چېكىب، نه فقط
 خمسه‌چىلىكده معنا ايشيگىنى آچدى بلكه، معنالردن منگو قصر هم قوروب قويدى.
 جلاسى كۇپراق بو معنالر، شاعرنينگ بېشليگيده (بېش داستانيده) كۈزگه تشلنهدى.
 دانستانچىلىكده نوابى، داستان نينگ قيسى يۇنه‌ليشيدە قلم اورشى اديب اوچون
 مهم اېدى. نوابى مثنوى ژانريده "شهنامه" اېمس "خمسه" يازيشنى افضل بيلگن.
 چونكه، اۋرته عصرلرده مسلمان شرق اۈلكه‌لريده سؤز ميدانيده استعدادلرنى نمايش
 قىلىشده، "شهنامه" بيتيشدن كۈره هم، "خمسه" يازيش پسنده بۇلگن و بو نرسه
 بيريىنچى اۋرينده تورگن.

بو اولكن ايش جريانىنى **نظامى گنجوى، خسرو دهلوى، جامى و نوابى (باشقه**
لرى قياميگه يېتكزه‌لمه‌گن) كى اولكن شاعرلر ايجاديده هم كوزه‌تسه بۇله‌دى. بو

دهالردن کېښ، فارسی و تورکیده ۵۰۰دن آشيق شاعر، خمسه نویسلیکده اؤزینی سینهب کورگن. بیراق، هیچ بیرى مؤفق بؤلہ آلیشمه گن.

نوابی نېگه شهنامه بیتهمی خمسه یازدی؟

بوندهی سؤراق اؤرته گه چیقیشی طبیعی حال. بیرینچیدن "خمسه" یازیش "شهنامه" یازیشدن کوره مشقتلی ایش حسابلنگن، ایکینچیدن "شهنامه" لرده موهوم افسانه لر سایه سالیب تورگن، "خمسه" حیاتی راق دېب توشینیلگن. بو خصوصده نوابی نینگ اؤزی گپیړگنی یخشی. نوابی قوییده گی بیتده: «دوریمیزده اگر "شهنامه" بیتیشگه ضرورت توغیلسه؛ طلب و تکلیف بؤلگنده اېدی بو ایشنی البته بجرگن بؤلور اېدیم»-دېبه جواب قیله دی:

ولی ایت دېب، کیم مېنگه توتتی یوز،

که، مېن یوز اوچون ایتمه دیم ایکی یور.

غرایب الصغر

دېمک نوابی پیتیده "شهنامه" یازیش کتّه اعتبارده تورمه گن. اگر بیرار تېموری شاه و سلطان یاخود شهزاده طرفیدن تکلیف توشگنده اېدی نوابی البته که بو ایشنی بجرگن بؤلر اېدی.

ممتاز ادبیات تآریخیده مثنوی یؤلیده ابوالقاسم فردوسی قلم تېبره تیب، قایلله تیب "شهنامه" یازگنینی، نوابی شوندهی تیلگه آله دی:

بو میدانده فردوسی اول گرد اېرور،

که، گر کېلسه ژستم جواوین بېرور.

رقم قیلدی فرخنده "شهنامه" ی،

که، سیندی جواویده هر نامه یی.

مسلم دورور ظاهرأ بو ایشی،

که، معرضغه کېلمه یدورور هر کیشی.

غرایب الصغر

دېمك، كۆپچىلىك نظردىن بىرقره گندە "شەننامە" يازىش ھەر كىم نىنگ ھەم ايشى اېمىسدىك تويىلەدى. "شەننامە" يازىش نىنگ مەھملىگىنى عىشپەر نوابى، فردوسى سۆزلىرى بىلەن مەنە بو گۆزەل بىتتە شونەدى بىان قىلىنەدى:

دېدى اۋز تىلى بىرلە اول كان گىچ:
كە، سى سال بىردەم بە "شەننامە" رىچ.

دېمك، فردوسى اۋز "شەننامە" سىنى ۳۰ يىلدە بىتتەرىب توگىلەگەن اېكەن. نوابى "شەننامە" بىتتىشىنى، فردوسى اۋىلە گىچەلىك، آغىر ايش؛ مىشقت اېمىس، دېب خلاصە چىقرەدى. باشقە تاماندەن عىشپەر نوابى، شاعر فردوسى اۋز عمرىنى بىكارەدە سىرف قىلدى؛ اگر شونەدى ايش مېنىنگ چېكىمگە توشگندە اېدى مەنە بوندە قىلىپ عەھدەلەگەن بولردىم، - دېدى نوابى:

انى دېرگە بۇلسە چچان رىغىتىم،
اېرور انچە حق لطفىدىن قوتىم.
كە، ھەر نېچە نطق اۋلسە كاهلسراى،
بىتتىگەى مەن اۋتوز يىلىن اۋتتوز آى.
اگر خاصە مەنى گر اېھام اېرور،
انى كوندە يوز بىتى حلوام اېرور .
غراىب الصغر

فردوسى غزەنە شەھرىارى بۇلمىش محمود غزنوى دن زر و صلە آلىش مقصدىدە "شەننامە" يازەدى. بو نرسە تارىخدە قىد قىلىپ كېتىلگەن بار گپ. بونى ابوالقاسم فردوسى نىنگ اۋزى ھەم اعتراف اېتگەن:

بىيوسىم اىن نامەى باستان،
پسندىدە از دفتر راستان.
كە، تا روز پىرى مرا بر دەد،
بزرگى و دىنار افسر دەد.
ندىدم جەھاندار بىخشندە اى،

به تخت کيان بر درخشنده ای.
همی داشتیم تا که آید پدید،
جوادی که جودش نخواهد کلید.

"شهنامه" یره تگن اولوغ شاعر نیمه اوچون قیین احوالگه توشیب قالگنی مسئلهسی نوايې نینگ هم دقتینی اؤزیگه جلب قیله دی. بونینگ سببینی فردوسی نینگ اؤزی شوندهی توشونتیریب کپتگن:

چنین سال بگذاشتم شست و پنج،
به درویشی و زندگانی به رنج.
چو پنج از سر سال شستم نشست،
من اندر نشیب و سرم سوی پست.
چو کافور شد رنگ مشک سیاه،
رخ لاله گون گشت بر سان کاه.

نوايې ، فردوسی چېککن رنج و مشقتدن بی خبر اېمس اېدی. او "شهنامه" دن منه بو بیتلرنی اؤقیب، فردوسی نینگ قشاق حالته یشب تورگنی، عکسینچه مریسی (محمود غزنوی) ناز و نعمتگه باتیب یشه گنینی شوندهی تصویرله یدی:

بیراو بؤلسه بو ایشده بو نوع فرد،
ولی کورمهسه بهره جز رنج و درد؟
بؤلوب قاف ، وجه معاشیغه کان،
مریسی عنقاغه هم آشیان.
غرایب الصغر

فردوسی بو تاریخی ایش نینگ مکافاتینی نېگه کوره آلمه دی؟ نوايې نگاهیدن بو نرسه فردوسی گه قتیق باته دی چمه سی:

اوی ناتوان کونگلی ینگلیغ بوزوق،
بو اوی ایچره اندوه، غم یبر آذوق.

می بزم برچه یورهک قانیدین،
 سرودی حزین کؤنگول افغانیدین.
 دېسه کیم، تاپه ی اېسکی پولدین فراغ،
 تاپالمه جز اعضاسیده ینگى داغ.
 معیشت اوچون آرزو قیلسه سیم،
 انى تاپقه ی، اما اېسرده نسیم.
 کیشی جنسی ملکیده مردم گیا،
 درم صنفی اوضاعیده کیمیا.

نوابی بونده ی وضعیتگه توشیب قالگن فردوسی گه منه بو سؤزلر بیلن
 قوییده گیجه مناسبتده بؤله دی:

کیشی بؤلسه انداق که، اؤتتى مقال،
 بو ینگلیغ کیشیگه بو نوع اولسه حال.
 نېچوک میل آواره لیغ اېتمه گی،
 باشین آلیبان بیر طرف کېتمه گی.

نوابى چىندن هم بويوكمى؟

كىچىك اپركانىمدىن بۇلوب قاشىمه،
بويوك مۇدا سالدىنگىز باشىمه.

نوابى

(نوابى توغىلكونى نىنگ ۵۸۰ يىل لىگىگە بغيشلنهدى)

نوابى اگر بويوك بۇلسە اونىنگ بويوكلىگى نىمه دە؟ شو مسئلەنى مقاله مركزى گە قۇيىپ، كوچىمىز يىتگنچە فكرلشگە توتىنەمىز. نوابى گە بها بىرىش مسئلەسىدە بىزدە مقتاولرگە كۇمىب، فخر و افتخارگە چۇلغىب، آشىرىپ، تاشىرىپ گىپىرىش عادت توسىنى آماقده. اولوغ شاعرنى بىلگن هم بىلمەگن بىراق قىلىش بىلن آواره. كىمىنە نوابى مقتلمەسىن دىماقچى اېمس من. قنچە كۇلكرگە كۇترب، ارداغىمىزدن جاي بېرسك شونچە كم. بىراق، بوندەى ايش توتىشىمىز نوابىنى اۋرگنىش گە ياردەم بېرمەيدى. فقط كوندەلىك تشویش، اىچكى ناتىنچلىك، آغىر و ترنگ وضعىتدەگى كىفىتىمىزنى اۋنگلش، حرارتىمىزنى باسىش، روحى تىن آلىش، ھاورىمىزنى پىسەيتىرىشگە ياردەم بېرىشى مۇمكىن.

بويوكلىك نىمە اۋزى؟

بويوكلىك نىسبى توشونچە، بىررر ساحەدە تۇپلەگن بىلىم و تجربەلردىن كېلىپ چىقىپ، اونى ھەر كىم ھەر خىل توشونەدى. اولوغ استعداد، توغمە قابىلىتلى عالم، شاعر و دانشمىندلر كۇپ اۋتگن بو ياروغ عالمده. حاضر شوندە بويوك ذاتلر يشب كىلەياتىر. شولرنىنگ بركتىدىن دنىامىز گۇزەل. بو اندىشمىندلردن بىتەسى دىپلىك ھەمە ساحە نىنگ بويوكى بۇلە آلمەيدى. فلكىيات، طبابت، بىالوژى، كىمىيا، فزىك كىبى طبعى فنلر اۋز بويوكلىرى گە اېگە؛ فلسفە، سوسىيالوژى، روحناسلىك كىبى فنلرنىنگ ھەم بويوكلىرى بۇلەدى. ادبىيات، اينىقسە شعرىت نىنگ دە، اۋز بويوكلىرى بار. تىغىن بو

ساحلر بۇيىچە ھەر بىر ملت نىنگ اۋز عليحده دھاسى ياكە دھالرى بۇلىشى بار گپ.

بويوكلىك، دھالىكنى كىم بېلگىلەيدى؟ اونى معلوم ساحە نى يىخشى بىلگن، اۋزلىشتىرگن عالم، قرەشلىرى چوقور و چۇنگ، تحليل و توشنچەلرى تىرن ضىالى قلمكشلىر تقاسلش اصولى ايله اۋرتە گە آلىب چىقەدىلر. قالەبېرسە كېنگ كىتابخوان ھم معلوم دھانىنگ فكرىنى آبدان اۋقىب، اۋز تصدىغىدن اۋتكزە باشلەيدى. نىيجەدە نىسبى بويوكلىك توشونچەسى وجودگە كېلەدى.

نوابى، نوابى دىر

بوگونگە كېلىب، نوابى و اونىنگ ايجادىگە مناسبت اۋز چىبرە و معيارىدن چىقىب كېتىدى. ساويت دورىدە نوابى شناسلىك بۇيىچە يىخشى تديققاتلر بۇلگنى گە قرەمە، شاعرنى "دىنسىز"، "خداسىز" كۇرستىشگە اورىنىشلر بۇلدى. "خمسە" داستانلرى نىنگ خدا و پىغمبرگە عايد بابلىرى كېسىب چاپ قىلىندى. اما، باشقە اثرلرىدەگى شو روحدەگى يازگنلرى كمونىستلر قىچى سىگە ايلىنمەى قالدى. نى بخت كە، "خزاين المعانى" كلىاتىدە شوندى قىسقرتىرىب كېسىشلر بۇلمەدى. نە فقط دىنى موضوعلر بلكە، نوابى نىنگ حاضرىگى دورگە ماس توشمەيدىگن نا عنعنوى (شىخ، زاھد، يىگىت، گىر، كافر، جھود، مېچە، ھندو، طفل) قرەشلىرى گە ھم قۇل تېگىزىلمەدى. بو موضوعلرنىنگ نوابى شىرىتىگە كىرىب قالگنى باشقە سىبلر بىلن باشقە مسئلە. شاعرگە يات اعتقاددن اۋتگن، اۋرگن و يوققن اېدى بو آفتلر.

تارىخ حكىمى ايله نوابى ھم ظلمگە يۇللىقنلردن بىرى، يۇقسە بوندەى گىلرنى يازمەگن بۇلور اېدى. مذكور شىرلر وبال بۇلمەگنى ساويت دورى اۋزىبىك نوابى شناسلىرى نىنگ زىركلىگى و مسوولىتىدن بۇلسە كېرەك. سقلب قالىندى ھەر قلەى! بۇلمسە نوابى اثرلرى نىنگ اوچدن بىرى يۇققە چىققن بۇلور اېدى.

اېندىلىكدە، وضعىت قىزىللىرىكىدن ھم آشىب كېتىدى، يامانراق بىر احوالده افسوس! نوابى نىنگ باشىگە چەلتار اۋرەب، عرب شىخىگە ايلنتىرىب قۇيماقدەلر. حاضرىگى كوندە نوابى عربلرگە قۇش قۇللىب تارتىق قىلىنماقدە؛ اولوغ نوابى اۋزىبىككە تېگىشلى بۇلمەى قالدى بىر معنادە.

نوابىدن بُت يىشىش، نوابىنى الھىلشتىرىش، نوابى گە قىزىل و يشىل لباس بىچىش اۋزىنى آقلەمەيدى. نوابىدن فقط گىنە نوابى قۇلگە كېلەدى اوندن باشقە نرسە تۈزەتەي، يىسب بۇلمەيدى. كۇپ ھەم اېمس، آز ھەم اېمس نوابى گە مناسب گپ ايتىلماغى لازم. اېندى نوابى نىنگ بويوك لىگى گە كېلسك. قويدەگىلرگە كۇرە نوابىنى بويوك سنش ممكن:

نوابى سۇز و تفكر بويوكى

علىشېر نوابى اىستلگن ساحە نىنگ دەھاسى بۇلە آلمەيدى، كېنگ معناده او شعريت، ادبيات بويوكى سنەلەدى، اۋزېك شعريتى بويوكى. اونىنگ دەھالىگى شوندى كە، سۇز صنعتى نىنگ اېنگ يوقارى چوققىرىدە تورىب ايجاد اېتگن شاعر، زبردست قلم اېگەسى. فكرىنى يانلق سۇزلر و يارقىن بۇياقلردە بيان قىلگن. نوابى عادى فكرلەگن، بلكە، سۇزلرنى شىرەلەتەي، معنارگە تۈينتيرىب، سىر مضمون بدىعى قىلىب باغلەگن؛ سۇزگە جان اعطا قىلگن دەھ. توركى عالم ادبياتىدە اونگە تېنگ كېلەياتگنى يۇق؛ ھىچ قچان بوندەى قلم و تفكر اېگەسى چىقمس، تاپىلمسە كېرەك.

اگر بىر قوم گر يوز، يۇقسە مىنگ دور،
معين تورك اولسى خود مېنىنگ دور.

دېدى بويوك شاعرىمىز.

نوابى نىنگ دەھالىگى كلامى نىنگ تىرنلىگى، سۇزلرى و تفكرى نىنگ بېتوكلىگىدە دىر. نوابى سۇزلرى شونچە كە، ايتىلگن گپلر اېمس. يوقارى پردەلردە ترنم اېتلىگن فكر، يورك تارىنى چېرتىب-چېرتىت روحنى جنبش گە سالەدىگن شعريت.

منە بو بىتلرگە قرەنگ:

رشتە جان بىرلە نامەنگ باشىنى چېمر اېدىم،
اول شرر تارى بىلن كويمسە اېردى مکتوب.
ياكە

شام ايله صبح ار سريغ آغريغ اېمسلىر، بس نېدور،
 تون ساچين ياييب، قوياش ايرتيب يوزين، توتماق عزا.
 ياخود
 بير يوگوروك طفل ابرور كيپريكلىم اېچينده ياش،
 كيم، ييقيليب ساچيلبتور هر طرفدين خار انغه.
 ياكه
 اجل قصرين حكيم صنع، بس مشكل طلسم اېتميش،
 كه، هر كيم انده كيردى، بۇلمهدى اندين خبر پيدا.
 ياده
 كوز قراسين حل قىليب، اول آيغه يازغوم نامه يى،
 بارى بو تذيب ايله كۇرگه ي كوزوم رخسارنى.

بونقه بيتلر سان-سناقسىز نوابى ده! بو بيتلر نىنگ معنا و مضمونى چوقور،
 سۇزلىرى تيرن، بديعيلىگى يوكسك، لفظى و معنوى صنعتلرگه بېزەلنگن دىر. يوقارى
 پردەلرە يورهك تار-تارىنى چېرتيب، كيشى سىزىمى گه قۇزغلان سالگۇچى شعرىت
 دىر. نوابى شعرلىرى.

كلاسيك معناده شعر ذاتاً شونده ي بۇلماغى كېرەك. شعر يازماق بو فكرگه
 گۇزەل نطق لباسىنى كييدىرىب، اۋىنى پيشىتيب، معنالرگه تۋيىنتىرىب، بلاغت ايله
 يوكسكلىك درجه گه چىقىرىب نظم قىلىش دېمك دىر.

نوابى حكمت بيتگن شاعر

نوابى كلامى حكمتگه يوغوريلگن، حيات سيناولر يىدن اۋتگن، اۋرگن بىب عمل قىلىنسه،
 حيات دستورى، فكر سلامتلىگى، جمعيت آسايشته ليگى و اجتماعى اخلاقه داير
 بير نظامنامه دىر. بشرىت تارىخده فلسفى، تربىوى، اخلاقى، حياتى حكمتلى شعرلر
 يازگن بويوكلر جوده كۆپ. بولر آره سيدة نوابى اېنگ كۆپ حكمت يازيب اۋزىدن
 دانگ چىقرگن اديب و دانشمند سنهلهدى. نوابى نىنگ فلسفى سۇقىشى
 (اۋيله ماق) چۇنگ و تيرن، نوابى چه ليك كۆپ حكمت يازگن ايجادكار ده تاپيلمسه
 كېرەك. نوابى شونچه كۆپ حكمتلى، قناتلى سۇز، عبرتلى فكر بيتگن كه، سانى

مىنگ-ايكى مىنگدن آشيب كېتەدى. اگر اولر بير تۆپلمگه كېلتىرىلسه، كته گينه يۇل كۆرستووچى كتاب و برچه -برچه گه يۇلچى يولدوز، مياق بۇلىب خذمت قىلىشى ممكن.

نوابى ايكى تىللى شاعر

اگر سالىشتىريب باقسك، نوابى بيز بيلن يانداش ادبيات نمايندهلرى ايچيده اؤز اؤرنىگه اېگه. فارس تىليده يازگن شعرلرى تاش باسه آلهدى. بيزده بيته نوابى بۇلسه، فارسلرده كميده اؤنته نوابىسى بار. توركى زبان شاعرلرنى استتتا قيلمهسك، فردوسى، عطار، سنابى، نظامى، خسرو دهلوى، جلالالدين رومى، سعدى، ناصر خسرو، خيام، حافظ و بيدىللىرى بار. نوابى سؤز و تفكرده بولردن اؤتسه اؤتهدى، اصلا قالدىگن جايى يۇق. بىراق، نوابى نىنگ بولردن اوستون تورهديگن بيته تامانى بار. اوهم بۇلسه بىرارهته فارس شاعرى يۇق كه، اؤزبېك تىليده قايل-تايب اثر يازگن بۇلسىن، حتى بير بيت شعر يازه آلگنلرى يۇق. نوابىنى كۆرىنگ "رنگين و شيرين معنالى شعرلردن قنادلىك و زرگرلىك رستهسىن آچگن". نوابى اؤزبېكچه شعرلريده:

گدالرغه اندىن داغى عطا بېر،

غنىلرغه آنى داغى توتا بېر.

فرهاد و شيرين

دېسه، "ديوان فانى" ده:

«زين دكانها هر گدا كالا كجا داند خريد؟»

زانكه باشد اغنيا اين نقدها را مشترى»

دېدى اولوغ نوابى.

دېمك نوابى نىنگ اؤزبېكچه شعرلرى باى و چىغاي (قشاق-نوابى سؤزى)

تىمىهى همه اوچون يازىلگن شعر؛ اما، فارسچه شعرلريدن اېسه فقط بايلر بهره مند بۇلهدى اېكن.

ايتىب ساويمس ترانه سېن-سېن

نوابى اۋزبېك، فارس و عرب تىللىرىدە ايجاد قىلگن اولوغ شاعر و عالم. علم-فن، صنعت و مدنيت، آدم و عالم مسئلهلرگه عايد برچه-برچه ساحه لرگه باش سوققن، سۇز ايتگن شاعر. نوابى ده ۱۶-۱۵ عصر اجتماعى، سياسى، فلسفى، علمى، كسب-هنر، حرب و باشقەرلر بابىدە فكر ايتىلگن، معلومات بىرىلگن. اينىقسە، اۋشە دور اۋزبېك خلقى حياتىدن تىنيق تصوّر بېرەدى. بىر كون كېلىب برچه بويوكلر حقيده گى علمى تېكشېرىش، گپ و فكر توگر احتمال؛ بىراق، نوابى حقيده گى تېكشېرىش، بېلىش و اۋرگنېش ايشلرى سېرە توگە مەيدى. نوابى تعبيرى بىلن ايتگندە «آلىب قورېمس خزانە دور» بابامېز.

نوابى اۋرته عصر تىلشناسى

نوابى منطقە تمدنى حوزه سېدە توركىلر دە جدى كېمىتېكلېك (كمچىلېك) حكمران اېكنىنى سېزدى. توركىلر (اۋزبېكلر) عرب و فارس لر مدنيتى و ادبىياتى آلدېدە كۆز-كۆز قىلىب رقابىلشردېك بساط گە اېگە اېمىدى. بويوك شاعر و متفكر نېنگ آنگ و شعورېدن منە بو بىتلر اۋتگن بۇلسە نې تانگ!

فارسى اۋلدى چو الرغە ادا،
توركى ايله قىلسم انى ابتدا.
فارسى اېل تاپتى چو خورسندلىق،
تورك داغى تاپسە برومىندلىق.

نوابى اۋزى نېنگ سلماقلى ديوانلرى و "خمسه" سى بىلن توركىلر نى سر افراز ايله ماقنى كۈنگلى گە توگىب، سۇز و تفكر عالمىگە كېردى. او سۇز ملكى نېنگ سلطانى دېگن عنوان ايله شرف ياب بۇلدى. شاعر نېنگ "خمسه" سى فارس، عرب توگول بوتون جهان شعريتى نېنگ سرە شعرلرى درجە سېگە كۆترىلدى. بېش داستان چىنە كم ادبى شېكارگە ايلندى.

نوابى فقط شعريت آرقەلى رقىلرگە قرشى چىقىش بىلن كفايەلنمەدى بلكە، توركى (اېسكى اۋزبېك) تىلىنى هر تامانلە كوچلى، قدرتلى، باى اېكنىنى اثباتلش فكرى گە توشدى. نظرى-قياسى ميتود يۇسېنىدە "محاکمة اللغتين" ("ايكى

تيل محاكمه"سى اثرىنى يره تدى. اېسكى اۋزىپك تىلى نىنگ اېنگ اېنجه خصوصىتلىرى و افاده قدرتىنى نىمايش قىلدى. عكسىنچە فارس تىلى اېسكى اۋزىپك تىلى آلدېده ايرىم تاماندىن عاجز اېكىنىنى مثاللر واسطه سىده كۇرستب هم بېره آلدى. حىرتلنرلى جاي شونده كه، منه مېن من دېگن فارس، عرب حتى بوتون جهان شاعر و ادبىلرلى ايرىشه آلمه گن بىر ايشنى بجردى. او هم بۇلسه اولوغ شاعر اۋز اثرلرېده جوده كته مقدارده سۇز قۇللهدى. حساب-كتابلرگه كۇره نوابى قۇلله گن سۇزلرنىنگ سانى بىر مىليون اوچ يوز سكسان يىتې مىنگگه يېتتهدى. بو نهايتده اولكن كۇرستگىچ دىر. بو نرسه كمدن-كم شاعر و ادبىگه مىسر بۇلگه ي يا بۇلمه گه ي. منه سىز و بىزگه نوابى نىنگ بوبوكولىگى.

نوابى خلقچىل شاعر

اولوغ ذات ببواسط عمل-منصب تېپه سىده بۇلسه-ده، خلق بىلن هم نفس يشه گن شاعر. زمانه سى نىنگ غرىب و غربا، ببوه-بو، ببچاره لر، ببىتم ببسىرلرنىنگ باشىنى سىله گن قلم اېگه سى. «خلق نىنگ تشوېشى گه قارىلىب كېتىم، خلق علاسىدن باش قاشىغھلى وقتىم يۇق!»-دېب كۇپ باره يازگن.

اۋزونگ تىنمه ببىن خلق غوغاسىدىن،

قولاغىنىگ خلاىق علاسىدىن.

سد اسكندرى

ياكه

اېل قاچسه ببىراودىن، اېل يامانى ببىل آنى،

احوالىده ادبار نشانى ببىل آنى.

فعل اىچره اولوس بلاى جانى ببىل آنى،

عالم اېلى نىنگ يمان-يمانى ببىل آنى.

نظم الجواهر

ياده

آدمى اېرسنگ دېمه گىل آدمى،

آنى كىم يۇق خلق غمىدىن غمى.

حيرت الابرار

ياخود

خلاققه كۆرمه قىلىپ بينوا،

اۋزىنگگه راوا كۆرمه گنى روا.

ياكه

نفعينگ اگر خلاققه بېشكدورور،

بلكه، بو نفع اۋزونگگه كۆپره كدورور.

ويا

مېنگه قىلسه يوز جفا بير قتله فرىاد ايله مان،

اېلگه قىلسه بير جفا يوز قتله فرىاد ايله رم.

-دېگن بيتنى ايتگن نوابى بۆلەدى. «خلقىنى گل برگى بيله اوريپ ضرر يېتكىزىشگه» طاقت سىز اېكىنى بات-بات تىلگه آلهدى. خلاققه همدرديك حسى شاعر ديوانلىرى نىنگ بيت-بيتىده موج اورهدى. شاه نى مظلوم، جولدور كىيىنگن ناچارلردن حذر قىلگىن، دېهه آگاهلنتىرىش قىلهدى. نوابى نىنگ حمايه سىز اېل حقىده يازگن شعرلىرى به غايت كۆپ. "خمسه" داستانلىرى لرى هم شو روحده يازىلگن...

نوابى خلقدن اۋزىلىپ يشمهگن؛ خلق پرورلىك نوابى اثرلىرى نىنگ باش موضوعى بۇلىپ اۋرتە گه چىقهدى. خلقنى ويرانه دهگى خزىنه صفتىده؛ پۇرتتە اىچىدهگى دالغه اۋلەراق دايم تىلگه آلهدى. اولوغ شاعر «توانگر»، باى - بدولت آدملىرى انصافگه چقىرىپ، كمبغللر حال و احوالىدن خبردار بۇلىشگه، مال و دولتىدن «چىغاي» لرگه غمخوارلىك قىلىشگه اوندهدى. خلقچىل روحدهگى يازگن شعرى بدىعى يوكسك، حچمن كتە.

نوابى اثرلرېدە تىلگە آلىنگن كىيىم باشگە عايد سۇزلىر

علىشېر نوابى نىنگ سىرقىيە وبركەلى ايجادى تىل جھتيدن نهايتده باى ورنىگ به رنىگ دىر. تخمىن قىلىنىشىچە، اولوغ شاعر اۋزى نىنگ بوتون منظوم و منثور اثرلرېدە، يىگىرمە يىتتى مىنگگە يقىن سۇز قۇلەگن. ايندىلىكده، نوابى اثرلرېنى ايلكترون حساب- كىتابىنى قىلگن متخصصلر شاعر ايشلتگن سۇزلىر سانىنى بىر مىليون آلتى يوز سىكسان يېتى مىنگگە يقىن، دېبه تخمىن اېتماقدەلر. شىرق و حتا جهان دھالرى ايجادىدە هم شونچەلىك كۇپ سۇزلىردن استفادە قىلىنگىنىنى اوچرەتېش قىيىن. شونىنگ اوچون هم بويوك نوابىنى اۋز زمانداشلىرى: «سۇز ملكى نىنگ سلطانى»- دېب اتشگنلر. نوابى فخرلىب حقلى روشدە:

تورك نظمىدە چومېن تارتىب علم،

ايله دىم اول مملكتنى يك قلم.

لسان الطير

دېب، يازگن اېدى. دھا ايجادكار قۇلەگن سۇزلىر، موضوع و قىمروى بۇيىچە هم كېنگ و سلماقلى دىر. اولرنىنگ اىچىگە كىرىب بارىلسە، اوروغ، قىبىلە آنىدن تارتىب، حيوانلر، اۋسىملىك عالمى، انسان اعضاسى، آسمان جىسملرى، رنىگر، اوى-روزغار بويوملرى، قۇش تۇرلىرى، آذوق-آوقت ناملرېنى تشووچى، بارىنگ بوتون انسان حس-تويغولرېنى افادە قىلووچى سۇزلىرگچە قىدىرىب تاپىش ممكن. بو سۇزلىرنىنگ كۇپى سىر معنا لغوى بىرلىكلر دىر. اولر اىچىدە ۳۰ تەگچە مستقل معناگە اېگە سۇز هم بار.

علىشېر نوابى "خمسە" سى نىنگ تنقىدى الكىرون متنىنى تيارلە يانگن پىتىمدە،

كۇزىم بىر تلەى انسان كىيىم باشىنى افادەلوچى سۇزلىرگە توشدى. شو بهانه بوندن

بېش-آلتى عصر آلدىن تېمورىلر و عموماً، اؤشه دور اؤزبېكلرى قندهى كييم-كېچكلر كييگنلىگى بىلن قىزىقىب قالدىم. بولرنى ايزلب تاپىش مقصديده نوابى اثرلرېگه شونغيب كېتدىم. اوچرەتگنلرېم قويدەگى، كىشى كييم باشلرى بۇلدى. اپندى انه شو سۆزلرنى بويوك نوابى قندهى مهارت بىلن ايشلتگنى گە كۆز تشلەيمىز:

تېرلىك - ايچ كۆبلك، ليمو توسلى كييم، اؤزبېكچە ايچ كييم (زير پيراهن-فارسچە سى)

اؤزبكى گلنارى تۇندىن كويدوم اما اؤلدورور،
 ليمويى تېرلىك انىنگ آستىندە كيم جانان كيير.
 نوادر النهايە
كلە پوش- فارسچە سېنتكتىك يسلمە، باش كييم، گلە پۇش.

كۆرگوزوبان لالە اؤيون ايچرە خوش،
 بېل اوچوروب گلە سىدىن گلە پوش.
 حيرت الابرار
شىرداغ-آلدى آچىق، ينگى كلتە اوستكى كييم.

شاه و تاج و خلعتى كيم مېن تماشا قىلغلى،
 اؤزبېگىم باشىدە قلىپاق ابگنىدە شىراغى بس.
 غرايب الصغر
كورتە- استر سىز نۇن، تۇن آستىدىن كييلەدىگن لباس.

اول كورتە جۇبەنى درويشگە بېردىم
 نسايام المحبت
كۈنگلاک- كۈبلك

كۈنگلك اوزرە نېچە خۇلە رنگ-بە رنگ،
 صنعتىدە جان چېكىب روم و فرنگ.
 لسان الطير

كۇنگلاک اېتىب ناز و هوسدىن كتان،
قىسى هوس پىر مگسدىن كتان.
حيرت الابرار

تۇن-چپان، تۇن

تۇنى ايپك بۇلمسه كۇنگلى حزين،
جنسى ختاي بۇلمسه قاشيده چين.
حيرت الابرار

ايشتان- ايشتان

يۇق اېرسه اول اوى اۇخشر بېركيشى گه،
كه انده بۇلمغى ايشتان و بېلباغ.
خزاين المعانى

بېلباغ- بېلباغ، قىيىق، كىيم اوستىدىن بېلگه بايلنه دىگن باغ، كمر بند

نى كۇروندى قامتىنگچه نيشكر شيرين وتوز،
نى انىنگ بندى بېلىنگه باغله غان بېلباغچه.
خزاين المعانى

ياغلىق/ياغلىغ-رومال، قۇل رومال

مجلس اهلى اېلبىرىغه (آلدلرىگه) كۇزه لىك سو قۇيدوروب، بعضى نىنگ كفش
و دستارلرىن و ياغلىقلىرىن و انىنگ اوچيده توگونگينه سى بۇلسه بېلگولرىن
ملازملرغه تاپشوروب...

حالات سىد حسن اردشير

سَلَه - بوسلەنى حضرت مخدومى القا قىلغەى

خمسة المتحيرين

قلىپاق- تۇپى/دۇپى، باش كىيم

داولغه بۇلوب تۇپى يىنگلىغ بىرى،

اۋتاغە باش اوزە سريغ قوش پىرى.

خمسە

بۇرگ-تېلپىك، باش كييم، اوچلى تۇپى

لالە كيىيى ظاهر ايله بان كۇرك،

اېگرى قۇيبان تېرى قىزىل بۇرك.

خمسە

قۇلباغ - بالەنى بېشكده بېلەياتگنده قۇللىرىنى قيميرلتمسلىك اوچون

ايشلتيله ياتگن قىتان سيمان باغ، فوتە ايپ.

تخيل بىرلە نازك ساعيدىن گر تۇلغەسم، تامغەي،

حل اولغەي سيم اندا قىم، اوزولسە اينجو قۇلباغى.

خزاين المعانى

قلپاق- كلاه، باش كييم

شاه تاج و خلعتى كيم مېن تماشا قىلغەلى،

اۋزىبىگىم باشىدە قلپاق اېگنىدە شىرداغى بس.

خزاين المعانى

اۋتاغە- باش كييم گە تقيله دىگن ياكە قدهليب تىكىلە ياتگن جيغە.

بىرى دستارىدە گلرنگ اۋتاغە سنجىب،

قان خيالى باشىدە اېركنى ايما ايلب.

خزاين المعانى

كېنك- كېنك- يونگدن قىلىنگن اوستكى كييم، چوپانلر نىنگ قيش كييمى

سلطنت خلعتىدىن آرتىق اېرور دىردە مست،

سودره سم بادە گداليغىدە يىرتوق كېنك.

خزاين المعانى

پايتابه- پىتەو، ساووقدن سقلش اوچون آياققە اۋرەلە دىگن يونگ متاع.

ابونصر حاجى منگە دەدى كىم، شىخ طرزىنى كۆردوم كە، بىر درويش نىنگ
پايتابهسىن كۆزگە سورتى. (نسايم المحبت)

جُبّه- بۇيى و يىنگى اوزون تۇن.

ينه اوچ تۇقىز دولت اركانيغه،

تۇن و جُبّه بىرلە انىنگ يانيدە.

سد اسكندرى

قصب پۇش- يوزگە تارتيله ديگن تونيك (نازك) پرده.

شهد ايكي لىبى، ولى رطب نۇش،

بدر ايكي يوزى، ولى قصب پۇش.

لىلى ومجنون

چپان- قبيغليغ ياكە قبيغ سيز تۇن، ارزان بها تۇن، كىيم.

اېرور چمنده يوزونگ نونگ گدايي آق گل كىم،

كۇروندى برجه ياماغليق چپانى اوزره ماميق.

خزاين المعانى

چكمن- چكمن، ياپينغىچ

ياز ياغمورى يىتگچ ايله دينگ بات،

يار چكمانىنى ىشيل سقرلات^{۴۳}.

لىلى ومجنون

ساجباغ- ساجگه تقيله ديگن باغىچ.

ساجباغ اېرمستوركه، اول كافر غلاف ايلبتورور،

عالم ايچره كفر تعظىمى اوچون زنارغه.

^{۴۳} . سقرلات- نازك كىيم.

خزاین المعانی

سه پیچ- باشگه ایلنتیریلب اؤرهله دیگن بېزهک متاع.

حُلّه زربفتدین قیلدیمو اول آی سه پیچ،
یؤقسه شعاعِ خطین باشقه قویاش چیرمه میش.
خزاین المعانی

پوستین- پوستین

شیخ لقمان باقیب دېدی: یا ابوسعید، سېن بیر پاره طرّه بيله بو پوستین بيله
تیکتور (نسايم المحبت)

دکله/دکلی- پېنگیل کلته کييم، باله لر کييمي.

و معهودی البسه دین مثل: دستار، ... و دکله و یلک، یؤسونلوغ نیمه لرنی
باريسن تورک تیلی بيله ایتورلر. (محاكمة اللغتين)

یلک- لچک، لچک، خاتینلر بؤنیغیه ساله دیگن متاع.

... یلک، و یاغلیغ... و معهودی البسه دین مثلی: دستار، ... و دکله و یلک، ...
یؤسونلوغ نیمه لرنی باريسن تورک تیلی بيله ایتورلر. (محاكمة اللغتين)

قور- اؤره مه بېلباغ

بېلی گه زر رشته قورین بند اېتیب،
بلکه زربفت ایله تک بند اېتیب.

حیرت الابرار

جُبه-اوزون پېنگسیز کييم.

جوشن-حرب کيیمی، ساووت.

کوهه-ساووت، اوروش اسبابی، زره کييم.

توشوب اېردی بیر کوهه آچتی انی،

اوزەلدى ھمول كوهه اوزره تنى.

سد اسكندرى

قالگندوروق- قلفان، بىر تور اوروش اسبابى، كىيىمى، ساووت، زره.

الر جوشنى برچه قلقاندوروق،

سنانى قۇللىرىدە نېچوك كىم سوروق.

سد اسكندرى

كىجىم- اۇق اۋتمە يىدىگن مخصوص كىيىم.

كىجىم برچه اوستىدە زربفت چىن،

پشيزه لرى لۇلۇ در ثمين.

سد اسكندرى

نوروزى- نوابى زمانىدە توركى/اۋزبىكلر كىيە دىگن بىر خىل دۇپى.

يۇقارىدە كېلتىرىلگن مثاللر، نوابى اثرلىرىدە قۇللىنىلگن باش كىيىمى، ھەمەسى

بۇلىب انه شولر دېگنى اېمس البته. ينه بىرقنچه كىيىم باشگه عايد سۇزلىر باركه،

اولر عليحده لېنگويستك تحقيقنى طلب قيله دى. اوشبو موضوعنى قلمگه آليش بىلن

بىز شونچه كه، اۋن بېشىنچى عصرده كيشلر فايده لنگن كىيىم باش بىلن تنيشىب

گينه قالمەى، بلكه، شو سۇزلىردن ايرىملرىنى بوگونكى كونده تىللىمىزگه فعال آليب

كىرىشگه اينتلىسك بۇله دى. چىندنم ممتاز ادبىياتىمىز انه شو تامانلرى بىلن هم

گۇزەل و اۇلمس دىر.

گر سېن ادراك ايله سنگ، عين حقيقت دور مجاز

نوابى

عليشېر نوابى اوز اثرلريده اجتماعى واقعيلىك، اينيقسه اوز دورى معمارىنى اساساً ايكى اصولده بديعى تصويرلهدى. بىرى رىال بارلىق منظرهسىنى سوز صنعتى واسطهسىده تۇغرىدن تۇغرى چىزىپ بېرسه؛ ايكىنچىسى شو حقيقتنى مجازى يۇسىنده افادەلب بېرهدى. اوشبو يۇنەلىشلر شاعر بديعى تفكرىنىڭ اۇزەگى، اۇق ايلدىزى حسابلەندى. بولرنى "چىن" و "مجازى" بيان، دېب يوربتىش هم ممكن. هر ايگله يۇسىنده هم عليشېر نوابى موضوعنى جۇشقين بديعى بۇياقلىرگە اۋرەب، بېزەب و شاعرانه پردازلهدى. اونىڭ لىرىك شعرىتى و ايبىك (داستان) اثرلىرى، حتاكە ساچكى(نثر)لىرى هم جانلى جلوهلنگن بۇلىپ، حياتى باى مضمون ايله سوغارىلنگن دىر.

نوابى ايجادياتىنىڭ كته قسىمى چىن بيان توسىنى آلگن. شاعرنىڭ "خمسه"سى، غزلىرى، مخمس، ساقىنامە و ترجىع بندى، همده قطعەلىرى انه شوندهى خصوصىتگە اېگە. اولرنى اۇقىب-اق، واقعيلىك عىناً جانلى منظره كوز اۇنگىمىزده گودەلنهدى. نوابى نىڭ "لسان الطير" ("قوشلر تىلى") اثرى، عارفانه غزلىرى اېسە تۇلە روشده مجازى طريقده يازىلنگن. اوشبو مقالهده انه شو ايگى يۇنەلىش حقىده سوز يوربته مىز.

شعرده چىن بيان نىمە؟

كۇپچىلىك شاعرلر اجتماعى حياتده يوز بېرهدىگن واقعه-حادثەلر، حالت، كىفىت، روحى، ايچكى كېچىنمەلرنى جانلى و حقىقى قىلىپ تصويرلې بېرهدىلر. لفظى و معنوى سوز صنعتلرىدن تۇلە استفادە قىلنگن حالده انه شو واقعيلىكنى گودەلنتىرهدى. نوابى نىڭ اىستلنگن غزلىنى آلىب كۇرسنگىز اونده بىرىنچى اۋرىنده

حياتيلىك موج اوريب تورهدى. سۇز و معنا اۇرهميده انسان ياكه نرسه-حادثه نينگ تصويرى توگول اۇزىنى هم بى ملال تويوشينگيز و كۇرېشينگيز ممكن. مثلاً:

حسنى آرتر يوزده زلفين عنبر افشان ايله گچ،
شمع روشنراق بۇلور تارىن پريشان ايله گچ.

مصرعلرنينگ مضمون و ماهيتيگه اعتبار قره تيب، مذكور بيتنى بير كۇزدن كېچيره ليك. شاعر دېدى كه: اگر گۇزهل صنم ساچلرېنى خودى عنبرگه اۇخشه تيب، يوزلرېگه ياييب تشلسه، حسنى ينه-ده آر تيب، آلدېنگيدن كۇره هم چيرايلى راق بۇلهدى، دېسه ايكي نچى مصرعه اېسه شاعر بو فكرېنى بير حياتى مثال كېلتيريش بيلن اثباتلشگه توتينهدى. شمع نينگ ياروغليگى كۇپ بۇليشى، ينه-ده روشنراق تارتىشى اوچون اونينگ تارلرى تۇزغيتيلسه، ياييب توريب ياقيلسه، يانديريلسه، ينه-ده نور افشان، سير يالقين، يارقين راق بۇلهدى دېماقده. چيندن هم اېنگ گۇزهل حُسن اوزره قۇنغير تۇزغاق ساچلر ساچيلىب، ياييلىب تورسه، محبوبه نى كۇركمراق قيليپ كۇرستهدى. اوندهى يوزنى توييب كۇرېشگه آشيقهدى اېمسمى كۇنگل؟
ياخود:

عارضين ياقچ كۇزېمدىن ساچيلور هر لحظه ياش،
بۇيله كيم پيدا بۇلور يولدوز، نهان بۇلغاج قوياش.

كوهليك (گۇزهل) نازنين اۇز ياناغى/عارضىنى ياپسه، يشيرسه، مېنينگ كۇزلرېمدن هر لحظه ياشلر ساچيله بېرهدى، دېدى شاعر بيرينچى مصرعه. بو منظره خودى، قوياش باتسه كۇكده يولدوزلر پيدا بۇله دېگن كى بير حالتگه مېنگزه تيلگن. يعنى، يارنينگ حُسنى قوياشگه، شاعر نينگ كۇز ياشلرى اېسه كۇكده تون قارانغيده بادره ب چيققن سان-سناقسيز يولدوزلرگه اۇخشه تيله ييتى. گۇزهل نينگ ساچى اېسه، تيم قارانغى توننى اېسلتهدى. گويا ساچلر قرا تونگه اۇخشه، يار يوزىنى-قوياش ياييب قۇيگن كى. نوابى نينگ بو گۇزهل بيتىنى اۇقيگن مولانا لطفى شونگه اۇزى نينگ اۇن ايكى مينگ بيتليك دېوانىنى المشتيرماقچى بۇلگنى تارىخده مۇهرلنگن- بار حقيقت. تۇغرى-ده، اوشبو بيتده

يارىنىڭ يوزى بىلەن كۆكەڭى قوياش و يولدوزلار اۋرتەسىدەگى تناسب نەپتدە مەھارت بىلەن استادانە تصويرلنگن.

چىندەن ھەم بىر اۋىلب قرەسنگىز قوياش باتگندەن سۇنگ كۆكە يولدوزلار پىدا بۇلەدى. يعنى ياناقلار قوياشگە، عاشق كۆز ياشلرى اېسە يولدوزلرگە اۋخشەتيلگن. ھسن نىنگ كۆركى بىر ھيات كوزەتەش بىلەن ياقىملى قىلىپ تصويرلنگن. قىد قىلگنېمىزدېك بو بىتدە اۋز تىۋرئىدەگى شاعرانە تصويرنى، فكىرنى بىر ھقىقىي مئال آرقەلى بىان قىلەدى شاعر. كئەراق پلانندە چىن بىان مئسئەسىگە قرەيدىگن بۇلسك، ىنە كۇىلب ھياتى واقعىلىك و تارىخىي فكتلرگە دوچ كېلەمىز. غزل ئىتلرى قتئىدە بدىعى تصويرلر احساس-سېزگىلرېمىز آرقەلى مېيەمىزدە جانلنەدى. اوندەن ذوقلنەمىز، لذت آلەمىز و قتتىق تائىرلنەمىز. شاعرنىنگ كوچ و قدرتى شوندە كە، تصويرلەگن واقەلەر قووانچلى بۇلسە سوېنەمىز؛ ناخوش ھالئلر بۇلسە اچىنەمىز البتە.

نوابى نىنگ "خمسە" سىدە چىن بدىعى بىاننى جو دە كۇپ اوچرەتەمىز. مئال صورتدە "خمسە" تركىبىگە كىرووچى "فرھاد و شىرىن" داستانى نىنگ ۵۳-بابىدە شاھ غرىب مىرزاگە اۋگىتلر بىلدىرىلىپ، مىرزا اولوغ بېكدەن سۇز آچەدى. نوابى اونىنگ دانشمەندلىگى، فلک شناس عالملىگى، بو يوگ استعدادى، علم و كمالىنى مەقتەب، اىەنچلى اۋلىمىنى مە بوندەى تصويرلنەدى:

تېمور خان نسلېدىن مىرزا اولوغ بېك،
كە عالم كۇرمەدى سلطان انىنگ دېك.
انىنگ ابناى جنسى بۇلدى برباد،
كە دۇر اھلى بىرىدىن ايلەمس ياد.
و لېك اول علم سارى تاپدى چون دست،
كۇزى آلېدە بۇلدى آسمان پست.
رصد كىم باغلەمىش زېب جھان دور،
جھان اىچرە ىنە بىر آسمان دور.
بىتتېب بو نوع علم آسمانى،
كە اندىن يازدى "زىچ كۇرەگانى".

قيامتگه دېگونچه اهلِ اِيام،
يازرلر انينگ احكاميدين احكام.

يوقايردهگى بيتلر نهايتده تاثرچن، معنالى و جانلى قىليب افادهلنگن. بو بيتلرنى اوقينگ آدم بىاختيار ۱۵-عصرگه بارىب قالدى. پدرگش عبدالطيف نينگ قيلميشلريدن دژاو ايجيده الم، اچينيش و اؤكينيشنى تويهدى كيشى. اولوغ بېك حقيدىگى مذكور بيتلر مهم بير شخصيت و تاريخى واقعه دن سؤز اچماقده. نوابى نينگ غريب ميرزاگه اؤگيتلرى (شو بيتلردن آلدن كېلگن شعرلر)، ساقينامه دهگى زمانداش دؤستلرى حقيدىه يازيلگن شعرلر هم حياتى قىليب بيان ايتيلهدى.

نوابى ده حقانى تصويرلشلىرى بيته-ايكيتىه مثال بيلن چېكلب اؤتيب بؤلمه يدى. بوندهى تيريك منظره لر شعر نينگ جانيدن اؤرين آلگن. بو كى شعرلرنى اؤقيب تۇغريدن-تۇغرى واقعه لر گواهيگه ايلنه سيز. ايريم حالتلرده تصويرلر اشتراكچيسى بؤليب هم قاليشينگيز ممكن. "حيرت الابرار" داستانى نينگ سلاطين بابيده يورغيزيلگن فكرلر بى مانند بيتلر ايله گؤزهل منظره يره تيلهدى. داستان نينگ ۲۶-بابيده سلطانلر سرايى، حكمدار نينگ اېلگه مناسبتى، يورغيزه تورگن حُكم و يارليقلرينى نهايتده جانلى قىليب تصويرله يدى اولوغ شاعر:

چونكه فرح بزميغه عزم ايله دينگ،
عيش و طرب عزميغه بزم ايله دينگ.

قصرکه بزم انده مهيا بؤلوب،
زينتى فردوس معلا بؤلوب.

پردىلرى رشته سى اېل جانيدن،
لعلى و شنگرفى اولوس قانيدن.
شمسه سى اېل مالى بيله زرنگار،
اېل دُر و لعلى بيله گوهر نگار.

خشتینی مسجد بوزوبان کپلتورورب،
 تاشینی ابل مرقدیدین بیتکوروب.
 انده توزوب مسند شاهنشهی،
 عیش و طرب جامی اوچون مشتهی.
 بزمده ساقی لر اؤلوب جلوه ساز،
 اهل غنی هر ساری داستان نواز.
 هر نی که مرغوبی ابرور نفس نینگ،
 تاپیلوب اول بزمده بیر یوق که مینگ.
 تیل باری اول دېب که دېمک خوب اېمس،
 کوروبان آنی که مطلوب اېمس.
 غرېده دین اوزگه اېشیتمه ی قولاق،
 کامی اوچون توتمه ی اېلیک جز ایاق.

اوشبو مثنوی بیتیده گی فکرلر توشونرلی قیلیب بیان قیلینماقده. مجاز، استعاره، تمثیل کیی بدیعی سؤز صنعتیدن کؤپ هم استفاده قیلمه گن. اینجودېک تیزیلگن بیتلرده شاه نینگ بزم و خورسندچیلیککه بېرلیشی، شادمانلیک مکانی بؤلْمیش قصر نینگ تصویری نهایتده سېر بۇباق بۇلیب، و آخریده شاه نینگ خلققه، اېل-یورتگه بې فرقلیگی، عیش و عشرتدن اوزگه سینی ایستمه گنی قلمگه آلینگن.

ادبیاتده مجاز نیمه؟

مجاز دېب حقیقی بؤلْمه گن، اؤز معنا سیدن باشقه کؤچمه معنلرده ایشله تیلیشگه اساسلنگن بدیعی اصول و سؤز صنعتیگه ایتیلهدی. بونده شعرده گی اصل معنا بیلن کؤچمه معنا اؤرته سیده گی باغلیق لیک سقله نیب توره دی. مجازده نه فقط بدیعی لیک افاده ایتیلهدی، اونده بیان هم قیسقه، ایخچم قیلیب تصویریگه آلینه دی و کیشیده کلام نینگ تأثرینی آشیره دی. واقعه-حادثه لر، حالت و تورلی-تومن کپچینمه لر گؤزهل، جاذبه لی و تأثیرچن تصویرلنه دی. فکر، حالت، کیفیت، واقعی لیک معنا کؤچیریش یاکه، کؤچمه معنا آرتیریش یؤسینی بیلن توشونتیریلهدی. مجازی معنا کسب اېتنگن نرسه-حادثه لر اؤزی نینگ توب معنا سیده ایشله تیلمه یدی. بیرار مناسبت و

اۇخشەتېش آرقەلى مجازى معنالردە قۇللنېلەدى. مثلاً، باشقە مجاز شىكللىرى كىبى قوشلر، حيوانلر، اۋسىملىك، آسمان جىسملرىنى جانلنتىرىش و اولرنى گېگە سالىش مجازى بيان اوچون اساس بۇلىب خذمت قىلەدى.

علېشېر نوابى اۋز ايجادىدە نە فقط مجازى معنادەگى سۇز، عبارەدن فايدەلنگن بلکہ، مجاز اصولى بىلن بوتون باش بىر اثر هم يازگن. مجازنىنگ اهمىتى اونىنگ كېنگ قۇللنىشە دىر. مجاز بىلن بيان بېزەتېلەدى، تىل گۇزەل نطق لباسىنى كىيەدى.

ادىياتدە مجازى اۋبىز (تصویر) حقىدە سۇز كېتىگدە، سوبېكت (شخص)، نرسە، واقە-حادئە كىبىلر قدرتلى سۇز واسطەلرى آرقەلى يعنى، تمثىل و استعارە يۇلى بىلن جانلنتىرىلىشى كۇزدە توتېلەدى. نوابى اۋز اىچكى كېچىنمەلرى ياخود، اثرلرېدەگى اۋبىز (بدىعى قهرمان)لر پىسخالۋىزى سىنى آچىش مقصدىدە مجازى تىلدن كېنگ استفادە قىلگن. نوابى اثرلرېدە حيوانلر، قوشلر، حشرات، تاغ و تاش، سما جىسملرى، بارىنگكە، بوتون طبعىت گىپىرتىرىلەدى. اولر خودى بىر جان ذات كىبى المىنى يازىب، درد و حسرتلرىنى تۇكىب سالەدى. ياخود، تىرىك قهرمانگە تىرىك انسان كىبى جواب قىتەرەدى. واقەلىك، فكر و تصور بىلن مجازى اۋبىزلر اۋرتەسىدە دىالوگ و منالوگلر وجودگە كېلەدى.

"خمسه" داستالرىدە اىرىم مقالت و حكائىتلر، شونىنگدېك، "لسان الطير" كىبى بوتون بىر اثر مجازى يۇل بىلن ايجاد قىلىنگن دىر. نوابى تعبىرى بىلن ايتگن مجازى حقىقت اسرارىنى مجاز صورتىدە كورگوزىلگن

نوابىنىنگ "فرهاد و شىرىن" داستانىدەگى بىر اېپىزۇدىنى تىلگە آلسك. فرهاد سوبوگى يۇلىدە قنچەلر جان چېكىب، شىرىن گە وفادار اېكنلىگىنى اثبات قىلمەسىن، بىراق، خسرو پروپىزىنىگ ايشانچىنى قازانە آلمەيدى. فرهاد خسرو پروپىز تامانىدن توتقون آلىنىب، اۋلىم جزاسىگە محكوم اېتىلەدى. اونى دارگە آسماقچى بۇلگنىدە، بىر نېچە حكيم و دانشمند ارەگە توشىب، فرهادنى اۋلدېرىشەن كۇرە، زندانگە سالىنىشى؛ اونىنگ قصد و نىتى يىخشى معلوم بۇلگونگە قدر سلاسل زندانىدە اوشلەنىب تورىشىنى تكليف قىلىشەدى. و نهايت فرهاد دەشتلى سلاسل قۇرغانىگە آلىب بارىلىب قماققە سالىنەدى.

كە چون فرهاد اول قۇرغانغە باردى،
 نگهبانلر بيله زندانغە باردى.
 انى اسرلرل اپردى پاس بىرلە،
 بۇلبىدە قوم تۇشب الماس بىرلە.

فرهادنىنگ زندانگە سالىنىشى اصلىدە بىر اضطراب سىرى قدم قۇيىشنى
 اېسلەتتىش دىر. فرهاد استادى سقراطدن شوندى بىر يىشېرىن علم اۋرگنگن اېدى
 كە، قندە شرايطدە بۇلمەسىن زنداندىن چىقىپ كېتەلر اېدى. اما، فرهاد "اېلگە
 عذاب اېتمەسىن"، دېيە بو ايشگە قۇل اورمەيدى، اۋلىگە قۇل-آياغىدىن كىشن و
 زولانلرنى بېچمە تورهدى. و نهايت فرهاد تومنات خلق كۇمگىدە زنداندىن
 بۇشەتيلەدى.

بو سېوېكىلى انسان الەمان باشىگە نې كېلسە تقدير اۋلەراق تن آلهدى.
 شوندى قىلىپ فرهاد كېچەسى سلاسل قۇرغانىدىن چىقىپ چۇل و بىبان، تاغ و
 تاشگە بۇل آلهدى. فرهاد شىرىن عشقىدىن دشت و وادىگە قرەب داد و فرىاد اورىپ
 باررکن، كۇنگلىدە يەنە سېوگى اۋتى النگە آلهدى، كويىپ اۋرتنە باشلەيدى و دردلرېنى
 ايتىشگە اۋزىگە ھمدرد واسطە قىدىرىشگە توشەدى:

ينە كىم عشق اۋتى اوردى زبانه،
 چېكر اپردى فغان بى خودانه.
 قۇير اپردى ھمول وادي سارى يوز،
 قىلىپ قطع آلبىدە تاغ اۋلسە گر توز.

فرهادنىنگ عقلى باشىگە كېلىپ، عشق جنونىدىن چىقىپ، ھجراندىن سۇز
 آچەدى. انسان بۇق بېردە دردىنى كىمگە ايتىشى كېرەك؟ شو پىت اونىنگ قاشىگە
 حيوانلر، بىرتېقىچ جانوارلر، طرفە قوشلر پيدا بۇلە باشلەدى. حيوانلر عاشق فرهادنىنگ
 دېگنلرېنى تىنگلەپ، او بىلن ھمنفس و ھمدرد بۇلەدىلر:

جنوندين كيم تايپ طبعيده آرام،
قاشيده جمع اولوب دايم دد و دام.
سليمان دېك بَرِيغِه حكْمى جارى،
اگر دشتى ويا خود كؤهسارى.

فرهاد ارسلاننى مينيپ، قاپلان و باشقه ييرتقيچ جانوارلردن روحلەنيپ،
آرقەسیدن ابرگشتيره باره بېرهدى واديده:

بؤلوب اول گاه شېر اوستيده راکب،
صبا و وحش انگه خيل مواكب.
زمانى ببر و قاپلاندين بؤلوب شاد،
قيليب دلدار كويى ايتلرين ياد.

هر بير حيواننى اؤزيگه يقين آليب، اولرنى قوچه باشلهدى:
اول بؤريگه يوزله نيپ:

بؤريگه شرح اېتیب گه عرض حالين،
تؤكيب ياش، ياد اېتیب يوسف جمالين.

كېين تولكيگه:

بؤلېب تولكوغه بو ينگليغ نيازى،
كيم اول كؤى ايتلريغه بېرمه بازى.

سؤنگ قولانلرگه:

قؤلين ايلب قولانلر بؤينى بندى،
اېتیب ابركين دېبان اول آى كمندى.

تغين كييكلرگه:

قيليب گاهى كييكلر بيرله بازار،
تيلب مشكين غزالين ييغله بان زار.

تاووشقانلرگه:

تاووشقان اويقوسى اندىن آلىب هوش،
ساغىنىب دلبرىدىن خواب خرگۇش.

حيوانلرگه بغيرىنى آچەدى؛ فرهاد اولر بيلن قۇشلىب، حيوانلر دنياسىگه كىرىب
آلەدى. نوبت قوشلرگه يېتەدى. باشىدە ككلىككە يوز بوريب زارلنەدى. تاغ
ككلىكلرى نىنگ بيته-بيته قدم تشلب يوريشلرىنى كۇرىب، رعنا بۇيلى گۇزەل نىنگ
سیر اېتىشلىرىنى كۇز آلدیگه كېلتىرهدى:

كۇروب كېك درى نىنگ سیر گامىن،
قىلىب ياد اول بُت رعنا خرامىن.

دشتلر ارا يېلىب-يوگورىب آزگن گودەسىنى هُما قۇشى نىنگ آلدیگه آتىب، «بو
قاق سويكنى سېوگىلىم اېنلرېگه آلىب بارىب تشله!» دېر اېدى:

هُماي آليغه جسمى و هم تكنى،
سالىب كيم، اېلت ايتىگه بو سۇنگكنى.

حمامه (كبوتر)نى كۇرگندە اونىنگ قناتلرىنى اۇپىب، مېندن سېوگىلىم گه خط آلىب
بار دېردى:

قناتلرين اۇپوب كۇرگچ حمامه،
كه يار آليغه مېندين اېلت نامه.

آلدىن **قىرغاوول** چىقىب قالسه، رعنا قد يارى نىنگ ايرىليغىدن آه چېكردى:

تذرو اېتسه خرام آليده ناگاه،
چېكىب اول قد رعنا هجرىدىن آه.

قرغە نىنگ قاشىده فغان كۇتريب:

- سېن بو قاره لىكنى اونىنگ (شېرىن نىنگ) ساچىدن آلگن بۇلېشىنگ كېرەك؟! -
دېب سۇرردى.

قىلىب زاغ آلىده افغانغه آهنگ،
كه زلفىدىن مگر كسب ايله دىنگ رنگ.

طوطى نىنگ آلىده هوشىنى يۇقاتىب:
- سېن بوندهى سۇزلىرى اونىنگ لىدىن اۋرگنگن سېن، - دېردى.

اېتىب طوطى قاشىده هوشىن گم،
كه لعلىدىن مگر آلىدىنگ تكلّم.

قاره بغير دېگن قوشنى قۇبىنىگه آلىب، اونگه اۋزى نىنگ كويگن يورهك-بغرى
حقىده حكايه سۇزلب بېرردى:

قوچوب قۇبىنى ارا بغرى قرانى،
انگه دېب بغرى كويگن ماجرانى.

قۇمىر گه تىكىلىب تورىب، تىنمەى يىغلر، اونگه اۋز بۇينىده گى زنجىرلر
تۇغرىسىده گپ آچردى.

باقىب قۇمىر سارى يىغلب به غايت،
اېتىب اۋز بۇينى طوقىدىن حكايت.

هدد (پايشك-پۇپى قوش) نى كۇرىب، شوندهى فغان قىلردى كه، نتيجه ده
باشىدن اۋت چىقىب، بو اۋت پايشك نىنگ تاجىگه اۋخشىب كېتردى.

دېبان ھىدھىغە ساز اېلب فغانلر،
باشىغە اۋت توتاشقاندىن نشانلر.

بلبل نىنگ آلدىگە كېلىپ، عشق اۋتىدە كويگىنىنى بىر-بىر سۆزلردى:

قىلىپ بلبلغە اۋز سۆز ايچرە بىر-بىر،
انى عشق كول اۋتى قىلغاننى تقررير.

اگر شباوپز (حق قوش) كېچەلرى سېرەب قالسە، فرھاد ھم اۋزى نىنگ
افسانەسىنى يىنگىدىن باشلردى:

چو فریاد ایلەبان مرغ شباوپز،
چېكىپ اول داغى اۋز افسانەسىن تېز.

يوز خیل تاووش چىقريب ققنوس قوشىگە ساغىنچ سلاملىرى ايتردى:

بېرىپ يوز لحن ایلە ققنوسغە يېغام،
اېتىپ ھجران اۋتى سۆزىنى اعلام.

تون اېگىگە كوموش لباسىن كىيگىدىن سۇنگ فرھاد كون چىقرگە يوزلنەدى و
ياقەسىنى آچىپ، يىلنگ تۇش حالتدە تانگ قوشلرىگە اۋخشىب بوندەدى دېپىدى:

دېبان، كای صبح مېن عشق ايچرە غمناک،
نى معنى دىن سېن ایلب سېن يقا چاک.
بار اۋخشر مېن كېبى مېر نھانىنگ،
كە سارىغ يوزدەدور اشک روانىنگ.
مېنىنگ دېك اۋرتە نور اۋخشر ايچىنگ ھم،
كە ساووغ آھ اېرور آغزىنگدە ھردم.

مگر جانينگه ايتدينگ هجر ايليدين،
 كه مېن دېك آه اورورسېن تانگ يېلېدين.
 تنيم دېك كويمسه جسم نزارينگ،
 تون و انجم نې دور دود و شرارينگ.
 چو صاحب دردسېن درديمغه رحم اېت،
 ترخم ايله بان فرياديمه بيت.
 سحر كيم گلشن ايچره گل آچيلغهي،
 گل اوزره طزه ي سنبل آچيلغهي
 چو گل تېرمككه اول سرو گل اندام،
 قۇير گلشنده گل رخ لر بيله گام.
 ساووغ آهيمنى بيلگورتوب دمينگدين،
 كوزوم ياشيني انگلت شبنمينگدين
 طلوع ايلب چو مهر عالم افروز،
 دېبان كاي پرتوينگ بزم غم افروز.
 مگر مهر اوْتيدين مېن دېك حزين سېن،
 نې دېن، يۇق اېرسه مونداغ آتشرين سېن؟
 مگر مېن دېك مرادينگ قيلدى پدرود،
 كه تېرهب هر يان اشكينگ دېن بارور رود.
 فلک دېن دور مگر مېن دېك عذابينگ،
 كه اوْتنمك بيله دور اضطرابينگ.
 اگر يۇق هجر ارا اوز دېن باريب سېن،
 نې دېن مېن ناتوان دېك سارغريب سېن؟
 جنون مېن دېك اوْتونگه قۇيمسه ياغ،
 مقامينگ نېگه صبح و شام اېرور تاغ؟
 مېنينگ دېك بۇلمه سنگ قيغو ايچينده،
 نې دېن گه اوْتده سېن، گه سوو ايچينده؟
 باري حالتده چون همدرديم اۇلدونگ،
 انيس جان غم پرورديم اۇلدونگ.

نهایت فرهاد تانگ ییلیگه اېمس بلکه، تانگ نینگ اؤزیگه یالباریب، «اگر شیرین تانگ سحر زلفینی یاییب گل تېریشگه قدم باسیب چیقسه، دردیمنی اونگه شرح ایله. اویبگه بارسنگ زنه ار اونی عشقیده کویگنیمدن آگاه قیلگین» -دیدی.

چو اؤتسنگ مهوشیم نینگ مسکنی دین،

توشوب اقبال ینگلیغ روزنی دین.

طریق مهربانلیغنی فن ایله،

قاشیده کویمکیمنی روشن ایله.

یوزوم لونینی رنگینگدین عیان قیل،

غمیم خیلینی دردینگدین بیان قیل.

روان و ساده قیلیب یازیلگن اېنگ گؤزهل بو بیتلردن شونی انگله ییمیزکه، حیات نینگ ضمیریده انسان و عشق یاته دی. عشق و محبت کیشینی تیریکلیک سری باشلب، حیاتگه ذوق و شوقینی آشیره دی. سېوگی طفیلی انسان نینگ حیاتی رنگین بؤلیب، چؤغله نیب توره دی. سېوگی آرتیدن آدم نینگ حیاتی معنا کسب اېتیب، یارقین توس آلیب، یشش اوچون امیدى آشیب باره بېره دی.

نوایینی حکایتلریدن

بیلگنینگیزدېک، شاعرنینگ "مجالس النفايس" تذکره سیده تورلی-تومن شاعرلر، قلم اهلی و ایجادکارلر حقیده قیزیقن-قیزیق معلومات بېریله دی. بو اثرده نه فقط شعر و شاعرلر حقیده گپیریلگن، بلکه، سؤز صنعتی حقیده هم گپ کپته دی؛ شعر و فکر بدیعت ترازوگه سالینیب بهالنه دی. شونینگدېک، ایجادکارنینگ بیرار ساحه گه مهارتی، شخصیتی، یوریش-توریشی، قیلیغی، خلق-اطواری، اخلاقی، اجتماعی موقعی، بیران تصوفی طریقتگه کیرگنی، تحصیل و تعلیمی، خصلت و صفتلری هم بیان قیلینگندیر. شونینگدېک، بو اثرده نوایینی شاعرلرگه بؤلگن شخصی مناسبتی، ایجادی همکارلیگی؛ قلمکشلرنی رغبتلتیریش و اولرنی هر تامانله حمایه قناتی آستیگه آلگنی علیحده اؤرین توتهدی. "مجالس النفايس" ده هرات ادبی محیطی حقیده بیزگه چیرایلی معلومات و خبر یېتکزیده دی. ایندی انه شولردن ایریملری خصوصیده بیر شینگیل معلومات بېرسک.

علیشېر نوایینی "مجالس النفايس" نینگ اوچینچی (نوایینی بیلن بیر زمانده یشه گن، نوایینی کورگن و بیلگن شاعرلر حقیده) مجلسیده مولانا سوسنی دېگن بیر شاعر تۇغریسیده شوندهی معلومات بېرده دی:

«آزادهوش کیشی دور، کؤپرک اوقات مهْد علیا گوهر شاد بېگیم مدرسه سی

تېگره سیده بؤلور اېدی، اما ایندی شهرده ساکن دور»....

دېمک، معلوماتدن انگله شیلگنی دېک، مولانا سوسنی گوهر شاد بېگیم مدرسه سی (نوایینی قوردیرگن مدرسه تېوره گیده هم صوفی مشرب شاعر یوریشگن؛ مدرسه ده تعلیم آلیشگن) اطرافیده یوریشنی کؤپ یاقتییرکن. مدرسه اؤز وقتیده کورکلی بؤلیب، شاعرلر اونینگ اطرافیده تۇپله نیشیب، شعرلر یازگنلر. نوایینی بیلگن بوی سوسنی نینگ بیلیمگه چنقالیگیدن دلالت بېرده دی. شاعرنینگ حسین بايقرا

سراییکه یقین توریشی اونینگ کۈنگلیگه تۈقلیک و آسایش بخیشده قیلگن. سۈنگ او شهرده قۈنیم تاپیب یشهی بیرگن.

مولانا سوسنی نینگ عجایب صفتلریدن بیرینی نوایی شوندهی صمیمیت ایله تیلگه آلهدی:

(او) «بی فایده ابل بیله مصاحب لیق (صحبتداشلیک) قیلمس، نی اوچون کیم، بی جهت مشقتلرنی اۈزیگه روا کۈرمس. امید بو کیم، بو دولت برچهغه نصیب بۈلغهی»...

قصدن حصه شو که، بیکارچی آدم لر بیلن هم صحبت بۈلش و وقت اۈتکزیش کیشی گه بی جهت تشویشلر کبلیتیره دی نوایی قره شیچه (چیندن هم بو بیر حقیقت!). بی فایده آدم لر بیلن هم صحبت بۈلمسلیک نینگ اۈزی بیر دولت، دپیدی نوایی. بو دولت برچه میزگه تاتیسین، یوقسین-یا نصیب!

ایکینچی واقعه شوندن عبارت که، نوایی "مجالس النفایس" تذکیره سیده اۈز زمانه سی نینگ مشهور شاعریدن بیر حقیقه قیزیق بیر معلوماتنی یازیب قالدیرگن:

خواجه یوسف برهان- حاضرگی شیخ اسلامی احمد جامی (ق.س) نینگ یقینراق اولادیدندور. فقر و فنا طریقیده سلوک قیلور اپردی و تجرد و انقطاع (باشقه لردن اوزیلیب یشه ماق) رسمین کۈپ مسلوک توتر ابدی. و جمعی اهل طرق نینگ صاحب طریق اپردی و موسیقی علمین هم یخشی بیلور اپردی و فقیر (ع.نوایی) موسیقی فنیده انینگ شاگردی مبن. کۈپراق اۈز شعریکه موسیقی باغ لر اپردی. "اصفهان" عملینی بو بیتغه باغلبتور کیم:

رسید موسوم شادی و عیش و طرب،
اگر گدا به مراد دل رسد چه عجب.

علیشبر موسیقی علمینی یخشی بیلن و بو فنده اثر یازگن، دیب خبر قیلگنی بو متنده حقیقت تاپگنی اۈز اثباتینی تاپه دی. چونکه، موسیقی علمیده مولانا خواجه یوسف برهان گه شاگرد توشگن. نوایی شعرلرگه کوی بسته له گنی هم موسیقه چیلر اعتراف اېته دیلر.

نوابی سؤز اوسته سی، شعریتنی تیرن توشونگن ذکا شاعر بؤلگنی حق. "مجالس النفایس" ده مولانا ریاضی دېگن بیر شاعرنینگ یازگن شعرى خصوصیده شونده ی معلومات بېره دی:

«مولانا ریاضی سمرقندلیغدور. متکبر و موجب کیشی اېردی. غزلنی به غایت خوب ایتور اېردی. جمع الفضایل و مقوی الدلائل کیشی اېردی و یبتی قلم بیلن خطنی خوب بیتر اېردی و هم ملا حافظ که، قرآن مجیدنی یبتی قرائت بیلن بیلور و اؤقور اېردی و هم کاتب و هم شاعر و هم معالی اېردی. علوم فنیده هیچ نیمرسه انغه مجهول قالمس اېردی. بو معنی غه تخلصی دلیلدور کیم، هر نیمرسه کیم، خیال قیلسه اېردی، ایتور اېردی و دېر اېردی و باغلا اېردی و خوب تصنیف قیلور اېردی. علم موسیقی و ادوار و نجوم و استخراج رمل و غیر ذالکه هیچ نیمرسه دین بی نصیب اېمس اېردی. بو غرا مطلع ائینگدور کیم:

ستاره یی است در گوش آن هلال ابرو،
ز روی حسن به خورشید می زند پهلوی.

ایکی مصرع آره سیده ربط جهتیدن بیر "که" لفظی کېره ک. فقیر انگه دېدیم که، بونوع یخشیراق بؤلغه ی کیم:

ز روی حسن در گوش آن هلال ابرو،
ستاره یی است که، به ماه می زند پهلوی.

انصاف یوزیدین کېره ک که، مسلم توتسه اېردی، جدل بنیاد قیلدی، فقیر (نوابی) ساکت بؤلدوم. اؤز یارانلری تلاشتیلر هم قبول قیلمه دی. سمرقنده فوت بؤلدی». "مجالس النفایس" ده بونقه تاریخی قیزیق معلوماتلر سیراب.

پرده آرتىدهگى محبت ياكه نوابى اويلنگن مى؟

مبالغه سىز اولوغ نوابى شىرىنى نىنگ كته قسىمى سېوگى-محبت موضوعىنى اۋز اچىگه قمره ب آلهدى. هر بير مصرىدن شاعر نىنگ عشقه يوغرىلگن لطيف روى كېچىنمه لى-يو، حس-تويغولرى ياغىلىب توره دى. جانىم، دلبرىم، نكارىم، ماهىم، سېوگىلىم، گۈزه لىم، يارىم، گللىم، جانانىم، معشوقه م، محبوبه م، صنمىم سىنگرى كۈپلېب عشقى مراجعت و اۋبىز لىرى شاعر شىرىتىده جوده كۈپ باره اوچره ته مىز. بو سېوگى قهرمانلىرى توصيفى، تصويرى نهايتده يارقىن بۇياق لىرده چىزىلگن بۇلىب، كۈز لىرى قمشتىرگۈدېك جلوه لىنه دى.

قىزىق، نوابى دېك بويوك شاعر، ادىب و اولوغ شىرىتى شونچە عمل-منصبى، مال-ملىكى، نفوذ، و اولكن معنوبىتى بۇله تورىب، بابر ايتگن دېك:

«علشېر بېك...اۋغىل و قىز و اهل و عىالى يۇق، عالمى طور فرد و جرىده اۋتكردى» (بابرنامه) -دېگن خبرى كىشىنى قىزىقتىرمە قۇيمە يدى. نوابى نىنگ اۋزى اېسه، بىراونى سېوگى، كىم بىلن دىر اۋىلنگى، اۋىلنمه گنى حقىده هىچ قندهى معلومات يازىب قالدىرمه گن. او، اۋز شىرى حىياتىگه عايد معلوماتنى يوزه گه چىقارمە، اولرىنى سۇز و سطرلر بىرىده توگىب، يىشرب كېتگن. كىمىنه نىنگ كوزه تىشىچە نوابى نىنگ بىر غزلىده ايكى قىزگه كۈنگل قۇيگنى، بىرى وفات اېتىب؛ ايكىنچىسى هجرىدن اۋرتەگنى تۇغرىسىده سۇز كېتە دى.

بو حقدە سۇنگراق يازىش نىتىمىز يۇق اېمس. بوندن تشقىرى تىلگه آلىنگن مسئله بۇيىچە، شاعر اثر لىرى عىلحه بىرمه-بىر كۈزدن كېچىرىلسه، اولرده يارگه نسبتاً اۋمنچ (امىد)، اۋكىنىش، ساغىنچ، سېوگى كى كېچىنمه لىر اىما-اشاره لىر بىلن بىان اېتىلگن جوده كۈپ شىرلرگه دوچ كېلىش ممكن. بو خصوصده قوبى راقده سۇز يورىنمه مىز.

نوابى نىنگ تورموش قورگنى مسئله سیده اؤتميشده يازيب قالديريلگنى كى، بوگونگچه شو بارهده (نوابى نىنگ سېوگىسى خصوصيده) انچه-مونچه مقاله لر يازيب كېلىنماقده. موضوعگه قىزىققن كىشى اؤزبېكستان منبعلریدن بو حقدە قىزىقدن-قىزىق يازىشلرنى اؤقىب آله دىلر. نوابى چىندىم خاتىنلرگه حرمت كۆزى بىلن قره يدى. عايله نىنگ رونقى، گلچراغى خاتىن دىر، دېدى اؤز شعرلریده. نوابى اثرلریده اؤز يقىنلرى باره سیده هم كۆپ معلومات اوچرهمه يدى. خاتىن-قىزىلر اسملرى هم اونچه كۆپ اېمس.

نوابى اثرلریده خاتىن-قىزىلر اسمى

شرق مسلمان مملكتلریده اعتقادگه اساساً خاتىن-قىزىلرگه تابو صفتیده قره ب كېلىنگن، عيال قىافه سى بوگونگى دۆردە ايرىم مسلمان يورتلرده همان يايىقلىگچه قالىب كېلماقده. عىبلرنلى جايى شونده كه، مسلمان اېرككلر اوچون عياللر بهشتگه كىرىش واسطه سى دىر. اما، گناه نىنگ قويوق توتونلرى خاتىن-قىزىلر باشى اوزره قويون كى ايله نىب، سوزىب يوره بېره دى.

مسلمانلر توشونچه سى بۇيىچه عياللرنىنگ حتاكه آتلىرنى توتىش هم گناه حسابلنگن، بو نرسه حاضر هم كۆپلپ يايىق اسلامى اؤلكه لرده موجود دىر. بىراق، نوابى اؤز دۆرىده حكم سورىب تورگن عنعنەنى سىندىرىب، "نسايم المحبّت" اثریده ۳۵ تە عارف و صوفى عيالنى تنىشتىره دى. "مجالس النفايس" ده اېسه ايرىم: "بديلي" و "مهري" تخلصى بىلن شعر يازگن خاتىنلر اسمىنى هم كېلتىره دى. شونىنگدېك، لىلى، شىرىن، دلارام، دلاسا، پرىرو، پرىچەر، پرىزاد، سمنبو و سمن سا... كى داستانى عياللرنى؛ حسين بايقرا خاتىنى خديجه بېگىم (سلطان ابو سعید نىنگ بېوه سى)، همده مرىم، بلقىس، زىنب، خديجه، فاطمه سىنگرى ايرىم دىنى عيال شخصلرنى هم تىلگه آله دى. شونىنگدېك، تورك، خلچ، چىگىل، توركمان، اؤزبېگىم،... كى اېتنىك اتمه لرده هم گۆزەل قىزىلر ناملرى اوچرهمه يدى.

بولر آره سیده "فرهاد و شىرىن" اثریده اؤن قىز هر بىرى: شاعر، رقاصه، صنعتكار، نقاش، فىلسوف، ناطق، تارىخچى، موسيقيدان قىزىلرنى شعرى قهرمان صفتیده داستانىگه آلىب كىره دى و ناملرنى سنب اؤته دى:

كېلىب هر قيسى بىر فضل ايچره ماھر،
مھارت شېوھسى هر بىردھ ظاھر.

* * *

دلارام و دل آراى و دل آسا،
گل اندام و سمن بؤى و سمن سا.
پىرى چھر و پىرى زاد و پىرى وش،
پىرى پىكر زھى اؤن اسم دلکش.

سۇنگى كېلتىرىلگن اؤنتھ اسم بدىعى تۇقىمھ بۇلىشىگھ قرھمھى انىق-
تىنىقلىگى بىلن دقتگھ سزاوار دىر. بو آتلردن قھى بىرى نوايېنىنگ مھوبھسىنىنگ
اسمى بۇلگنى بىزگھ قارانغى. بلكھ، سېوىكلىسىنىنگ اسمى توركى/اۋزىبىكچھ بۇلگن
بۇلسھ احتمالدن اوزاق اېمس.

نوابى يقىنلىرى نىنگ ناملىرى

آنهسى نىنگ اسمى غياثالدين كىچكىنه (تېمورى شىزاده لردن غياثالدين منصوردن فرقلش اوچون اونى كىچىكنه دېگنلر) بهادر بۇلىب، اونى (" تارىخ رشىدى" نىنگ مۇلفى عبدالرحىم دۇغلات (بارگه خاله بچه) اۋز اثيرىده نوابى نىنگ آتەسىنى اۋىغور بخشىلرىدن دېب يازىب كېتىگن(?) . بو معلوماتنى باشقه هىچ قەيىرده اوچرەتمەيمىز. اۋزىپك نوابى شناس عالملىرى بو معلوماتنى اۋىدىرمە، يالغان، اساس سىز، دىبه رد اېتەدىلر.

- آنهسى نىنگ اسمى معلوم اېمس
- شىخ بهلول نوابى نىنگ توغىشىگن كته آغەسى/اكەسى
- درويش علي نوابى نىنگ توغىشىگن اوكەسى
- محمد علي غرىبى (بلخ و خوارزم حاكىمى - ابوسعيد ميرزا اۋلادىرەدى) نوابى نىنگ تاغەسى
- شاعر مير سعيد كابلى (سلطان ابوسعيد تامانىدن اۋلادىرىلگن) نوابى نىنگ تاغەسى

- آفاق بېگىم نوابى نىنگ يىنگەسى، درويش علي نىنگ خاتىنى
- امير كمالالدين نوابى نىنگ جىيىنى شىخ بهلول نىنگ توتىنگن اۋغلى
- مير ابراهيم (كمالالدين نىنگ اۋغلى)، نوابى نىنگ جىيىنى گە اۋغىل سنەلەدى، اكەسى شىخ بهلول نىنگ نىيرەسى

دولت بخت (خدىجه بېگىم و حسين بايقرا تامانىدن نوابى نىنگ حجرەسىگە سىنىش اوچون يوبارىلگن چۇرى) كۇرىب تورگىنىگىزدېك نوابى ائىرلىده منە شو ائىر تىلگە آلىنگن. بىراق شاعر سېوگن قىزىنىگ نامى قىد اېتىلمەگن. علىشېر نوابى (۱۴۴۱-۱۵۰۱) آلتىمىش يىل يىش، عايله قورمەى-عالمىدن يالغىز اۋتەدى. سلطان

حسین بايقرا دۆرىده امیر کبیر (باش وزیر) لیک درجه سیگچه کۆتیرلگن؛ کتّه مال- دولت اېگه سى بۆلگن بو ذات نینگ اویلنمه گنى اؤز زمانیده کۆپچیلیکنی قیزیقتیرگن بۆلسه، بوگون هم قیزیقتیرماقده. ایریم یازووچیلر (عزت سلطان و اویغون نوابی درامه سیده) شاعر نینگ "گلی" اسملى بیر یخشی کۆرگنی و سبویگلیسى بۆلگینی ایتگنلر. نوابی شناسلر گلی اؤبرزیگه بدیعی تۆقیمه صفتیده قره بدیلر. نوابی غزللریده گل سۆزی کۆپ قۆللنلگنی باعث مذکور دارمه ده قید ایتیلگن بۆلسه احتمال.

ایریم ادبیات شناسلرده «نوابی سبۆگن قیزگه حسین بايقرا هم کۆنگل قۆیگن، شو سبیدن نوابی اؤز اېمیکدش دوستی حرمتی یوزه سیدن اونگه اویلنمه ی اۆتگن»- دېگن میش-میشلر هم بار. نوابی بايقرانینگ خاتینی ملکه خدیجه بېگیمی سبۆگن، دېگن ناتوغری گپلر هم ترقه تیلگن. بیراق، نوابی نیمه سبیدن اویلنمه گنی هنوزگچه نا معلوم. بعضیلر «علیشېر نوابی بوتون عمرینی ایجادگه بعیشلب، اویلنیشگه وقت تاپمه گن» دېب ایتهدیلر.

بیز یوقاریده نوابی نینگ اویلنمه گنی خصوصیده، اونینگ زمانداشلیرى قیزیققنیگه اشاره قیلدیک. شولردن بیرى نوابی بیلن بیر دۆرده یشه گن اتاقلی ادیب و تاریخ نویس زین الدین محمود واصفی دیر. واصفی اؤزى نینگ «بدایع الوقایع» اثریده خواجه محمود طایب آبادی تیلیدن: «علیشېر نوابی طبعیده نفسانی شهوت و روحی لذتگه میل نینگ چېکلنکنی» سرلوحه سى بیلن بیر مقاله بېره دی. اېندی انه شو معلوماتلرنی عیناً کپلتیره میز:

«بیر کون حضرت سلطان حسین میرزا علیشېرنینگ پارسالیگی و طهارتینی

بوزمسیلیگی تعریفینی قیلیب دېیدی:

«بو جناب دنیاگه کبلیب، حیات خلعتلرینی کییگندن بوپان اېتکلریگه شهوت چرکینی تېگیزمه گنلر، فتوت و جوانمردلیک یاقه سى لعین توگمه سینی خاتینلر هوا و هواسیگه توتقزمه گنلر». زمان بلقیسی، دوران زبیده سى خدیجه بېگیم بو گپگه باور قیلمه دی:

- بوندن چیقدی جناب میر (نوابی) اېرککلک خصلتیدن محروم اېکنلر-ده!؟

شو گپلر اوستیده بحثلشدیلر.

بیر آدم روم دن کبلیب جناب مولانا نورالدین عبدالرحمان جامی حضوریده روم پارسالرنی تعریف قیلدی:

- يزىنىڭ ولايتىدە شونىدە كىشىلەر پيدا بۇلدى كە، بىرەر صاحب جمال محبوبى بىلەن خلوت قىلىشقا مېسەر بۇلەر، او محبوبە ناز و كىشمەنى اۋرىنگە قۇيسە، اولر اۋزلىرىنى پناهراق جايگە آلەدىلر... سىزىنىڭ ولايتىنىڭىزدە ھەم شونىدە آدمىلر بار اېكەن.

حضرت مولوى دېدىلر:

- گېنىڭىز تۇغرى، بونىدە آدمىلر بار، اما بو يېردە بىز او آدمىلرنى حىز دېب ايتەمىز. خىدىجە بېگىمىنىڭ دولت بخت اسملى بىر پرى پىكەر، آى يوزلى چۇرىسى بۇلر اېدى. فلک آىى اونىڭ عارضى، قاشى و پېشانەسىدىن رشك قىلىپ اۋزىنى گاه يوزگە، گاه قاشگە، گاهىدە پېشانەگە سالىب كۇردى. آسمان آفتابى اونىڭ جىملى تابىدىن دېوانە بۇلىپ، باشى-يو، يوزىنى آچىڭچە كىردون تامىدىن يومەلردى. نور زىجىرلىرى بىلەن باغلب قۇبىلمەگندە اۋز نورى كىبى اۋزىنى اونىڭ آياغى آستىگە تىشلەگن بۇلردى. سلطان حسين مىرزا، خىدىجە بېگىم و مىر عىشېر اۋرتەسىدە بۇلگن مخفى گىلردە بوندىن باشقە محرم يۇق اېدى. مىر كۇنگل نىڭ بختىار قوشى ھەر زمان اونىڭ عشق ھواسى فضاىدە پرواز اېتدى. خىدىجە بېگىم بو رازنى آچىش مقصدىدە بعضى گىلرنى اۋرگە تىب، اونى مىر نىڭ اويىگە جۇنەتدى. لاجورد فلک نىڭ ياش كېلىنى مغرب سىياسىدە بېكىنىڭچ و قاپ-قارانغو تون نىڭ گىلدار مشكىن ياپىنچىغىنى اوستىگە تارتىڭچ، او مىر عىشېر اويىگە كىرىپ كېلدى. بى محل كېلگنى اوچون مىر حىرتدە قالدى. القىصە، اۋرگىلىگىنىدېك، بىر حكايت باشلب، اوزوندىن-اوزاق گىلردن كېين، «ھو نىمە قىلدىم، جودە كېچ بۇلىپ قالدى-كوا!» دېدى. مىر، ھىچ قىسى يۇق، شو يېردە تونب قالورسەن. مىر اونگە:

«بىر محنت خانەمىز بار، بو يېردە ىشش مەكەن» دېب جواب بېردى. اونىڭ

مىدعاسى شو اېدى، ايتگنى كېلدى. مىر:

«يانىمدەگى خانەدە اۋزىڭگە جاي حاضرلەگىن»، -دېدىلر.

كېچەدىن بىر پىس اۋتىڭچ، اول سىرو رعنا خرامان بۇلىپ، مىر نىڭ خانەسىگە

كىردى. مىر اونى كۇرىپ، اونىڭ نىمە مقصدە كېلگىنىنى فېمەلدى. اما ايندەمەي

ياتە وېردى. اول شىكر گىفتار سۇزگە كىرىپ دېدى:

- ای عالم مخدومی، آدملرنینگ نور دیده سی! بدنیمده گی هر بیر توک (موی) زنجیر بؤلیب مینی بو تامان سوده گندپک تصوّر قیله من. بو سوده ش کمینه کنیزه ککه بؤلگن عنایتینگیزدن دیر...

میر دبدیلر:

- بو تکلف و نیرنگلر ایش بېرمهیدی. نیمه مقصده قدم رنجیده قیلگننگیز معلوم بؤلدی. سیزنینگ برچه مسئله ده گی ایشینگیز مشکل بؤلدی. او اوزوندن-اوزاق گپلرنینگ سَری هم معلوم. شونده ی دبدیلر اونینگ قؤلینی آلیب، تیزه لریگه قؤیدیلر...

بو مثقب (برمه-تېشووچی اوسکونه) بیلن مقصودینگیز دُرینی تېشه آلیشیمگه ایمانینگیز کامل بؤلسه کبره ک و بو کلید بیرله مرادینگیز دُرچی قولفینی آچیب، مقصود گوه رینی تاپه آلیشیم ممکن. شونی بیلینگ کیم، بیزده ابرککلیک خصلتی بار. قؤلیمیزدن کبله دی، اما قیلمه گنمیز، قیلمه گه یمیز هم.

ترک لذت های شهوانی سخاست،

هر که در شهوت فرو شد بر نخواست.

خلق پندارند عشرت می کند

بر خیال پور خود پَر می کند

معناسی:

شونده ی لذتی ترک قیلماق سخاوت دیر، شهوتگه بیریگن فایده کورمه دی.

خلق عشرت قیلماقنی نیت قیله دی، اؤز نینگ انه شو خیالیده پَر تۆکه دی.

بو گپلر خدیجه بېگیم و میرزا قولاغیگه ییتگچ، اولرنینگ میرگه بؤلگن اعتقادی

یوز، بلکه مینگ چندان زیاده بؤلدی... "زین الدین واصفی" بدایع"الوقایع". ۱۰۶-۱۰۷

پتئر. " بدایع الوقایع" ده کپلگن متننی "نعیم نارقولوف ترجمه قیلگن.

حيات سيناولرىدىن اۋتگن شعريت

چو آخر بۇلرسىز عدم، اى رفيق،

غنيمت توتمالى بودم، اى رفيق!

نوابى

عليشېر نوابى ايجادى دايمى اۋرگنېلىشى كېرەك بۇلگن موضوعلر سېرهسى گە كېرەدى. نوابى تارىخدە كيم بۇلگن؟ قندەى اجتماعى، سياسى موقعەگە اېگە بۇلگن؟ اولوغ شاعر بوگونىمىزگە نېمە اوچون كېرەك، او بېزگە نېمە بېرەدى؟ كى سۇراقلر يىنگى-يىنگى فكر، تحليل و فكتلرنى طلب اېتەدى. شونگە موضوع بۇيىچە دايمى ايزلىنىش همىشەگى ايشىمىز بۇلماغى كېرەك.

نوابى عالمىگە كېرىش

عليشېر نوابى نىنگ حياتى و ايجادى سۇنگى يېرىم عصر مابىنىدە اۋزېپك و چېت اېل نوابى شناسلرى تاماندىن اطرفلىچە اۋرگنېپ كېلىنماقده. نوابىنى توشونىش و انگلشگە بغيشلنگن علمى تدقيقاتلردە كۇپراق تارىخى، ادبىياتشناسلىك، قياسى ميتود، تېلشناسلىك، منبع و متن شناسلىك كۇزى بىلن ياندەشىلدى. بو يۇنەلىشلر بۇيىچە مھم علمى ايشلر عملگە آشيرىلىپ، قطار كتابلر يازىلدى. شو وقت اېچىدە نوابى اثرلرى بات-بات چاپ قىلندى. اېنگ كېرەكلىگى هم شولر اېدى.

اۋزېپك نوابى شناسلرى يەنە-دە آلدىنراق بارىپ، عليشېر نوابى شعريتىنى عادى خلققە يقىنلشتىرىش بۇيىچە هم اېرگو ايشلرنى قىلىشىدى. جملەدن، "خمسه" داستانلرى نىنگ نثرى بيانىنى توزدىلر. بوندە "خمسه" داستانلرى قتيگە كېرىپ، اوندىن معنا آلىپ چىقەآلمەگن اۋقووچى يوزىگە، اثردهگى مصرعلر زمانوى نثر كۇرىنىشىدە نايمان بۇلە باشلەدى. موضوعلر خودى نثرده يازىلگن كى عامە اختىبارىگە قۇبىلدى.

شونىڭدېك، "خزايىنالمعانى" (تۇرت ديواننى اۋز ايچىگە آلەدى) نىڭ اغىراق بيتلىرىنى شرحلش و تحليل قىلىشگە هم كىرىشىلدى. اۋزبىك شاعرلىرى، ضىالى اديبلر همده ايرىم نوابى شناسلر تامانىدىن دها شاعرنىڭ اېنگ قىيىن، كۇپ قىزەلى، سىر معنا غزلىرى نىڭ مغزى چقىلىپ، ماهىتى آچىپ بېرىلدى.

ينه قىلىنىشى اېنگ ضرور ايشلردن: نوابى اثرلىرى نىڭ علمى-تنقىدى متنينى توزىش؛ شاعر ايجادىگە تنقىدى يانده شىش اېدى. معلوم و نامعلوم سىبلرگە كۇره بو مسئلهلرده يېتەرلىچە سىلچىش بۇلگىنى يۇق ھلى.

شولرگە قرەمەى، نوابى ھمان اۋرگىنىش و تدقىقات مركزىدە تورييتى. خورسند بۇلگولىك جايى شوكة، اۋزبىكستان دە نوابىنى ايزجىل اۋرگىنىش عادت توسىنى آلگن. نوابى بۇيىچە هر يىلى يىڭى-يىڭى كىتاب، رساله، علمى-تدقىقى مقالهلر باسىلىپ چىقماقده. اۋزبىكستان دە علىشېر نوابى شخصىتى، علمى، ادبى مقامى دولت اعتبارىدە، شو مقىاسدە قرەلەدى.

ھە! نوابى مىراثى بىتمس، توگنمس خزىنە، دېب بى چىز اىتمەگنلر. بو اولكن بايلىك ھىچ قچان اداغ تاپەياتگن نرسە اېمس. حقىقتدە، بويوك نوابى شرق شىرىتى نىڭ برچە ژانرلىرىدە؛ عروض نىڭ برچە بحر و ترماقلىرىدە، بدىعى صنعت (لفظى و معنوى) نىڭ بار تورلىرىدە قلم تېپىرگن شاعر و اديب سنەلەدى. شاعر بولرنى شكل اوچون گىنە اېمس، بلکہ، سۇزلرنى معناگە تۇيىنتىرىش، اولرنى معناگە بۇ سۇندىرىپ، فكر رنگمە-رنگلىگى اوچون خذمتگە آلگن دېسك عىن حقىقتنى ايتگن بۇلەمىز.

نوابى شىرىتى نىڭ معنا قىتللىرى نھایتدە كېڭ و رنگ-بە رنگ دىر. انسانلر آرەسىدەگى تورلى مناسبتلر (انسان پرورلىك، تعليم، تربىه، اخلاق، گۇزەللىكنى حس قىلىش، دنياوى حىياتگە كۇنگىل قۇيىش، يخشىلىك قىلىش... كىبى قرەشلر) انە شو معنا و منطق قىتللىرىدىن جاي آلگن مھم مسئلهلر دىر. بولرنى اولوغ شاعر قوروق بيان بىلن اېمس، بلکہ، يوقارى بدىعىت، اينجە(نازك) خيال ايله مقام و مرامى گە يېتكىزىپ ايجاد اېتگن، بو كىچىك ايش اېمس اېدى ذاتاً، كمدن كم ايجادكارگە نصىب بۇلگن امكانىت و استعداد ميوەسى دىر.

تۇغرىلىككە زوال يۇق

خمسە" تاركىيىدەگى "حىرت الابرار" ("يخشىلر حىرتى") داستانى نىنگ اۇنىچى مقلتيدە نوابى "تۇغرىلىك و اېگرىلىك" بابىدە مفضل بحث آچەدى. اونده «وجود اوبى بو(تۇغرى) ستون بىلە بر پاى...!»-دېيە اېگرىلىك عاقبتى زوال تاپگوسى دىر دېگن حكمنى بېرەدى. بو حكم حياتى مثال و دليللر بىلن شىرى تىلدە بىيان ايتىلگن.

نوابى قرەشىچە، تۇغرىلىك بو عادى گىنە يالغان اىتمسلىك اېمس، بلکہ، حياتنى تۇغرى تشكىل قىلمسلىك و تۇغرى يشەمسلىك؛ بىراونىنگ وقتىنى، حياتىنى اۇغىرلش دىپمك دىر. نوابى قرەشىچە كىشى نىنگ تىلى، قۇلى، نظرى تۇغرى بۇلماغى كېرەك. «توزلىك و اېگرىلىك» توشونچەلرىنى بدىعى افادە قىلرکن، ادىب بويوك صاحبقران امىر تېمور دولتى نىنگ شىعارى بۇلگن «راستى- رُستى» («تۇغرىلىككە زوال يۇق!») شىعارىنى اساس قىلىپ آلەدى. بىر امىراتورلىككە اوستون بۇلە آلگن تۇغرىلىك، شىخسى، عايولوى و اجتماعى حياتنى هم توتىب توره آيشىگە شېهە يۇق اصلىنى آلگندە.

و اما، «راستى- رُستى» دېگن توشونچە قى بېردن كېلگن؟ اوشبو عبارە نى علىشېر نوابى اۇز اثرلرىدە كۇپ بارە قۇلەيدى. بو اصلیدە، امىر تېمور صاحبقران نىنگ تمغهسى بۇلىب، رسمى دولت مهر و امضاسى حسابلنگن. بو عبارە تۇغرىلىككە زوال يۇق دېگن معنانى انگلتەدى. نېگە دىر بو بىرىكمە اۇزبېكستانده «كوچ عدالتدە دىر!»- دېيە ناتۇغرى ترجمە قىلىنگن. تارىخدن معلوم كە، صاحبقران امىر تېمور شو تمغه بىلن فرانسە قىرالى شارل 6 بىلن يازىشمەلر قىلگن. تېمور كۇرەگاننى فرانسوسلر "تۇر كوران" اۇلەراق تنىگن، بىلىشگن و شو ات بىلن تنىگلر. بونده نوابى سۇزلرگە معما كۇچىشىنى حسابگە آلىب، اۇق، يۇل، نى، نيزە، شىمع، پلك، سنبل، سرو، قىل، نىق، گل، محراب، قدم، كۇز كى سۇزلردن استىعارى معنادە فايدهلنىب، اولرگە شو معنانى يوكلەب، مثاللر ايله تۇغرىلىكنى اساسلەب، دليللر بېرەدى.

هر كىشى كىم، توزلوك اېرور پىيشەسى،
كجرو اېسە چرخ، نى اندىشەسى.

سليمان، هرموزلر انه شو تۇغرىلىك سبب يورتى كېنگ و آباد، خلقى باى و معمور يشب، بوبوكلىك مرتبه لىرگه كۆتىرىلدى، دېيدى نوابى. بونى بدىعى افادەلب بېرركن اولوغ نوابى گېنى امير تېمور صاحبقران دولتى، دور و زمانىگه بورەدى.

انگه داغى گردش چرخ برين،
سلطنت ايچره بېرىب انداق نڭين.
اول نيمه كيم، هر كيشى خانلىق تاپيب،
حكىمى انينگ بيرله روانلىق تاپيب.
خطدين اولوب انده داغى بو شرف،
خطى بولوب گوهر و خاتم صدف.
طرفه بو كيم خطين انينگ روزگار،
«راستى اول، رُستى» اپتیب آشكار.
قىلمسه بو مهر خطى يارلىق،
شاهغه يۇق غير گرفتارلىق.
توزلوک اولوب آخر انگه دستگير،
توزلوک ايله خلق انگه فرمان پذير.

نوابى تېمور سلطنتىنى تۇغرىلىك مركزىگه قۇيهدى. صاحبقران دولتى انه شو تۇغرىلىك سبب رواج تاپگنى گه اشاره قيلهدى. نوابى فكريچه، تۇغرىلىكنى جارى قىلماقچى كيشى ايكى تور راستلىققه اعتبار قره تماغى كېرەك.

هر كيشى كيم ايسته سه توزلوکكه غور،
انگله ديك آنى كيم، ابرور ايكى طور:
بیر بوکه، توز اولسه كيشى نينگ سۆزى،
يۇق سۆزى كيم، هم سۆزى-يو، هم اۇزى.
بیر بو که، يالغانغه تأسف بيله،
تۇغرى دېگه ی سۆزنى تکلف بيله.
يخشى دور اولغىسى خود بى گمان،
لېك ايکينچىسى هم اېرمس يمان.

نوابى نظرېدىن ايكى تور تۇغرىلىك بار: بىر سۇزى تۇغرىلىك؛ ايكىنچىسى اېسە كىشى نىنگ اۋزى تۇغرى و كۈزى تۇغرىلىكى دىر. چىندىم «اۋزى تۇغرى نىنگ سۇزى تۇغرى»-دېگن نقل يورەدى. نوابى فكىرىچە يالغاندىن افسوسلىنىش ھم تۇغرىلىك دىر. اولوغ شاعر موضوعنى اليب اۋز دورىگە قرەتەدى و موندەى گۈزەل بيتلرنى قاغاز يوزىگە تۇكىب سالەدى. بو زماندە تۇغرى سۇزلىكلر كەيىب كېتدى، بىزگە دوچ كېلگن آدملىردە تۇغرىلىكنى بلا-آفت، دېب توشىنەدىگن بۇلدىلر-دېدى..

ھر كىشى يالغاننى دېسە، لىك كەم،
بۇلغاي ابدى كاش بو دوراندە ھم.
طرفە زمان اھلىغە بىز مبتلا،
كىم يۇق الر آلىدە چىندېك بلا.

انە شو شعارنى اۋزىگە يۇلچى يولدوز قىلىپ آلگن صاحبقران امير تېمور، اۋز سلطنتى اوستونلرېنى مستحكەمب آلەدى و شو طفىلى اونگە اېل اطاعتدە بۇلەدى. نوابى سۇزلىرى، شعرىت نىنگ اينجە اىپلرېدە يوكسك مھارت بىلن تىزىلگن دىر. بو شعرىت بىر بوتونلىكنى حاصل قىلووچى معنوى قىصرگە مىنگزەيدى. اوشبو سۇز قىصرىگە دخل و تصرف قىلىشگە يۇل يۇق كىشىدە. چونكە، بو معنوى قۇرغان نىنگ تېگرەسى بە غايت مستحكەم حمايەلنگن. نوابى تۇغرىلىكنى عالى قدرېت (ارزش) دېب بىلەدى. عكسىنچە او اېگرېلىكنى بى حاصل ايش؛ «باطل»، دېب توشونگن.

اېگرى- يو، توز وصفى محقق اېرور،
باطل اېرور اېگرى- يو، توز حق دورور.

گپ شوندە كە، نوابى يشەگن جمعيت و دور ھر قچانگىدىن كۇرە ھم اېگرېلىكدن كۇپ جفالر تارگن، اوندن كېلگن كسارتگە اېل-يورت بى حساب تاوانلر تۇلەشگن. قنچەلر عوض تۇلەمەسىن بو رنج و زحمتدن قوتىلىشە آلەيدىلر:

رنجغە سالغان بو خسارت انى،
ايلەمس آزاد كفارت انى.

علىشېر نوابى جمعيتده گى علتلرنى سۇز واسطه سىده برطرف قىلىشگه اينتيله دى. نوابى «راستى-رستى» شعارىنى حسين بايقرا دولتى نىنگ هم اوستونى بۇلىشىنى كۇپ آرزو قىلگن. بيراق، اۇشه پىتده هم اېگرىلىك، آلچاقلىك (رذالت)، خىانت و ساتقىنلىك هر دايم اۇز ايشىنى قىلىپ كېلگن. توزلىك اۇرنىنى اېگرىلىك اېگلگە گنى جمعيتده اۇسانلىك/بېزىش كېلتىرىپ چىقرگن. شونىنگ اوچون هم تۇغرىلىك شاعرلر اوچون ارمان بۇلىپ قاله بېرگن:

هر كىشى يالغانى دېسه لىك كم،
بۇلغەى ابدى كاش بو دورانده هم.

مهمى شونده كه، نوابى انه شو اخلاقى معمالرنى عقل ترازوسى گه ساليب، اونى شعرى منطق و حياتى دليل لر بىلن بدىعى افاده له يدى. نوابى بونده معنوى صنعت نىنگ «ارسال مثل» (حياتى دليل كېلتىرىش) تورىدن كېنگ استفاده قىله دى:

مونچه كه چېرْمَش ايله دستار دور،^{۴۴}
باش اوزه چىقماق قه سزاور دور.

اوشبو بيتده، نوابى: سلّه قنچەلر قىيشىق (كچ) اۇرەلمە سىن، آدملر تىپە سىدن جاى آلەدى و عزير بۇلەدى، -دېماقده. اولوغ نوابى «اېگرىلىك» اۇتكىنچى اېكنىگە انه شوندهى اورغو بېرەدى. شاعر حياتده باقى نرسه فقط تۇغرىلىك، دىبه ايشاندهى.

^{۴۴}. يۇقارىده گى بيتنى ميرزا عبدالقادر بېدل (۱۶۴۲-۱۷۲۰) علىشېر نوابى دن قىرىب ايكى عصر كېين يشە گنى گه قرەمەى، شوندهى ليگىچە (عينا) كېلتىرەدى:

هركى كچ رفتار شد بر فرق عالم جا گرفت،
باورت گر نيست بنگر پيچيش دستار را.

بېدل نىنگ بو بيتى ادبى اۇغرىلىك بۇلمەى، توارد (كېرىپ قالگن) سەنەلىشى مەكەن. باشقە تاماندىن بېدل اولوغ نوابى شعرىتى نىنگ تىنىق چىشمە لرېدن سىپىقرگن. اثرلرېنى اخلاص و احترام بىلن اۇقىگن بۇلىشى هم احتمالدىن خالى اېمس. بو نرسە بېدل تفكرى نىنگ ابلدىلرلى نوابى شعرىتىدىن سوو اىچگنى گە بىر دليل، دېسك مبالغە بۇلمس.

اېگرىلىكنى يامانلىك انگلەگن شاعر يىنە حياتى دىلىلەرگە تەبىنەدى و قطار بىتلرنى
كېلتىرىشگە دوام اېتەدى:

كېلدى ايلان جىسمىدە پېچ و شكنج،
مەرە دور آغزىدە و آستىدە گنج.
اېگرى لىگىدىن كۆرونور يىنگى آى،
انده كه بۆلمىش قدم چرخساي.
نيزه بۆلوب توزلوكىدىن سربلند،
چيرماش اوچون بندغه قالىب كمند.
شمع بۇيى توز كېلىب ايوان ارا،
شاهد بزم اۇلدى شىستان ارا،
برق كه اېگرىلىك اۇلوتور خويى،
گرچه يارور لېك بارور يېر قويى.

يوقارىدە، شاعر نىنگ شىرى منطقى بىلن حياتى واقىلىك اۋرتەسىدەگى
متناسىلىك گۆزەل قىلىپ افادەلنگىنىنى كۆرىب تورىسىز. بو شىرى منطق
تۇغرىلىكدن باشقه نرسە اېمس. بوجرىاننى شاعر منە بوندەى نتيجهلەيدى:

اول كه شىعار ايلهدى يالغان دېمك،
بۆلمس انى اىرو مسلمان دېمك.
نېچە كه جهد ايلهسه كاذب كيشى،
بىر-ايكى دست ايلگرى بۆلگەى ايشى.
اېلگە نېچە مخفى اېسه بو صفت،
ظاهر اېتر يالغان اۋزىن عاقبت.
كىم كه اۋزى ايلهدى يالغان سۆزىن،
كذب دىر اېل چىن دېسه، قالغان سۆزىن.
كىم گە كه يالغانچى دېبان قالسه آت،
بو آت ايله چارلسه لر اۋز و يات.

صدق خطابى يىنه يانمس انگه،
چىن دېسه هم خلق اينانمس انگه.
كىم كه چىنى ابل ارا يالغان اېرور،
يالغانى چىن ليككه نې امكان دورور.
نېچه ضرورت ارا قالغان چاغى،
چىن دېمس اېرسنگ، دېمه يالغان داغى.

اگر چه، دور و زمانه آدمى كجلىك قىليشگه اوندهيدى، بىراق يىنه هم
راستلىك قىلماغلىق ارادهسى سېنىنگ اۋزىنگده، اۋز قۇلىده، دېب اوقتيرهدى:

دور چو كجلىككه قىلور اقتضا،
سېن تىله سنگ راست اېمستور رضا.

نوابى حياتگه كۋترىنكى روح بىلن قرهيدى و آخر -عاقبت تولىك و تۇغرىلىك
غالب چىيقيشى گه ايشانهدى. تۇغرىلىكنى حياتده قرار تاييىشنى يىنه شعرى منطق
اساسيده شوندهى تصويرلشگه اۋتهدى و منه بو سىر مغز بىلتلر واسطه سىده
افادەلب بېرهدى:

سروكىم اول تۇغرى چېكىب قامتىن،
كۋرمه يىن آسىب خزان آفتىن.
اول كىشى كىم توزلوك اېرور شان انگه،
دشمن اېرور گردش دوران انگه.
خامه كه توزلوككه اېرور رهنمون،
كېسىلىيان باشى اېرور سرنگون.
توزلوك ايله چون "الف" اوردى صلا،
كۋركه انى آستىغه آلمىش بلا.
توز چېكىلور بارگه اوزره طناب،
كۋر كه اېرور باشتىن اياق-پىچ و تاب.

توزلوک ايله چونکه شهاب اوردى گام،
اورتهدى اؤت باشتين-اياغين تام.

تۇغرىلىك طنطنه قىلىشى اوچون شاعر تربيت قورالىگه ضرورت سېزهدى.
قىصر و عاصى روح پرورشى گه اهميت قرهتهدى:

باقمسه دهقان چمنين تون و كون،
نخل ترين انگله قوروغان اؤتون.
تار رجه چېكمس يېرىگه باغبان،
باغ همان زبېده، جنگل همان.
ماله سيز اول تخم كه، دهقان ساچر،
سوونى تېنگ ايچمس نېچه يكسان ساچر.

نوابى نينگ تۇغرىلىك و اېگرلىك باييدهگى بديعى اؤيلرى دىنى وعظ و
تبليغدن توبدن فرق قيلهدى. نوابى آدملىرى اوروش، جزالش، قۇرقيتيش، تهديد،
كويديريش، يانديريش يۇلى بيلن اېمس، بلكه، لطيف و آرامبخش سؤزلر، حياتى
منطق و دليللر بيلن ترغرىلىككە چارلهيدى. آدملىرى روحى سلامتلىك، اؤز ارا حرمت،
ساغينچ، سېوگى- محبت بيلن تربيهلب كمال تاپتيرماقچى بۇلهدى. سؤز و شعريت
نينگ قدرت و جاذبهسى هم انه شونده دير.

نوابى شىرلىرىنى توشىنىش نېگە قىيىن؟

غلىشېر نوابى شىرلىرىنى توشونىش ھىم آسان ھىم قىيىن. سادە تىلدە يازگنلىرى روان و انچە توشونىلى؛ بىجىرىم، خودى بوگون يازىلگندەى جىرنگەيدى، اپندىگىنە تىندىردىن چىققىن ايشىق نان كىبى. اما، استعارە، مجاز يۇلى بىلن تصوير، تىبىر، تىلقىنلرگە يوغرىلىب، لىفى و معنوى صنعتلرگە سالىب تىرم اپىنگنلىرى بۇلسە، اۇتمىشە قىيىن بۇلگىنى كىبى بوگون ھىم اولرىنىگ مغزىنى چقىش اۇقووچىلر اوچون آسان اىمس. كىتە-كىتە نوابى شىرلىرى ھىم شاعر غزلىرىنى شىرحلەياتگندە جدى خىطالرگە يۇل قۇيماقەلر. بىتە سۇزنى توشونمىسلىك آرتىدىن بوتون بىر غزل آغدر-تۇنتىر بۇلماقەدە. نوابى شىرلىرى اگر عادى ھىم قىلىنگندە اپدى، اولوغ شاعر اثرلرگە بىيگىرمەدن آشىق سۇزلىك تولىمەگن بۇلور اپدى. بىش يىرىم عصر دوامىدە نوابى فرھنگنامەلر آرقەلى اۇقىب كېلىنماقەدە. بو ھىم اۇزىگە خىصلىك اپمىسى؟ نېگە باشقە اولكن شاعر و ادبىلر اثرلرگە بونقە كۇپ لغىلر يازىلمەگن؟ بو يوك سۇز اوستەسى و اولوغ تىفكر اپگەلرى نىنگ فكىرتى تار اۇلمچلرگە سىغمەيدى. اونىنگ اوچون باى و رىنگە-رىنگ تىل كېرەك بۇلەدى.

نوابى شىرلىرى نىنگ نىمەسى قىيىن؟ اونى توشونىش نېگە آغىر؟

اولا، شولرگە تۇختەلسك:

غلىشېر نوابى تىفكىرى يوكسك شاعر. بلىند فكىرلر يوقارى اۇى و تىخىلىنى تىلب اپتەدى. شاعر نىنگ ذھن انبارىدە اولكن معلومات، كېنگ بىلىم و چۇنگ تىجرىبە تۇپلىنگن؛ بولرنى عادى تىلدە اىتىب، بىان اپتىب بۇلمەيدى. بۇلىق ادبى تىلىدىن اىش آلىنىب، نىنگى تىركىبىلرگە سالىش احتىياجى سېزىلەدى. فكىرى پرواز يوقارى تىخىلىنى تقاضا اپتەدى. فانتىزى انساننى كوچلى قىلەدى. كىتە-كىتە اختراع و كىشفىيات آستىدە خىيال يانگن بۇلەدى اصلىدە. بدىعى اثر ھىم شو تىنىق بولاقدن سو اىچەدى.

انه شو خیال آرقه سیدن شاه بیت، بیر شاه غزل، بارینگکه، بوتون باش بیر اثر دن عالمشمول غایه لر اؤسیب چیقیشی ممکن. سؤز، مصرع و بیت تگیده قت-قت معنار یاتگن بؤله دی. کاسه آستیده نیم کاسه دپگنده ی ایکینچی و اوچینچی بیر معنا و مضمون یشیرین بؤله دی. مینینگچه نوابی شعریتی انه شونده ی خصوصیتگه ابگه.

نوابی اثرلری تیلی عمومیتله ایتگنده آغیر. اونی آغیر قیلگن تیل عنصرلریدن بیر بو-فارسی اضافه لر دیر. شاعر حددن تشقری کؤپ فارسی اضافه لر قؤل له گن. نوابی بیرگینه "بدايع البدايه" و "فوايد الكبر" دیوانلریده بېش مینگه یقین (تأکید بیزنیکی -ایشانچ) فارسی اضافه ایشله تیلگن. حتی بیر مصرعه اوچته گچه اضافه قؤل لیلگنی کوره سیز. بو اؤزبکچه نسبتلی "یا" می یاکه اضافه می لیگی بیلیمنه ی قالدی گاهیده. بو نرسه اینیقسه فارس-دری تیلینی بیلیمه گنر گه قینچلیک توغدی ره دی. مثلاً، "علی شیرین"، "عل شیرین" بیریکمه لر نیگ بیرینچیس ی اؤزبکچه یسه لیش بؤله، ایکینچی اېسه فارسی قورولیشگه ابگه. بولر شعرده معنایی فرقلب کپله دی. مثلاً،

تیر باران بلا یاغدورسه جانلر قصدیغه،
ناوک مژگان بیله مشکین هلالین کورگه بیز.
فوايد الكبر

کرل، لاتین و عرب یازوویده هم افسوس که، اضافه اوچون علیحده بیلگی یوق. تورکیه تورکیلری املاسیده اضافه اوچون خاص حرف قبول قیلینگن. نوابی شعرلرینی تحلیل قیلماقچی بؤلگن اؤقووچی فارسی اضافه لر طبیعتی بیلن آشنا بؤلماغی لازم.

- نوابی اثرلریده حددن آرتیق عربچه کلمه، عباره و فارچه سؤزلردن استفاده قیلینگن. شاعر قؤل له گن لغتلر ایچیده نا تنیش و کم ایشلتیله دېگنلری انچه- مونچهنی تشکیل قیله دی. ایکی تیلیدن آلینمه سؤزلر بیلن فارسی اضافه لر توشونمه ی توریب، نوابی شعرلرینی انگلش و تگیگه بیتیش آسان کپچمه دی.
- نوابی، قرآن آیتلری و حدیثلردن کؤپدن کؤپ پیمانده استفاده قیلگن. بولردن تشقری "فرشته لر"، "اولیالر" کبی توشونچهلر نی هم ایشلتگن، یوسف و زلیخا،

مریم كى دىنى اساطير و عرب ميتالوژى سىدن كۇپ كېلتيرهدى. "پيغمبرلر"، "شىخ و صوفيلر"؛ «معجزه» و «كرامات!» كىيلرنى هم نوابى شعرگه سىنگدیرگن. دېمك شعر روحىگه سىغدیریلگن، بىرار دىنى واقعه حادثه گه قىلىنگن اشاره لر مؤل. بولر هم اۇقووچىنى بىر قدر گنگسىتیب قۇيىشى تورگن گپ. مثلاً،

چېكمه‌ى ملك لطفونگ كونى جز ذكر ايله تسبيح اونى،
آدم دىبان قهرىنگ تونى، هر دم "ظلمنا رتبا"
ياكه

«اشرقت من عكس شمس الكأس انوار الهدا»
يار عكسین میده كۇر دېب جامدىن چىقتى صدا.

سىنگرى تله‌ى عربچه بىرىكمه، عبارلر هم مصرعلر حتى بىتلر از آبمس. طبعى كه بولر هم شعرنى توشىنىشىنى آغىرلشتيرهدى.

- نوابى قديم توركى سۇزلردن هم حددن زياد فايدهلنگن. اولرنىنگ تخمىن ۹۰-۸۰% بوگونگى اۇزبېك تىليده ايشلتىلمه‌يدى. بو سۇلر بوگون استعمالدن چىقىب كېتىگن دىر، اېسكىرگن سۇزلر سنه‌له‌دى.

- نوابى بيان قىلماقچى بۇلگن واقعه، حادثه‌لرنى تۇغرىدن تۇغرى اىتمه‌ى شاعرانه تخیلگه بېرىلىب، بدىعى چېرمب، ايچكى كېچىنمه‌لرگه اۇرەب، بدىعىلشتىرىب قويوق يازگن، سۇزلرگه اۇرەب گىپىرگن. تخیل كېنگىلكرىده فكرت آتىنى چاپتيرهدى. بىر مونچه تارىخدن خبر سىز اۇقووچى شعرىنىنگ مضمون و مقصدىنى توشىنمه‌ى قالىشى ممكن.

نوابى مجاز و استعاره‌لردن آشىغى بىلن فايدهلنگن. او يوقارى نطق شكلىنى ايشگه سالگن. بلاغت اوجيده تصوير يره‌تيشگه كىرىشه‌دى. بو هم اۇقووچىگه آسان هضم بۇله‌دىگن گپ اېمس.

نوابىانه اۇخشەتیشلر هم شاعر شعرلىرىنى يوقارىلتگن عامللردن دىر. اۇخشەتیش بىلن اۇخشتمه اۇرته‌سىده معنوى نسبتنى بىلىش ضرور. نوابى سېوگىلىسى-يو، محبوبه‌سىنى يېتى پرده آرتىده تصويرله‌يدى. منه شولرنى هم

ابلاغمەى، يىخى انگلەمەى تورىب نوابى شىرلىرىنى توشىنىش اۋقوچىگە قىيىلىك قىلەدى.

خوش، نوابى شىرلىرىنى توشونىش اوچون ايشنى نىمەدن باشلەماق كېرەك؟ كىمىنە شىخى تىجرىبەمدىن كېلىپ چىقىپ، اىرىم توصىلەرنى اۋرتاقلەشىشىم مۇمكىن.

- نوابى شىرلىرىنى توشونىش اوچون اېنگ اۋلا، كىشىدە بىر مونچە شىرى سواد بۇلماق كېرەك. شىرنى عروض وزنىگە سالىپ دېكلە قىلىش كېرەك. لغىلرنى تۇغرى تلفىز قىلىپ، سۇزلرنى گپ نىنگ قىسى بۇلەگى بىلن منلقى باغلىنىشگە اهمىت قرەتىش لازم. شىر تولىشى عادى گپدن فرى قىلەدى. شىردە گپ بۇلەكلرى نىنگ اۋرنى المەشىب كېلە بېرەدى. بىرىنچى مىرعدەگى اېگە اىكىنچى مىرعى نىنگ آخىردە كېلىشى مۇمكىن و باشقىلر.

- نوابى شىرلىرى نىنگ تىگىگە يېتىش اوچون ھر ساحتىن بىر شىنگىل معلوماتگە اېگە بۇلىش شىرنى توشونىشگە انچە ياردم قىلەدى. مطالعە سىز، ذھنى ياپىق و معنوى سىفرەسىدە ھىچ نىرسەسى بۇلمەگن كىشى نوابىدىن بىر نىرسە قۇلگە كىرىتىشى مۇمكىن. بىر چىمدىم فىلسەفەدىن، بىر سىقىم تارىخىدىن، بىر مىشت ادىيات، بىر ھوپلم عروضدىن، بىر يىتتاق روىاشناسلىكىدىن، بىر ھاوۋچ منلق و ھىكزالردىن بىلگن كىشى يوتەدى؛ يوتقىزمەيدى.

- شىرخوان نوابى بۇيىچە يازىلگن علمى ايشلر، يازىلگن مھم كىتابلر، رسالە، مقاله، قالى بېرسە قىلىنگن غىزللر شىرلىرىنى اۋقىگن بۇلىشى شرط. تورلى ادبى دستور و سىلماقلى سىبتلرنى تىنگلش و كۇرىپ بارىش ھم فايدەدىن خالى اېمىس. نوابى شىناسلر ايشلرى بىلن تىتىش بۇلمەى، نوابى اثرلىرى نىنگ تولىگە شونىغىب، اولردىن مقصد اىنجولرىنى قۇلگە كېلتىرىپ بۇلمەيدى.

- اۋقىلەياتگن شىر ذاتا مادىلىشگن فىكر دىر. اونى كۇز بىلن كۇرىش، مىيەدە گودەلنتىرىش كېرەك بۇلەدى. ھر بىر شىردە باش قەرىمان، سۇزلاوۋچى (شاعىر)، و اىكىنچى درجەلى قەرىمانلر قىتىشەدى. شىر فىزا، زمان و مكان بىرلىگىدە اىلىپ قرەلەدى. فىزادە شاعىرنىنگ اىچكى كېچىنمەلرى، تىخىلى پروازى؛ زماندە اۋز مىرعى نىنگ كىچىك معما و مىسئەلرىدىن تارتىپ، اېنگ كىچىك عادى انسانى

مناسبتلر حقىده گپ كېتىن بۇلەدى. نوابى شىرى نىنگ اۇقووچىسى بو اوچ بىرلىك اچىده تورىشى كېرەك. يعنى اۇقووچى هم بىواسطه شعر مضمونىگه هماهنگ روشده اشتراك اېتىشى ضرور.

- هر قندهى شعرىنىنگ اۋز پىيامى، اېته دېگن سۋزى بار. بونگه شعرىنىنگ اۋق ايلدىز دېيىلەدى. اۇقووچى شعرىنى اونى تاپىب آلىشى، او حقه تفكر قىلىشى كېرەك بۇلەدى. نوابى شعرلى مضموناً باى. اجتماعى، فلسفى، سياسى، تربىوى، اخلاقى روحده بۇلىب، اولر تنقىدى تفكرنى تشىيدى. بولر بوتون بىر غزلده ياكه شاه بىتلر مجشم بۇلەدى.

- شعر خوان نوابى شعرلى نىنگ تحلىلى گه كىرىشركن، اوندهگى پىيام «مېنگه هم تېگىشلى، مېنىنگ هم دردىم دىر» - دېگن توپغونى اۋزىده توپىشى كېرەك. شعرىنىنگ قهرمانلردىن بىرى گه ايلنماغى دركار.

- و نهايت بىر نېچه بيت ياكه باش بوتون غزللرنى ياد آلىش، اولرنى وقتىن- وقتىن تكررلب يورىش مقصدگه موافق كېلەدى. بولر شعرلرنى يخشىراق توشىنىشگه كۈمكلشهدى، دېب اۋىلەيمىز. سىزده قندهى فكر-ملاحظه و تجربه بار. يازىب پايله شىنگ.

نوابى نكاهيده خاتىن-قىزلر

تمام عالمده اندىن اولوغراق كىشى بۇلمه غه يدور...

نوابى

عليشېر نوابى اثرلریده خاتىن-قىزلر سىماسى يارقىن رنگلرده تصويرلنگن. شاعرنىنگ غزللریده هم، اپبيك داستانلریده هم، عياللر فعال كۇزگه تشلىب توره دى. عموميتله خاتىن-قىزلر مسئله سى گه نوابى نىنگ مناسبتى مثبت و ايليق. شاعر كۇز قرشىده عيال بىرىنچى نوبتده معظّم آنه؛ اوى بېكه، عايله نىنگ گلچراغى؛ خاتىن-قىزلر گۇزهللىك منبعى؛ الهام و سېوگى پرىسى؛ عيال انسان زرياتىنى نىنگ دوامچىسى؛ او سياست، جمعيت ايشلریده فعال قتنه شووچى انسان؛ تدبيركار و دانا دولت اربابى؛ عيال تورلى كسب-هنر و صنعتنى اېگله گن معتبر ذات؛ شاعر، عالم و دانشمند صفتیده گوده لنده دى.

خاتىن-قىزلرنى كۇكلرگه كۇتريب مقتش، اولرنىنگ حسن و جمالنى سۇز و بدىعى تصويرلرده تعريفلاش و افادهلر بېرىش شونچه كه، نوابى اوچون اېرمك ياكه، شاعرانه تۇقىمه، صنعى يره تىلگن اۇبرزلر اېمس. اولوغ شاعر اۇز دورى عياللرنى كمیده شونده ي قىافه لرده يا كۇرگن ياخود، اولر ميدانگه چىقىب بۇي كۇرستىشلىرگه چينه گم حمايه چى بۇلگن. بو فكرلرنى نوابى نىنگ فقط گينه بىر داستانیدن مثال كېلتىريب اثباتلاش ممكن. موضوعنى يارىتيشگه اۇتيشدن آلدین منه بولرنى قلمگه آليش ضرورگه اۇخشه يدى.

رحمى يۇق توبنلىك

منه قره ننگ كه، آرهدن سهل كم آلتى يوز يىل اۇتیب، ۲۱-عصر آستانه سيده خاتىن-قىزلرگه مناسبت، اۇزگرگنچه يۇق، يخشىلنىش اۇرنیده تاباره توبنلشيب، ياووزلشيب

بارماقده. بو اينچلى احوالى اۋشه دور بيلن بير مقايسه قىلىپ كۆره بىلىك. عياللر بابىده نوابى نىمهلرنى قلمگه آلگن-او، بوگون خاتىن-قىزلر كۆيگه (احوال) توشىب، نىمهلرنى باشدن كېچىرماقدهلر؟

باشقه لرگه ايشىمىز يۇق. اۋز اۋزىبىكلرىمىز قنچلر خاتىن آزار، ظالم اېكىنىنى تىلگه آلىشدىن اوپهله سن كىشى. خاتىن-قىزلرنى چادر تۇرپه گه سالىب قۇيىش، تۇرت دىوار اىچىده سقلش، علمى، اجتماعى ايش و فعالىتلردن چېكلش؛ عبالگه شهوت بويومى صفتىده قرهش، خاتىن-قىزلرنى روحى و جسمانى قىيىنش، اوروش، سۈكىش، اولرگه نىسبتن تورلى-تومن خشونتلر روا كۆرىشلرنى ايتمه يىسىزمى؟ نىمه بۇلدى بىز اۋزىبىكلرگه؟! حتى خاتىنىمىز نىنگ آتىنى تىلگه آلىشدىن ننگ قىلهمىز. عمر يۇلداشىمىز بىلن بىرگه (يېتى قرن آلدىن يورىش كېرەك) يورىشدىن عارلنهمىز. قەى يېردن كېلدى بونقه وحشيانه يانده شوو؟ بولر چۇل و ياوايى فرهنگ نىنگ شوم تاثيرى اېمىسى؟ توركى خلقلر جملەدن اۋزىبىكلر آزاده، دىناوى خلق بۇلىشگن كو؟ تېمورىلر دورىده اولر كوى قۇشوق، هنر-موسىقه، اۋبىن-كولگى قىلىپ، شعرلر اۋقىب، بزم اوويشتىرىش، صحبت قورىب، كۇنگىل چىگللرېنى يازىش، دردىلرېنى ترقه تىش، يېنگىل تارتىب هاردىق چىقريب دىناوى، انسانى حيات كېچىرىب اۋتگنلر اۋزىبىكلر. رواجلنگن دولتلرده خاتىنلر نىنگ موقعى بلند. بو مملكتلرده اولردن اختراعچى، دوكتور، كوچلى سياستچى، دولت اربابى، يېتوك عالم و دانشمند، ماهر سپورتچى، صنعتچى و اقتصاددانلر چىقىپ، اۋلكه لرىگه آبرو شرف كېلتىرماقدهلر.

داستاندهگى حقيقت

نوابى اثرلرېده خاتىن-قىزلر حقيده جوده گۇزەل فكرلر ايتىلگن. بو خصوصه كېزى كېلگنده سۇز يورىتمىز البته. "خمسه" تركىيىگه كىرووچى "فرهاد و شىرىن" داستانى نىنگ ۳۵-بابىده قىزىق بير واقعه حقيده سۇز بارەدى. فرهاد شىرىن عشقىده تاغ قازىب، سېوېگىلىسى نىنگ يورتىنى سىراب اىلب، "نهرالحيات" (حيات نهرى) و "بحرانجات" (نجات دېنگىزى) حوضىنى قورىب بىتيرەدى. فرهاد قفقاز اۋلكه سىده آقر سوونى جارى اېتركن، شو پىت داستانده فرهاد و شىرىننى بىر-بىرى بىلن دىدارلشتىرىش مسئلهسى اۋرتە گه چىقهدى. خالەسى مھىن بانو جىيەنى شىرىن گە:

«فرهاد شرفيگه بير شاهانه ضيافت تشكيل قىلسك، ياقيملى سؤزلىر بيلن كوتيب
آلسك، اونينگ كؤنگلينى آوله سك» دېگن تكليفنى ايتهدى. مهين بانونينگ بو
تكليفى داستانده منه بوندهى افاده اېتيلگن:

ولى بيزدين داغى خوشدور مروت،
كه بېرسك سؤز بيله كؤنگليگه قؤت.
انگه تكليف قىلساق مهمانلىق،
ايكيمي زاهر اېتسك ميزبانلىق.
انى ايسترغه اېل قىلسك روانه،
توزه تسك بزمگاهى خسروانه.

گؤزهل و فرزانه شيرين خالهسى نينگ بو تكليفگه كؤنهدى و سيويكليسى
فرهاندنى كؤتيب آليشگه تيارگرليك كؤريشه باشلهديدىلر:

بووردىلر كه تاپتى قصر زيبا،
آياقدين-باشقه تيگرو فرش ديبا.
نشاط و عيش اولوب امكاندين ارتوق،
سرور و شادمانلىق اندين آرتوق.

قصر بېزه تىليب، شاهانه سفره يازيلهدى. آلتين قدحدرده مى و شرابلر
سوزيلهدى. مهين بانو بېش-اؤننه دانا و دانشمندگه فرهاندنى قيديريب، تاييب
كېلتيريشلرينى بوورهدى. نهايت شهزاده فرهاندنينگ دوستى شاپور بيلن بېرگه بو
ديدارلشوو مراسيمگه كېلتيريلهدى.

مجلسده برچه نرسه حاضرلندهدى. رقاوه اوئينچيلر بزمى قيزيتيب
توريشهدى. شرابلر ايچىليب، مغنيلر كوى چاليشيب، اشوله ايتته باشلهديدىلر:

مهين بانو ايچيب دوران اياغى،
چېكيب فرهاد ايله شاپور داغى.
نى مجلس، باغ رضواندين نمودار،

نی باده، اب حیواندین نمودار.

ایاقچیلر شکر گفتار و دلیند،

قبلیب دلیندلیق بیرله شکرخند.

مُغئیلر ایننگدبک لحن پرداز،

که جانلر پرده دین رقص ایلب آغاز.

شو پیت شاهانه بزمگه هر بیرى بیر هنر و صنعتگه آراسته، علم و کمالگه

ماهر اؤنته قیز مجلسگه چقبیرهلهدی. بو اؤن گؤزهل نینگ مهارتی، هنری، علم و

صنعتینی قوییدهگیچه تصویرلب بیرهدی اولوغ نوابی:

بو مجلس ایچره حاضر اؤن دلارام،

بارى هم سرو قامت هم گل اندام.

بؤلوب شیرین بساطی نینگ ندیمی،

الر دین خوش مهین بانو حریمی.

کبلیب هر قیسی بیر فضل ایچره ماهر،

مهارت شیوه سی هر بیرده ظاهر.

بیری اشعار بحری ایچره غوّاص،

بیری دؤار دورى ایچره رقااص.

بیری منطق رسومیده رقمکش،

بیری هییت رُقومیغه قلمکش.

بیری نینگ شیوه سی علم حقایق،

بلاغتده بیری ایتیب دقایق.

بیری تاریخده سؤز ایتیب فسانه،

بیری حکمت فنی ایچره یگانه.

حساب ایچره بیری نینگ ذهنی باریب،

معماده بیرسی ات چیقاریب.

بو فنلرده بولر بیر-بیردین احسن،

یوز اول فنلیق ارا هر قیسی یکفن.

دلارام و دل آرای و، دل آسا،

گل اندام و سمن بو و، سمن سا.
 پرىچهر و پرىزاد و پرى وش،
 پرى پىكر زهى اؤن اسمى دلکش.
 چو ايورولدى لبالب دور اياغى،
 قىزىدى بزم ينگلىع ابل دماغى.
 فرهاد و شىرىن نىنگ ديدارله شوو مجلسيگه قتنشگن قىزلرنىنگ اسمى، علم و
 صنعتى منه بو ترتيبده مجسم ايتيلهدى:

- **دلارام:** اشعار بحرى ايچره غواص (شاعر)
 - **دل آرا:** دؤار دورى ايچره رقااص (رقاصه-اؤينچى)
 - **دل آسا:** منطق رسوميده رقمکش (حكيم، منطق بيلووچى)
 - **گل اندام:** هييت رقومىغه قلمکش (منجم، يولدوز شناس)
 - **سمن بو:** شيوهسى علم حقايق (انىق، طبعى علملرنى بيلووچى)
 - **سمنسا:** بلاغته بىرى ايتيب دقايق(ريتوريكه، ادبياتشناس)
 - **سمن بر:** بىرى تارىخده سؤز ايتيب فسانه (تأريخچى)
 - **پرىچهر:** حكمت فىنى ايچره يگانه (فيلسوف)
 - **پرىرو:** حساب ايچره بىرى نىنگ ذهنى بارىب (رياضى بيلووچى)
 - **پرى پىكر...** معماده بىرىسى ات چىقارىب (معما فىنى بيلووچى)
- قاپ-قاره اؤرته عصر حياتيده نوابى دېك ده، قابىقلىرنى يارىب، خاتىن-قىزلرنى
 ياروغ عالمگه آلىب چىقىب، شو فضيلت بىلن بدىعى قهرمان صفتيده "فرهاد و
 شىرىن" داستانىگه آلىب كىرگنى مهم قدم و كته جسارت حسابلىنىشى كېرەك.
 «فرهاد و شىرىن» داستانىدن گى اوشبو بيتلردن گۆزه ل مثال بؤلگنى اوچون باشقه
 موضوعده گى مقاله لرىزده هم فايدهلندىك.

فايدهلنىلگن ادبياتلر:

۱. عليشېر نوابى. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. بدايع البدايه. ۱ توم، تاشكېنت، ۱۹۸۷.
۲. عليشېر نوابى. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. نوادر النهايه. ۲ توم، تاشكېنت، ۱۹۸۷.
۳. عليشېر نوابى. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. غرايب الصغر. ۳ توم، تاشكېنت، ۱۹۸۸.
۴. نوابى عليشېر، مكمّل اثرلر تۇپلىمى. نوادر الشباب، ۴ توم، تاشكېنت، ۱۹۸۹.
۵. نوابى عليشېر، مكمّل اثرلر تۇپلىمى. بدايع الوسط، ۵ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۰.
۶. عليشېر نوابى. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. فوايد الكبر، ۶ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۰.
۷. عليشېر نوابى. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. حيرت الابرار، ۷ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۱.
۸. عليشېر نوابى. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. فرهاد و شيرين. ۸ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۱.
۹. عليشېر نوابى. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. لىلى و مجنون. ۹ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۲.
۱۰. عليشېر نوابى. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. سبعة سيار. ۱۰ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۲.
۱۱. عليشېر نوابى. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. سد اسكندرى. ۱۱ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۳.
۱۲. عليشېر نوابى. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. لسان الطير. ۱۲ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۶.
۱۳. عليشېر نوابى. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. مجالس النفايس. ۱۳ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۷.
۱۴. عليشېر نوابى. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. محبوب القلوب. ۱۴ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۸.
۱۵. عليشېر نوابى. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. منشآت. ۱۴ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۸.
۱۶. عليشېر نوابى. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. وقفية. ۱۴ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۸.
۱۷. عليشېر نوابى. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. خمسة المتحرين. ۱۵ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۹.

۱۸. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. حالات سيد حسن اردشير. ۱۵ توم، تاشكېنت ۱۹۹۹.
۱۹. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. حالات يهلوان محمود. ۱۵ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۹.
۲۰. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. نظم الجواهر. ۱۵ توم، تاشكېنت، ۱۹۹۹.
۲۱. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. محاكمة الغتين. ۱۶ توم، تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۲. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. ميزان الاوزان. ۱۶ توم، تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۳. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. تارىخ انبىا و حكما. ۱۶ توم تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۴. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. تارىخ ملوك عجم. ۱۶ توم، تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۵. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. اربعين. ۱۶ توم، تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۶. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. سراج المسلمين. ۱۶ توم. تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۷. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. مناجات. ۱۶ توم، تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۸. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. رساله تير انداختن. ۱۶ توم، تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۲۹. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. نسايم المحبت. ۱۷ توم، تاشكېنت، ۲۰۰۱.
۳۰. عليشېر نوابىي. مكمّل اثرلر تۇپلىمى. ديوان فانى. ۱۹-۲۰ توملر، تاشكېنت، ۲۰۰۲.
۳۱. عليشېر نوابىي اثرلرى نىنگ ايضاحلى لغتى. تۇرت جلدلى. تاشكېنت، ۱۹۸۳-۸۵.
۳۲. پارسا شمسيف. نوابىي اثرلرى لغتى. تاشكېنت، ۱۹۷۲/۳۳. يوسف اف. ب. ممتاز ابى اثرلر لغتى. تاشكېنت، ۲۰۱۰.
۳۳. يوسف اف. ب. ممتاز ادبى اثرلر لغتى، تاشكېنت. ۲۰۱۰.
۳۴. شوكت رحمت الله يف. اۇزبېك تىلى نىنگ ايتمالوگىك لغتى، تاشكېنت، ۲۰۰۰.
۳۵. يوسف بيردحق. نوابىي تىلى نىنگ لغتى. ۵ جلدلى. اجلد، تاشكېنت، ۲۰۱۸.
۳۶. محمود كاشغرى. ديوان الغات الترك. دكتور محمد حسين صديق ترجمه سى، تبريز، ۲۰۰۴.

۳۷. فرید العطار نیشاپوری، منطق الطیر. دکتور کاظم دزفولیان تصحیح، تهران، ۱۳۸۱.
۳۸. جامی عبدالرحمن. دیوان کامل جامی. ویراستار هاشم رضی، تهران، ۱۳۴۱.
۳۹. علیشبر نوابی و ۲۱ عصر. مؤلفر اشتراکیده. مجله. تاشکپنت، ۲۰۱۷.
۴۰. عزت سلطان. نوابی نینگ قلب دفتری. ادبیات نشریاتی، تاشکپنت، ۱۹۶۹.
۴۱. علیشبر نوابی. قاموسی لغت. ۲جلدلی. تاشکپنت ۲۰۱۶.
۴۲. دولتشاه سمرقندی. تذکرة الشعرا. محمد رضانی تیارلهگن، تهران، ۱۳۳۸.
۴۳. بابر انسکلاپدییه سی، مؤلفر. شرق نشریاتی، تاشکپنت، ۲۰۱۴.
۴۴. ظهیرالدین محمد بابر. بابرنامه. یارسا. شمسی یف. تیارلهگن، تاشکپنت، ۱۹۶۰.
۴۵. هاشم رضی. دیوان کامل جامی. چاپخانه پیروز. تهران
۴۶. دولتشاه سمرقندی. تذکرة الشعرا. تهران، ۱۳۳۸.

سابق اسمیر ذکراﻟﻠﻪ ایشانچ، حاضرگیسی ایشانچ تۆره. ۱۹۵۹ - ییلده فاریاب ولایتی شیرین تگاب اولوسوالیلیگنینگ اسلام قلعه قیشلاغیده توغیلگنمن. مکتبئی اؤشه تومن نینگ ظهیرالدین فاریابی لیسه سیده بیتیردیم .

۱۹۸۳-۱۹۸۷ ییﻟﻠﻪ آره سیده تاشکېنت دولت اونیورسیتیتیده اؤزبېک تیلی و ادبیاتی بؤییچه تحصیل آلدیم . کپین «آزادلیک» رادیوسیده ۱۴ ییل ژورنالیست بؤلیب ایشله دیم . ۲۰۰۵ - ییلدن بویان کانادا اۆلكه سیده یشب کېلماقدهمن .

اؤزبېک تیلیده حاضرگه چه ۸۳ ته حکایه، ۱ ته قصه («بیر قیشلاق نینگ کۆز یاشلری» ناملی)، ۱ ته مینی رومان («ینه قیتنهمن» ناملی)، ۸۰۰ اطرافیده شعر و ۱۰۰ دن آشه علمی-ادبی مقاله لر یازگنمن. بولردن تشقیری، صادق هدایت نینگ «بوف کۆر» و قادر مرادی نینگ «سرمه و خون» ناملی رومانلرینی اؤزبېکچه گه اؤگیریشیم ییلن بیرگه تیل و ادبیات بؤییچه ۱۰ دن آشیق کتاب هم یازیب قویگنمن. یازمه لریم نینگ اساسی قسمی فیسبوک آرقه لی نشر اېتیلیب، قالگنلری اېسه کمیوتیریم آمباریده سقلتیب کېلماقده .

چاپدن چیققن اثرلیریم منه بولردن عبارت دیر:

۱. اؤزبېک ادبیاتی فرهنگی (استاد عالم کۆهکن ییلن بیرگه لیکده)

۲. حاضرگی اؤزبېک تیلی (مارفولوگیه)

آیتیش لازم که «حاضرگی اؤزبېک تیلی (مارفولوگیه)» ناملی کتابیم نینگ توزه تیلگن، قیتته ایشلنگن و تۆلدیریلگن نسخه سی حاضرگه چه نشر اېتیلمه گن.